
Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Tímár Lajos: A regionális gazdaság- és társadalomtörténet perspektívái	3
Alan R. H. Baker: A történeti geográfia és az Annales történeti iskola közötti kapcsolatra vonatkozó megjegyzések	6
Robin A. Butlin: Az európai mezőgazdaság átalakulása: néhány megjegyzés az agrárkapitalizmus összefüggéseiről	29
Mark Billinge: Hegemónia, osztály és hatalom a késő György-kori és a korai viktoriánus Angliában: kultúrföldrajzi megközelítés	45
Richard Dennis: A viktoriánus értékek geográfiája: a jótékony célú lakásépítés Londonban (1840–1900)	68
Havas László: A római történetírásra vonatkozó legújabb eredmények és módszerek (1975–1985)	83
Egy megkésett vélemény Mayer Mária könyvéről	112

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

9019477 AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TIMÁR LAJOS

A REGIONÁLIS GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET PERSPEKTÍVÁI

(Válogatás az angol történeti földrajzi iskola írásaiból)

Az 1960-as évek végén alapvető paradigma váltás történt az angol történeti földrajzban. A korábban az ember természet átalakító tevékenységének történeti változásait vizsgáló tudományág hirtelen átalakult regionális gazdaság- és társadalomtörténeté. Ez a váltás rendkívül sikeres volt – ezen új iskola képviselői a történész szakma legnevesebb képviselőitől kaptak elismerő kritikákat. Így pl. Harold Parker vagy Eric Hobsbawn az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti munkák legjobbjai közé sorolják a „történeti földrajzosok” tanulmányait.

Ezen irányzat történeti-szaktudományi érdemein túl úgy véljük, a társadalom olyan multidiszciplináris szemléletű megközelítésről van szó, amely új módon fogalmazza meg a tér, az idő és a társadalom közötti kölcsönhatásokat. Ezt programszerűen is megfogalmazta a „Society and Space” című folyóirat kiáltványa. „Napjainkban a tér túl fontos ahhoz, hogy csak a geográfusokra hagyjuk ... Az újjászerveződés középpontjában a történelem kritikus szemlélete áll – az idő dominanciája a tér felett a társadalom elméletben, a történelmi magyarázat ...” Ez azonban egyáltalán nem jelenti a térbeliség mellőzését.

1953-ban Fred K. Schaffer a földrajzi törvények jellegéről még így fogalmazta meg az általánosan elfogadott álláspontot: „A tisztán földrajzi törvények nem tartalmaznak utalást az időre és változásra.” (Schaffer 1953, 243. old.) Ezzel szemben az új történeti földrajz egyik vezéralakja Allan Pred a 80-as években már azt hangsúlyozza, hogy: „Minden humán geográfia történetileg specifikus ... *A humán geográfia művelése azonos a hely társadalom- és gazdaságtörténetének vizsgálatával*”. (Pred, 1986, 5. old.)

A történeti társadalomföldrajz ezen angolszász irányzata továbbfolytatója annak a – Lucien Febvre által megfogalmazott – követelménynek „ha a földrajz hű marad ahhoz a szerepéhez, amelyet Vidal de la Blache tulajdonított neki, s folytatja fejlődését, a szintézis diszciplinájává, a világ térbeli bemutatásának bázisává, nagy-szerű trilógiává csoportosulhat a történelemmel (a fejlődés ábrázolójával) és a pszichológiával (a mentalitás ábrázolójával). (Febvre, 1953, 377. old.)

A humán geográfia történeti irányzata a francia Annales-iskolát tekinti példaképnek. A Braudel által geo-histoire (geotörténelemnek) nevezett terminológiára és a regionális történeti szintézisek megírására helyezett kettős hangsúly az angolszász történeti földrajz meghatározó vonásává vált. Alan R. H. Baker az angol történeti földrajz ezen új irányzatának egyik vezéralakja az Annales-iskola és a történeti földrajz kapcsolatát elemző tanulmányában arra szólít fel, hogy „olyan mértékben totalizáljuk a történeti geográfiát, hogy ne csak az embernek a természettel” (a kulturális tájak létrehozása) tudja magába foglalni, hanem az embernek a „tudattal” folytatott személyes harcát és az osztályal folytatott személyes harcát is”. (Baker 1984, 21. old.) Ez a szemléletváltozás a vizsgálat tárgyának megváltozásához vezet. Előtérbe kerül a csoportok, a szervezetek és intézmények kialakulása, funkciójuk reprodukálása. A „hitek és

cselekedetek kerülnek a történeti elemzés középpontjába, mivel rendkívül fontos szerepet játszanak a társadalmi változásban és a társadalmi ellenőrzésben, valamint a ritka erőforrások (beleértve a teret és az időt) allokációjában”. (Baker, 1984, 22. old.)

Robin Butlin az európai mezőgazdaság kapitalizálódásának regionális különbségeit elemzi, széles körű áttekintést adva a főbb elméleti irányzatokról. Bírálja a protoindustrializáció koncepciót a túlzott linearitás, a pontatlan regionális kronológia és amiatt, hogy a városi iparnak a falusi térségekkel kialakított munkamegosztásáról csak elnagyolt képet ad. Szerinte ez utóbbi kérdésnél a regionális különbségekre koncentrálna, a termelőt és a kereskedőt összekapcsoló fizetési módok formáinak és körülményeinek alapos vizsgálatára van szükség. A Wallerstein által megfogalmazott „világszintű” koncepció mellett más, országokon belüli regionális léptékben is elemezni kell „a kapitalizmus térbeli terjedésének és keveredéseknek” ütemét, beleértve a háztartások szintjét és ehhez kapcsolódóan a munkaerő újratermelésének folyamatait”. (Butlin 1989. 19. old.)

A cambridge-i történeti földrajzi iskola másik neves képviselője, Mark Billinge elveti az olyan, városra vonatkozó megközelítéseket, melyek a lakóhely meghatározásával és az ehhez hasonló térbeli típusokkal foglalkoznak, ezeket tekintve a társadalmi (osztály) szegregáció evidenciáiként. Szerinte az ilyen megközelítések az osztályok és a *társadalmi rétegek kialakulásának és a magának az osztály/rétegtudatnak a rovására* a vizsgálat középpontjába az *osztály/rétegtudatnak a térbeli kifejeződését állítják*. A cambridge-i történeti földrajzi iskola tagjai egyetértenek abban, hogy ezen társadalmi folyamatok vizsgálatát nem célszerű korlátozni, sőt mi több, „nem lehet alapozni azokra, amelyeknek *feltérképezhető térbeli szerkezetük* van. Ha az utóbbiakra koncentrálna a figyelmet, akkor az azzal a veszéllyel jár, hogy átsiklunk olyan társadalmi csoportokon, amelyeknek társadalmi jelentősége jelentős lehet ugyan, de nem jut kifejezésre térbelileg tipizálható formában”. (Baker, 1984, 22. old.)

Mark Billinge az egyén és a struktúra kölcsönhatásában elsősorban azt kutatja, hogy az egyének, az intézmények reprodukálásához való hozzájárulásuk során, hogyan járulnak hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. Billinge e problémákat konkrétan a késő György-kori, a korai viktoriánus Anglia társadalmának kultúrföldrajzi vizsgálatával bizonyítja. Szemléletesen bizonyítja, hogy a tág értelemben vett kultúra sokkal inkább beépül a mindennapi tevékenységbe, mint ahogyan azt a különböző társadalomelméletek jelzik. Élesen bírálja a marxizmust, mert az a kultúra jelentőségét korlátozza, s az „érdemibbnek” tartott gazdasági és politikai tényezők által determinált gyakorlat keretei között véli leírhatónak”. (Billinge, 1982, 19. old.) Az általa vizsgált korszakot a földbirtokos arisztokrácia hanyatlása és a burzsoázia látványos megerősödése jellemzi. Billinge külön-külön elemezve a földbirtokosok, illetve a burzsoázia különböző csoportjainak erőviszonyait a gazdaság, a politika és kultúra szférájában megállapítja: „bár a burzsoá emancipáció lehetőségét a földtulajdon gazdasági hanyatlása teremtette meg, a középosztály hegemóniájának kialakulása mindenekelőtt a kultúra intézményeiben és eszközeivel zajlott”. (Billinge, 1984, 35. old.) Azonban a kulturális folyamatok elemzése azt is jelzi, hogy a század közepének burzsoá tudata már nem volt azonos a 18. század közepén jellemzővel: megnyílt, megszűnt ... mindinkább közeledni látszott a földhöz kötődő presztízshez és értékhez. Más szóval az arisztokrácia életstílusa átmentődött, s jelentősen befolyá-

solta a burzsoázia habitusát. Billinge-nek a kulturális folyamatokra koncentráció elemzése magyarázatot ad egyúttal az angol gazdaság 19. századvégi relatív hanyatlására. Ez a „megenyhült, megszelídült” burzsoázia jórészt elveszítette vállalkozói dinamizmusát. Billinge a konkrét történelmi elemzés mellett, a kultúrföldrajzi megközelítés társadalomelméleti jelentőségét is megfogalmazza: „*a társadalmi kapcsolatok normál működése, vagyis a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyok intézményesülése, a domináns, homogén szerepet betöltő erő/k kulturális értékein és azok (tudatos vagy kevésbé tudatos) manipulatív érvényesítésén nyugszik*”. (Billinge, 1984, 30. old.)

Richard Dennis a viktoriánus kori London jótékony célú lakásépítkezéseinek elemzésénél alkalmazza a kultur-társadalomföldrajzi megközelítést. Az érdekviszonyok és a társadalmi attitűdök finom elemzésével – alapos levéltári kutatásokra építve – mutatja be, hogy a jótékony célú lakásépítések sem földrajzi, sem társadalmi értelemben nem valósították meg az eredeti célkitűzéseket. Az East-End nyomornegyedeit széles ívben elkerülték az építőtársaságok.

A humán geográfia ezen történelmi irányzatával kapcsolatban az általában elismert kritikák gyakran felteszik a kérdést: földrajz-e ez még, vagy már inkább történelem? A cambridge-i iskola képviselői szerint a vagy-vagy kérdés helytelen, „a történelmi földrajznak mint határtudománynak mind a geográfia, mind a történelem módszereit és szemléletét alkalmazni kell. Ezáltal a kutatás sokkal bonyolultabb, de nem kevésbé geográfikus”. (Baker 1988.)

IRODALOM

Alan R.H. Baker (1984) Reflections on the relations of historical geography and the Annales school of history. In: Baker-Gregory (Eds.) Exploration in historical geography. Cambridge University Press, Cambridge

Alan R.H. Baker (1988) interjú (készítette: Timár Lajos)

Mark Billinge (1984) Hegemony, class and power in late Georgian and early Victorian England towards in cultural geography. In: Baker-Gregory (Eds.) Explorations in historical geography. Cambridge University press, Cambridge

Lucien Febvre (1953) La Géographie. Reflections sur un cinquantenaire. Annales

Richard Dennis (1989) The geography of philanthropic housing in London. – Journal of Historical Geography No. 1.

Allan Pred (1986) Becoming Places. Polity Press, Cambridge

F. K. Shaffer (1953) Exceptionalism in Geography. – Annals of Association of American Geographers

A TÖRTÉNETI GEOGRÁFIA ÉS AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA KÖZÖTTI KAPCSOLATRA VONATKOZÓ MEGJEGYZÉSEK¹

Egy ellentmondás bemutatása

Azt az intellektuális borzongást, amit az 1920-as és 1930-as években a legjelentősebb filozófiai és módszertani vitákban résztvevő történészek és földrajztudósok érezhettek valószínűleg azok tudják megérteni, illetve talán még másodkézből megosztani, akik vagy szemtanúi voltak, vagy talán inkább részt vettek a történelem és a földrajz szerepéről és kapcsolatairól az 1960-as és 1970-es években folytatott vitákban.² A két világháború közötti időszak változó intellektuális tájképének volt néhány igen fontos eseménye: például Lucien Febvre „La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique à l'histoire” (A föld és az emberi fejlődés: bevezetés a történeti geográfiába) című művének 1922-es, Carl Sauer „The Morphology of Landscape (A táj morfológiája) 1925-ös, Marc Bloch „Les Caractères originaux de l'histoire rurale française (A történelmi francia vidék eredeti jellemzői) 1931-es, és Clifford Darby „An Historical Geography of England before A.D. 1800 (Anglia történeti geográfiája Krisztus után 1800-ig) 1936-os³ kiadása. Feltéve, hogy minden intellektuális „nagy előrelépés”⁴ alapvető magyarázata a karizmában és a tartalomban keresendő: a történelem és a történeti geográfia fejlődésében az elsődleges szerepet könnyen Febvre-nek és Bloch-nak, valamint Sauer-nek és Darby-nak lehet tulajdonítani. Mindegyikük hatalmas karizmatikus hatást gyakorolt egyrészt közvetlenül a saját írásain és tanításain keresztül, másrészt közvetve a tanítványaik (akik közül mindegyiket intellektuális újítóknak kell tekinteni), azon kísérletein keresztül, amelyek Febvre és Bloch esetében egy újfajta történetírást próbáltak meg előmozdítani, Sauer és Darby esetében pedig újfajta kulturális és történeti geográfiát.⁵

A Történeti Geográfia Első Nemzetközi Kongresszusát 1930-ban rendezték meg Brüsszelben, francia nyelven, s a résztvevők legtöbbször is főleg Franciaországból és Belgiumból érkezett. A résztvevők között volt egy walesi ember, a fiatal Clifford Darby, aki úttörőkre jellemző odaadással tett kísérletet az ismeretlen levéltári források és feltérképezetlen módszertani lehetőségek felfedezésére, és misszionáriusokra jellemző mohósággal vezette az új történeti geográfia felkutatására irányuló munkálatokat. Darby maga nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy az akadémiai geográfia az 1920-as években és az 1930-as évek elején az angol nyelvterületen történő általános fejlődésének eredményeként vált a történeti geográfia öntudatos diszciplinává.⁶ Az említett brüsszeli találkozó előtt mindössze egy évvel, Febvre és Bloch Strasbourgan kiadták a forradalmi jelentőségű *Annales d'histoire économique et sociale* (Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti évkönyv) című kiadványukat, s ezzel lefektették az alapjait egy olyan újfajta történetírásnak, amely szándékosan ellene volt a tények bálványozásának és a specializáció elszigetelődesi politikájának, ugyanakkor olyan probléma-orientált történetírás mellett foglalt állást, amelyik az elméleti koncepciókat, az ötletes értelmezéseket és az interdiszciplináris megközelítéseket közvetlenül alkalmazza.⁷ Míg az elmúlt közel 50 évben az angol anyanyelvű geográfusoknak gyakori és gyümöl-

csöző kapcsolataik voltak az angol anyanyelvű történészekkel, igen kevésbé látszótlak tudomást venni a történetírás *Annales*-iskolájáról.⁸ A fenti iskola születése és bimbózása magában Franciaországban is – paradox módon – egybeesett a történeti geográfia gyakorlatának a relatív csökkenésével és hanyatlásával.⁹ Bizonyos fokig abszurd, hogy úgy tűnik: az *Annales*-iskola követői sokkal alaposabban és hűségesebben sajátították el és gyakorolták Paul Vidal de la Blache gazdaságföldrajzi elveit, mint azt a legtöbb francia földrajzos tette.

Ezt az ellentmondást jelen tanulmányunkban részben annak a feltételezésével próbáljuk megmagyarázni: a történetírás felőli megközelítés fontos és integráns része azon kísérletünknek, hogy megpróbáljuk az embereket és a helyeket a múltban tanulmányozni, részben abban a hitben, hogy a módszertani tudatosságnak szövetségre kell lépnie – nem pedig antitézisekben kell lennie – a tudományos mesterségbeli tudással: A módszertani viták néha zavart kelthetnek, de ezért még nem lehet tagadni azt a mögöttes szándékot, amely azon utak és módok javítására irányul, amelyek segítségével elérhetjük célunkat, vagyis a jobb történeti geográfia felkutatását és annak megírását. Ez a tanulmány először az *Annales* történeti iskola és történeti geográfia fejlődésének egymással összefüggő, de egyenetlen fejlődését vizsgálja Franciaországban.

AZ ANNALES TÖRTÉNETI ISKOLA

Az *Annales*-iskola létrehozása

Az embereket és az eseményeket a maguk összefüggésében kell értékelni. Febvre és Bloch 1929-ben alapított egy újságot, az *Annales d'histoire économique et sociale*-t, amit később a francia történetírás fontos fordulópontját jelző eseménynek tekintettek. Ugyanebben az évben ünnepelte Febvre 51., és Bloch a 43. születésnapját; a tradicionális francia történettudomány barrikádjait tehát nem fiatal és akaratos forradalmárok, hanem érett és tapasztalt revizionisták ostromolták. Az *Annales* gyökerei legalább a 19. század utolsó évtizedére nyúlnak vissza, mivel három olyan francia periodika szolgált példaképül, amelyeket akkoriban a humán tudományok terén uralkodó filozófiai és metodológiai maradiság ellen alapítottak. Ezek a következők voltak: az Emile Durkheim által 1896-ban alapított *Année Sociologique* (A szociológia évei), a Vidal de la Blache által 1891-ben alapított *Annales de géographie* (Földrajzi évkönyv) és a Henri Berr által 1900-ban alapított *Revue de synthèse historique* (Történelmi szintézis lapja). E szellemi triumvirátus ötleteinek és írásainak különösen erős formáló hatása volt mind Febvre-re, mind pedig Bloch-ra, akik először diákként ismerték meg őket a korai 1900-as években, majd később kollégákként.¹⁰ Febvre és Bloch korai résztvevői voltak annak a rendkívül kiterjedt reagáláshullámnak, amely a 20. század elején előntötte Franciaországot a történettudományok pozitívista módszerei ellen. Az volt a vágy, hogy túlmenjenek a dokumentumokon, és hogy legyőzzék a történeti általánosítás iránt érzett bizalmatlanságot, amelyet a Berr által 1913-ban írt összefoglaló történelemként felfogható *Revue de synthèse historique*, és *L'Evolution de*

l'humanité (Az emberiség fejlődése) testesített meg. Keylor fogalmazása szerint Berr-t az a szenvedély vezérelte, hogy az elmúlt korok teljességét széles körű történeti elbeszélésen keresztül ragadja meg.¹¹ Bloch és Febvre – mindketten a *Revue* és az *Evolution* sorozatok első szerzői között voltak és a korábbi történész generációk által figyelmen kívül hagyott témákkal foglalkoztak, illetve olyan magyarázatokkal szolgáltak, amelyek legalább annyira alapultak a képzelőerőn és az intuíción, mint a dokumentumok tényein. Mindenekelőtt Febvre két munkája érdemel említést mint az *Annales* alapköve. 1912-ben látott napvilágot *Philippe II et la Franche-Comté* (II. Fülöp és a Franche-Comté) című disszertációja, amelynek újdonsága elsősorban interdiszciplináris és problémamegoldó képességében, elbeszélő stílusában, és a földrajzi régióval való kapcsolatában rejlik; 1922-ben jelent meg a *La Terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire* című mű, amely átfogó számadás a determinizmus ellen, és hatásos érvelés a possibilizmus mellett, miközben hangsúlyozza a történelem és a földrajz közötti kapcsolatokat.¹²

Éppen ezért az *Annales* 1929-es alapítását olyan különleges eseményként kell értékelni, amely logikusan következett az intellektuális revizionizmus általános folyamatából,¹³ valamint Febvre és Bloch szoros együttműködéséből, akik újonnan kinevezett tanárként 1920 őszén találkoztak először a nemrégiben felszabadított Elzász területén levő Strasbourgi Egyetem rendkívül szívderítő intellektuális légkörében. 1933-ban Febvre Párizsba ment hogy a Collège de France-on állást vállaljon; Bloch hamarosan, már 1936-ban, követte egy Sorbonne-i állás miatt. Az *Annales* létének első tíz éve alatt Febvre és Bloch minden energiájukat annak szentelték, hogy biztosítsák a folyóirat sikerét. A II. világháború, és elsősorban Bloch halála (akit a Gestapo végzett ki 1944-ben) miatt Febvre gátolva ugyan, de tovább folytatta az újság szerkesztését egészen 1956-ban bekövetkezett haláláig, ami után viszont Fernand Braudel vette át a helyét 1968-ig. Éppen ezért közel 40 évig az *Annales*-t összesen három, igen hasonló gondolkodású ember irányította. Ráadásul az *Annales* szellemét 1947-ben Febvre irányítása alatt az Ecole Pratique des Hautes Etudes 6. szekciójának égisze alatt intézményesítették. A fenti intézmény a társadalomtudósok közötti olyan együttműködést kívánta elősegíteni, melyben a történészek játsszák a vezető szerepet. Bizonyos értelemben az *Annales*-t 1929-ben azért hozták létre, hogy harcoljon az akkori történész vezető réteggel, míg 1947-re az *Annales*-hez tartozók maguk alkották az új vezető réteget.

Félrevezető ugyanis az *Annales* paradigmára utalni, ha ez a terminológia a Kuhn-i értelemben a feltételezések és eljárásmodok olyan általánosan elfogadott rendszerének a megjelölésére szolgál, amely egyaránt szolgálja a vizsgálat tárgyainak és módszereinek a meghatározását.¹⁴ Minél alaposabb a vizsgálat, annál helyénvalóbbnak tűnik ez a koncepció az *Annales*-munkatársakkal kapcsolatban, pontosan azért, mert megfelelően széles körű. Az *Annales*-iskola ugyanis sohasem volt monolitikus és nem is valószínű, hogy azzá válik. Mindazonáltal, a történelmi vizsgálódás céljáról és gyakorlatáról széles körben elterjedt nézetek alapján helyénvalónak tűnik egy ún. *Annales*-iskolára, vagyis a történészek széles közösségére utalni, miközben tisztában kell lennünk azzal, hogy létrehozóinak kifejezetten nem az volt a szándéka, hogy a szigorúan meghatározott tudományos területek között korlátokat állítsanak fel. Bloch és Febvre, társaikkal és tanítványaikkal együtt, megújították a történelemkutatást- és írást; a történelem

tanulmányozásának Franciaországban új státuszt és öntudatot adtak: a történelmi vizsgálódás nomotetikus és hermeneutikus hagyományai közötti középmezőny elfoglalásával, az *Annales*-hívek az ötletes „huszárvágásokat” a legapróbb részletekre való odafigyeléssel kombinálták.¹⁵ Az *Annales*-iskolát azonban nem fogadták teljes lelkesedéssel: Mielőtt megkísérelnék az iskolát dicsérni, szükség van arra, hogy jellegzetességeit sokkal részletesebben tárgyaljuk.

Az *Annales*-iskola jellegzetességei

A pozitivisták történetírásra való reagálás gyanánt – mely úgy vélte, hogy a történelmi valóság „kemény tényeit” dokumentumok tartalmazzák, és azok saját magukért beszélnek, s éppen ezért nincs szükség a magyarázó elméletek közvetítésére, és hogy a történészeknek az a szerepük, hogy a dokumentumokat oly módon helyezték el, gyűjtsék össze, hasonlítsák össze és hitelesítsék, hogy a történelmet úgy lehessen megírni, ahogy az „valójában megtörtént” – Bloch és Febvre szándékosan a teljes történelem tanulmányozásán fáradoztak, vagyis olyan szintézisen, amely interdiszciplináris elemzéseken és a történelmi típusok, folyamatok és szerkezetek értelmezésén alapul, mind fogalomalkotási, mind pedig mesterségbeli (feldolgozási) szempontból. Ráadásul az *Annales* elsődleges célja az volt, hogy elősegítse a történészek közötti, és a történészek és más tudósok közötti vitákat, s hogy csökkentse a szakemberek elszigeteltségét.¹⁶ Azonban az a szemlélet, hogy a történelmet olyan tudománynak tekintették, amely az embernek a társadalomban elfoglalt helyét vizsgálja, lehetővé tette az *Annales* számára, hogy intellektuális hegemóniát gyakoroljon a többi társadalomtudomány fölött, mivel a történelem szintetizáló szerepe felsőbbrendűséget biztosít számára a többi elemző diszciplínával szemben. Meglepő módon még a földrajzzal szemben is igaznak bizonyult ez, annak ellenére, hogy a földrajz a történelem ismeretelméleti ikerpárja.

A Febvre és Bloch által kifejlesztett új történelem szorosan kapcsolódott Vidal de la Blache új geográfijához. Amint Burke rámutatott, a francia oktatásra jellemző hagyományos szoros kapcsolat a történelem és a földrajz között elősegíti annak a megértését, hogy Febvre és Bloch a geográfián keresztül fedezzék fel a társadalomtudományokat.¹⁷ A párizsi École Normale Supérieure diákjaiként az I. világháború előtt Febvre és Bloch – sokkal inkább a fenti sorrend szerint, mint egymással párhuzamosan – agrégé-ként (együttesen) fejezték be mind a földrajzi, mind pedig a történelmi tanulmányaikat, s eközben megismerkedtek a Sorbonne két tanárával, Paul Vidal de la Blache-sal és Lucien Gallois-val. Ez utóbbi Vidal de la Blache egyik első tanítványa volt, valamint 1894-től vele együtt az *Annales de géographie* társszerkesztője, továbbá 1908-ban a természetes régiókról és a regionális nomenklatúráról írott rendkívül hatásvos könyv szerzője.¹⁸ Az *Annales*-ben kifejlesztett új történelem életerejét jelentős mértékben megszokozta a Vidal de la Blache és diszciplínái által felkínált földrajzi koncepciók megemésztése: a milieu (környezet) és mentalité (mentalitás) a société (társadalom), a genres de vie (életmód), a circulation (körforgás) és a civilisation (civilizáció) fogalmai, valamint a földrajzi elosztás, diffúzió, differenciálás és a personalité (egyéniség) fogalmak jelentős mértékben áthatják az *Annales*-iskola követői művei-

inek jelentős részét.¹⁹ Febvre és Bloch egyaránt rendkívül nagy figyelmet szenteltek a földrajzi gondolkodásnak. Például Febvre táplálékot merített belőle a *La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique a l'histoire* című művéhez, amelyet a földrajztudósok Vidal de la Blache-nek a környezeti determinizmusról és történelemszerekről írott kritikája alátámasztásának tekintenek, amely megerősíti az emberi be nyomások értékelésének a szükségességét és fizikai erőforrásainak a használatát ahhoz, hogy történelmüket megfelelően el lehessen helyezni földrajzukban. Továbbá Bloch-nak a francia vidék történelméről írott tanulmánya rendkívül sok ötletet nyert a tájjal és a regionális sajátosságokkal foglalkozó földrajzi művekből.²⁰ Később Febvre egész nyíltan kifejtette annak az intellektuális tartozásnak a felismerését, ami a történelem részéről a földrajz felé állt fenn: „En fait, on pourrait dire que, dans une certaine mesure, c'est la géographie vidalienne qui a engendré l'histoire des *Annales* – l'histoire qui est la notre...”²¹ (Végül, azt lehetne mondani, hogy bizonyos mértékig a Vidal-féle geográfia az, amelyik létrehozta az *Annales* történelmét – a történelmet, ami a mienk.) A francia földrajzról írt rendkívül terjedelmes méltatásában Buttimer úgy érvelt, hogy Febvre a Vidal féle tradíciót hozzáférhetővé tette a történészek számára, míg Claval szerint Febvre-t az *Annales*-iskola egyik megalapítójának, valamint a Vidal-féle földrajz-koncepció késői-teoretikusának kell tekintenünk.²²

Közel 30 évig, az *Annales*, amelyet először Febvre és Bloch együttesen, később – Bloch halála után – Febvre egyedül szerkesztett, állandóan tartalmazott geográfusok által írt szemléket, földrajzi művekről és konferenciákról írt beszámolókat, valamint más földrajzi kutatási eredményekről írt jegyzeteket. A mintát az *Annales* legelső kötete szolgáltatta, amelyikben szerepeltek Albert Demangeon és Henri Baulig által írt kritikák, illetve recenziók, valamint Bloch és Febvre recenziói nemrégiben publikált földrajzi monográfiákról, továbbá a Nemzetközi Földrajzi Unió Falusi Településekkel Foglalkozó Bizottságával, valamint az 1928-ban Cambridge-ben tartott Nemzetközi Földrajzi Konferenciával kapcsolatos jegyzetek. Daniel Faucher-nek a Közép-Rajna-völgyről írt monográfiájának a recenziójában Bloch szemrehányást tesz a szerzőnek azért, mivel ragaszkodik ahhoz, hogy a földrajzosoknak sohasem szabad elfeledniük, hogy mindenekelőtt földrajzot, és nem történelmet kell írniuk. Bloch semmi értelmét nem látta a két diszciplína közötti efféle megkülönböztetésnek, mivel mindkettőnek az volt a célja, hogy az embernek a társadalomban elfoglalt helyéről szóló tudomány legyen.²³ Közel 20 évvel később az *Annales*-ben ugyanennek a véleménynek adott hangot Robert Mandrou Etienne Juillard-nak címzett dorgálása, mivel ez utóbbi felfedezte a földrajz és a történelem közötti korlátot, továbbá Clifford Darby megfedése azért, hogy a történeti geográfia különböző kategóriái közé korlátokat emelt.²⁴ Ezek a szeparatista és megosztást kívánó törekvések ellentétesek voltak az *Annales*-iskola törekvéseivel. Mandrou azon meggyőződése, hogy a társadalomtörténet és a gazdaságföldrajz elválaszthatatlanok – vagy legalábbis azoknak kell lenniük – azt a jóváhagyást tükrözték, amelyet korábban Febvre Roger Dion-nak adott a történeti geográfiának retrospektív gazdaságföldrajzként történő ünnepélyes bemutatásáért.²⁵ Lényegében három évtizedig, vagyis 1929-től 1957-ig, az *Annales* éves kötetei oldalszámának átlagosan 5–7%-át szentelték földrajzi recenzióknak, megjegyzéseknek és kommentároknak. 1957-től, amikor Braudel vette át a lap szerkesztését, a fenti arány gyorsan és jelentősen 1% alá csökkent. Braudel-nek a földrajzzal szemben fennálló szeretet-

-utalat viszonya rendkívül ravasz volt. Azon igény igenlő elfogadása, hogy a földrajzi művekbe történelmi tartalmat keverjen teljesen nyilvánvaló mind Braudel saját írásából (nevezetesen a 16. századi Mediterrán világ körképszerű rekonstrukciójából), mind pedig abból a hatalmi pozícióból eredő ragaszkodásából, hogy egyik végzett tanítványa, Emmanuel Le Roy Ladurie a Languedoc területén élő parasztságot a maguk megkülönböztető földrajzi környezetében vizsgálja.²⁶ Braudel számára a földrajztudomány sokkal több volt az egyszerű szintémél, a fizikai környezet terénél, amelyben a történelmi drámák játszódnak: a Földközi-tengerről írt tanulmánya a gyakorlatba ültette át azt a programot, amelyet Febvre tett közzé a földrajztudomány és a történelem folytonos összefonódása érdekében, amelyet a következők megismerése révén lehet biztosítani: a fizikai környezet változó ökológiai összetevői, a környezeti érzékelések és a természeti erőforrások (beleértve a teret és az időt) kulturális értékelése, továbbá a humán és nem humán erők szerepe a mindentől eltérő Mediterrán környezet kialakításában és megváltoztatásában. A Braudel által géohistoire-nak (geotörténelemnek) nevezett terminológiára és a regionális történelmi szintézisek megírására helyezett kettős hangsúly az *Annales*-iskola megkülönböztető jellegévé vált.²⁷ Olyannyira, hogy az iskolát a földrajztudomány megszállásával vádolták.²⁸ Braudelnek a földrajz iránti érzései garantáltan nem voltak elég meleg ahhoz, hogy egy sor geográfus művét publikálja. Nagyon kiritkus volt a hagyományos földrajzi monográfiák iránt azon az alapon, hogy túlságosan tömörek, túlságosan partikulárisak és túlságosan formálisak. Lepocskondiázta a francia regionális földrajztudósok akadémiai elszigeteltségét és azt, hogy megtagadták Vidal de la Blache elveit. A történelem és a társadalomtudományok szemrevételezésekor Braudel hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy a társadalmi valóságot ahhoz a térhez, helyhez vagy időhöz kapcsoljuk, amelyben létezik, vagyis hogy földrajzi kontextusba helyezzük. Legnagyobb sajnálatára azonban „a földrajztudomány sajnos túl gyakran gondol saját magára mint független világra. Szüksége van valaki olyanra, mint Vidal de la Blache, aki ebből a célból az idő, a tér koncepcióit a hellyel és a társadalmi valósággal helyettesíti.” Braudel ezen túl úgy vélte, hogy a térbeli modelleket sokkal szélesebb körben kell ismerni és használni a történészeknek és a társadalomtudósoknak: „Igen gyakran gondoltam arra, hogy Franciaország egyik legfontosabb tökéje a társadalomtudományok terén Vidal de la Blache iskolája. Szellemének, valamint tanításainak a megtagadását sohasem tudjuk majd jóvátenni. A maga részéről: minden társadalomtudomány teret kell hogy adjon az emberiség egyre erőteljesebb földrajzi felfogásának; Vidal de la Blache már 1903-ban könyörgött ezért.”²⁹

A földrajztudomány és a történettudomány elválaszthatatlansága, valamint regionális történelem formájában történő összefonódásuk az *Annales*-iskola alapvető tanítása, és közvetlenül tükrözi a teljes történelemben vetett hitét valamint azt, hogy az iskola a szintézist kutatta. A történelem tanulmányozásának ez a holisztikus koncepciója elkerülhetetlenül összekapcsolódott az interdiszciplináris megközelítés támogatásával, amely hamarosan túllépett a geográfiával való összejátszáson, s átalakult az akadémiai diszciplínák teljes spektrumával való együttműködéssé, melyek mindegyikét a történelem potenciális szolgálólányának tekintették.³⁰ Az *Annales* oldalai, valamint az *Annales*-követő történészek egyéb írásai a történelemnek a környezeti és társadalomtudományokkal, valamint a humán tudományokkal való többszörös keresztezésének termékei, vagyis olyan történelemszemlélet leszármazottai, amelyek elismeri, hogy nincs

határ közte és a többi diszciplína között. Az összehasonlító módszereknek az *Annales*-iskola kutatói által történő nyílt, határozott alkalmazása kiszélesítette és elmélyítette a történelmi kutatás problémáit, forrásait és technikáit.³¹ A totális történelem mindent felölelő természete egyszerűen azt jelentette, hogy semmilyen problémát, forrást vagy technikát sem lehet legitim módon kihagyni a végső szintézisből: amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy minden problémát, forrást és technikát minden egyes történelmi elemzésbe be kell venni illetve alkalmazni kell. Bár nem lehet letagadni az *Annales*-iskola sokféleségét, lehetetlen egynéhány mondatban pontosan jellemezni. Gazdagságáról talán bizonyos mértékig képet alkothatunk akkor, ha az *Annales* 1969–1974 közötti számaiból felsoroljuk a 10 legspeciálisabb témát. Ezek a következők voltak: biológiai- és demográfia-történet; történelem és urbanizáció; prozopográfia; történelem és struktúra; család és társadalom; nem-írott (régészeti szimbolikus, filmszerű, szóbeli) történelem; az Ancien Régime és a Francia forradalom újraértelmezése; környezeti történelem; szexualitás; eretnekség; vallástörténet. Az *Annales*-iskola számára a témák köre elméletileg korlátlan. A gyakorlatban azonban bizonyos témák és megközelítések nagyobb hangsúlyt kaptak, mint a többiek, s ezáltal az iskola meghatározó jellemvonásainak tartják őket.³² Ez lenne a helyzet például az *Annales*-követőknek a *mentalité* (avagy kollektív tudat) létrehozása, valamint az elmúlt társadalmak anyagi körülményeinek a rekonstruálása iránti érdeklődés; mely kiterjedt a társadalom minden csoportjára, s nem csak, s nem is elsősorban az elitre; továbbá azon kísérletük, hogy feltárják a jelentés, s ezáltal a megértés rétegeit a tények tudati és nem tudati kategóriái segítségével, mégpedig a rokon diszciplínák magyarázó elméleteinek az alkalmazása révén.

Ráadásul az *Annales* nyílt fórumként is szolgált, amelyen belül ötleteket lehetett cserélni, és azok értékeit meg lehetett határozni. A történészek közötti és a történészek és más tudósok közötti csatározásokat és vitákat Bloch és Febvre aktívan támogatták. Tették ezt oly mértékig, hogy a polémia öröme, a vita gyönyöre – nem a maga kedvéért, hanem a jobb történelmi megértésért – az *Annales*-iskola jellemzőjévé vált.³³ A történész dolga, a dolog természeténél fogva, soha sincs bevégezve, s ezért agyának mindig nyitva kell állnia az új kérdések és ötletek előtt: a történelemnek mint tudományos diszciplínának a létezése a történészek közötti konszenzustól függ, de a történelem tanulmányozása során elért haladás a hagyományos bölcsességek állandó megkérdőjelezését kívánja meg. A történelem ezen perspektívája, amelyet jogosan tekinthetünk az *Annales* fontos jellemvonásának, nagymértékben hozzájárult az iskola életképességéhez és reprodukálásához. Ugyanezt tették a jobb kutatási módszerek és irodalmibb stílus megvalósítására irányuló önkritikus kísérletek; a történelmi jellemzés problémájának megoldására irányuló kutatás.³⁴ Bár Bloch és Febvre kijelentették, hogy az *Annales* megalapításával a céljukat elsősorban példák és a gyakorlat, nem pedig a módszertani viták és az elméleti diskurzusok segítségével kívánták elérni, az általuk és követőik által kiváltott rengeteg vita meglapító módon nemcsak speciális, hanem általános történelmi problémákhoz kapcsolódott.³⁵

Az Annales iskola kritikája

Az *Annales*-iskola értékelése minden valószínűség szerint annyiféle volt, ahányféle csak lehetett, a forró lelkesedéstől a hideg elutasításig. Pontosabban az egyéneknek az iskola egészére, illetve bizonyos munkáikra vagy követőikre való reagálása a csodálat és a tartózkodás keveréke volt. Mindezt jól illusztrálja az az ambivalencia, amit Richard Cobb fejezett ki, aki szerint az *Annales*-iskola produkálta „a legkiválóbb és legostobább történelmi írásokat”, és amit Olwen Hufton véleménye mutatott, akinek az iskola eredményei iránti csodálatát ugyanakkor intenzív irritáció is áthatotta az iskola irodalmi stílusa és elméleti öntudata iránt. Cobb és Hufton egyaránt felismerték a kutatás és kísérletezés fontosságát, melyek az *Annales*-iskolához kapcsolódtak: Cobb szerint az iskola munkásságát olyan mértékben jellemezte az újdonságok mindent felülmúló kutatása, hogy az eredmények igen gyakran vulgárisak és kérkedőek voltak, míg Hufton elfogadta, hogy a kockázatvállalás az *Annales* hitvallásának része, mely olyan elmeállapotot tükrözött, amely nyitott minden új kérdés és potenciálisan kiaknázatlan technika iránt, amelyik képes új megvilágításba helyezni az embert és a környezetét.”³⁶ Függetlenül attól, hogy az ember az *Annales* elmúlt 50 esztendejére csodálattal vagy dühvel, vagy egyszerűen – s talán sokkal becsületesebben – közönyvel tekint vissza, tény marad az, hogy jelentősége túlmegy a francia történetírás korlátozott tartományán, mind a diszciplínák rokonítása (különösen a Franciaországban gyakorolt módon) és a történeti vizsgálódás elvégzése terén.³⁷ Közreműködését széles körben elismerték, modelljét széles körben alkalmazták, bár nem fogadták mindenütt lelkesedéssel.

Az *Annales* ellen felhozott egyik komoly vád az volt, hogy pluralista, hovatovább imperialista megközelítése túlságosan széles körű ahhoz, hogy tiszta, illetve hátrahagyott útmutatást adjon, hogy az iskola csak perifériákból áll és nincs magja, s hogy fő művei közül néhány a gyakorlatban nem működik olyan történettudományi modellként, amellyel versenyezni lehetne.³⁸ Braudel-nek a 16. századi Földközi-tenger világról írt tanulmánya jó példa erre, mivel azt a strukturalista és ökológiai történetírás klasszikus műveként tartják számon, amelyik jó példáját adja a szerkezettel, a metodológiával és a retorikus előadásmóddal való törődésnek. A Kinsler által nemrégiben Braudel munkásságáról írt részletes kritikája elismeri, hogy a „*La Méditerranée* mestermű, de csak olyan szempontból, hogy ötleteket, nem pedig információkat adott a többi történésznek, mivel a tanulmány széles értelemben nem paradigma és nem is példaadó mű. Irodalmilag sem utánozta senki, mivel az *Annales*-féle történetírásnak inkább csak a képmását, nem pedig módszerét mutatja be.”³⁹ Ezek az *Annales*-művek csupán arra ösztönözték a többiek azon kísérleteit, hogy új és ellenállhatatlan, széles körű vízióit adják a múltnak; olyan eredeti és meggyőző regionális történeti elemzést, mint amilyenek Pierre Boubert: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730* (Beavais és a Beauvais-iak 1600-tól 1730-ig) és *Le Roy Ladurie: Les Paysans de Languedoc* (Languedoc-i parasztok) című tanulmánya.⁴⁰

Bár az *Annales* követőket bizonyos múltbeli emberek, helyek és időszakok érdeklik, a teljes történelem megírása a gyakorlatban magába foglalja mind az általánossággal, mind pedig a különössel való törődést. Amint már említettük, az *Annales* az „eseményközpontúság bűne” elnevezéssel félmjelzett jelenségre való reagálásként jött

létre, amely tulajdonképpen egy átfogó, események által dominált (és lényegében politikai) történelem. Az *Annales*-iskola azonban törekedett arra, hogy elfoglalja a történelem strukturalista és a történelem eseményközpontú megközelítése közötti területet oly módon, hogy különös hangsúlyt helyez az események egyediségére, s ragaszkodik a törvények egyetemességéhez.⁴¹ Ez vezetett ahhoz, hogy az *Annales*-iskola nyitottá lett azzal a kritikával szemben, miszerint a történettudománynak, a társadalmi és gazdasági változásoknak az összefüggő elméletét nemcsak hogy nem fejlesztette ki, de nem is alkalmazta.⁴² Ez a vád helytelen, mivel figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az *Annales*-követők, amint azt Iggers kiemelte, alapvetően olyan történészek, akiknek az a fő céljuk, hogy megpróbálják megérteni a specifikus történelmi helyzeteket, nem pedig az, hogy általános történelmi elméleteket gyártsanak.⁴³ Az *Annales*-követők számára ugyanis a múlt megértését nagymértékben elősegíti az, ha nemcsak a pusztán történelmi „tényeket és jelenségeket” tárják fel és magyarázzák meg, hanem az általuk kialakított típusokat, és az őket alátámasztó folyamatokat is (beleértve a szükségszerűeket és véletleneket, a szándékosakat és a nem szándékosakat egyaránt). Bár Febvre és Bloch szükségszerűek voltak a módszertani vitákkal kapcsolatban, az *Annales* az interdiszciplináris módszertani viták nemzetközi fórumává vált, és Braudel volt az, aki a történelmi magyarázat legvilágosabb modelljét mutatta be az időtartamnak rövidtávú eseményekre (événements), középtávú és hosszútávú típusokra és szerkezetekre (conjonctures et structures) történő hármasság tagolása révén.⁴⁴ A különböző időskálán működő folyamatok fenti azonosítása természetesen bizonyos fokig emlékeztet – és logikus módon kapcsolódnia is kell – a különböző térbeli skálán működő folyamatok a földrajztudósok általi feltárására. Bár nem ér fel egy történelmi elmélettel, és bár nem biztosít nélkülözhetetlen modellt, Braudel általános elképzelései az időről és a térről, az időtartamról és a helyről egyaránt átitatták és jobbá tették az *Annales*-iskola műveinek java részét.

Az *Annales*-iskola történelmi megközelítése sok szempontból kompatibilis a Marx által alkalmazottal.⁴⁵ Amint Birnbaum rámutatott, mind a két iskola osztotta azt a nézetet, hogy a történelmet a maga teljességében kell megírni, melynek több szintje van, s amelyek közül nem mindegyiket lehet azonnal elemezni, továbbá mind a két iskola rendkívül mélyről fakadó érdeklődést tanúsít a hosszútávú történelmi fejlemények tanulmányozása iránt, annak ellenére, hogy az *Annales*-követők hangsúlyozzák a diszkontinuitásokat és a katasztrófális változásokat.⁴⁶ A gyakorlatban az *Annales*-követők és a marxista történészek közötti kapcsolat McLennan véleménye szerint igen vegyes volt, vagyis gyakran viharos, és néha zavaros jelleget öltött. Például, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet iránti kölcsönös érdeklődésükkel kapcsolatban igen fontos megjegyezni, hogy az *Annales*-iskola és a marxisták között ez esetben nem volt valami gyümölcsöző a párbeszéd. McLennan úgy véli, hogy „Braudel gyakran használ olyan koncepciókat, amelyek megegyeznek az általános marxista perspektívával. Azokban az esetekben viszont, ahol a kapitalizmusról alkotott saját jellegzetes megfogalmazásai érvényesek, a marxisták sokat tanulhatnak tőle. Ezért nem képtelenség az, ha egyfajta affinitást tételezünk fel Braudel és a történelmi materializmus között.”⁴⁷ Úgyis lehetne érvelni, hogy az *Annales*-iskola nem volt annyira nyitott a marxista történészek és teoretikusok ötletei és művei iránt, mint amennyire lehetett volna.⁴⁸ Az *Annales*-iskola és a marxista gondolkodás közötti kapcsolatokat Michel

Foucault tárja fel. Mivel Foucault határozottan meg van győződve arról, hogy napjainkban nem lehet történelmet írni anélkül, hogy a marxizmushoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó koncepciók egész sorát fel ne használnánk, a szerző felhasználja és kiterjeszti az *Annales*-követők és marxisták azon ideáit, amelyek a történelmi átalakulások jellegével kapcsolatosak, s épít a „totális történelemre”, amelyet ő „általános történelemnek” nevez, melyben a történelmi kutatás által megkövetelt kucsfogalmak már nem azonosak a tudattal és a folytonossággal, sem pedig a jellel és a struktúrával, hanem csak a materiálisan megalapozott, nem folytonos és előre nem jelezhető sorozatoknak tekinthető eseményekkel.⁴⁹

Ha némileg jogosan is lehet az *Annales*-követőket azzal vádolni, hogy nem vették elég komolyan Marx műveit, akkor a többi tudóst – brit történészeket és francia földrajztudósokat – még több joggal lehet azzal vádolni, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyták az *Annales*-iskola munkásságát. Peter Burke rámutatott, hogy sok időnek kellett ahhoz eltelnie, amíg az *Annales*-iskolára felfigyeltek a brit történészek: a csendet egy 1950-es meglehetősen negatív, valamint az 1960-as évek közepén, illetve végén egy jóval pozitívabb válasz törte meg, bár az *Annales*-iskola művei még az 1970-es években sem részesültek egyöntetűen üdvözlő szavakban a brit történészek részéről. Burke úgy véli, hogy az angol marxista történészek hamarabb üdvözölték az *Annales* újfajta módszereit és megközelítését, mint nem-marxista kollégáik legtöbbször.⁵⁰ Gareth Stedman Jones egyike volt az *Annales* elszánt támogatóinak, s ő úgy vélte, hogy ez az iskola „talán a modern történészek legsikeresebb forradalmi csoportosulása.” Stedman Jones azonban úgy vélte, hogy a Franciaországban kibontakozó újfajta történelemírást eliszapítja az angol történelmi klíma, s hogy az *Annales* iskola hatása végül is a Cambridge-i történelmi-demográfiai iskola közvetítésével, csak esetlen paródia formájában jutott el Nagy-Britanniába: „ami ma Franciaországban ... sarokkővé képezi a történelmi értelmezés kísérletének, Angliában igen gyorsan a történelmi specializáció egy újabb formájává válik.” Az *Annales*-iskolának a brit történészek által történő elhanyagolásánál sokkal meglepőbb az a gyér figyelem, amit a francia általános és történelmi-földrajzosok közül elsősorban a gazdaságföldrajzosok szentelnek ennek a körnek.⁵¹

Történelem és a földrajztudósok

A francia geográfusoknak a történelem iránt tanúsított érdeklődéséből két elem érdemel figyelmet: az első a történelemnek az elsősorban a jelenre, nem pedig a múltra irányuló földrajz szolgálatába való állítása, a második pedig a geográfusok vonakodása, hogy a történelem és a földrajz kapcsolatáról vitatkozzanak. Kétségtelenül az a helyzet, ahogy Claval megfigyelte, hogy a francia geográfusok által létrehozott művek némelyike megközelítésében történelmi volt.⁵² Már a kezdetektől fogva az volt a regionális monográfiák célja, hogy a történelmi fejlődés segítségével megmagyarázzák egy hely jelenlegi geográfiáját. A történelem olyan földrajz szolgálójának a szerepét játszotta, amely földrajz oly módon különböztette meg magát a történelemtől, hogy határozottan a jelenre, s nem pedig a múltra koncentrált. Ezt a szemléletet Dion is magáévá tette, aki mindenkinél jobban felelőssé tehető azért, hogy Franciaországban a történelmi geográfia egyfajta identitást, egyfajta függetlenséget kapott mind a törté-

tételemtől, mind pedig a földrajztól.⁵³ Ennek ellenére amikor Dion ünnepélyesen elfoglalta helyét a Collège de France földrajz tanszékén 1948 decemberében, a la géographie humaine retrospective (retrospektív humán geográfia) témakörében adott elő, azzal érvelve, hogy a jelenlegi kulturális tájat múltjuk történelmi visszatükröződéseként kell értelmezni, valamint 'la géographie humaine de la France est nécessairement une géographie historique' (a francia humán geográfia szükségszerűen történelmi földrajz), s ezt a nézetet később Darby is hangoztatta híressé vált állításában, miszerint „minden földrajztudomány történelmi geográfia.”⁵⁴ Ehhez hasonlóan – közel 10 évvel később – Dion egy általános tanulmányában úgy érvelt, hogy a történelmi geográfia (la géographie historique) lényegében retrospektív gazdaságföldrajz, és sokkal inkább tekinthető geográfiának, mint történelemnek, mivel elsősorban a jelenlegi helyszín megmagyarázásával törődik: „Mais, et c'est en quoi la géographie historique ainsi est vraiment géographie, elle ne s'intéresse à l'activité des hommes d'autrefois que dans la mesure ou les effets en sont sinon matériellement perceptibles dans la géographie humaine actuelle de notre pays, du moins indispensables à l'intelligence de celle-ci ... son objet est d'expliquer les choses en retraçant leur genèse.”⁵⁵ (De, és ez az, amiért a történelmi földrajz valóban földrajz, hogy csak oly módon és akkor érdeklí a régi emberek tevékenysége, amennyire és amilyen mértékig azok országunk jelenlegi humán geográfiájában materialisan érzékelhetők, legalábbis elkerülhetetlen ennek értelmezése ... ennek a tárgya az, hogy megmagyarázza a dolgokat, rávilágítson keletkezésükre.”) Dion ezen két metodológiai állítása a francia történelmi geográfiának logikus, de korlátozott teret biztosított. A történelmi geográfiát ők is szorosan összekapcsolták a jelenlegi gazdaságföldrajzzal, amely ezt háttérbe szorította, amikor az utóbbi (a II. világháború utáni évtizedekben) a tervezés és az alkalmazott földrajztudomány, vagyis a géographie humaine prospective felé fordult. A gyakorlatban azonban még maga Dion is egyre hosszabb időszakokra elmenekült abból az epiztemológiai börtönből, amelyet ő maga hozott létre: saját kutatásai és tanításai kétségtelen érdeklődést keltettek a múltbeli geográfiai problémák iránt, de tették ezt elsősorban a saját kedvükért, s nem azért, hogy megvilágítsák a jelent.⁵⁶ Sajnálatos módon, Dion-nak a történelmi geográfiáról egyre inkább elterjedő nézete formálisan nem került olyan részletes kifejtésre, amely lehetővé tenné azt, hogy szélesebb körben elterjedjen, és hogy irányvonalat szabjon a témának. A földrajztudományon belül Dion egyre inkább elszigetelődött, s egyre inkább történésznek tartották.⁵⁷

Azon szubsztanciális tudományok szűkössége, amelyek kizárólag Franciaország (vagy pedig Franciaország egy területe) történelmi geográfiájával foglalkoznak párhuzamba állítható a francia történelmi geográfián belüli rendkívül korlátozott mennyiségű módszertani vitával, Dion-nak a témáról alkotott azon felfogásának általános elfogadásával, retrospektív gazdaságföldrajz, továbbá a nyílt és megfontolt kritika hiányával. Csak néhány olyan tanulmányt lehet találni, amelyek a francia történelmi geográfia bizonyos szektorain belül elért fejlődéssel foglalkoznak.⁵⁸ Ehhez hasonlóan a Dion által már említett kettőn kívül csak igen csekély számú összegzés található a francia történelmi geográfia céljáról és gyakorlatáról. Maximilien Sorre, aki kutatta a történelmi magyarázat szerepét a gazdaságföldrajzban, bemutatta és ugyanakkor dicsérte Braudel-t azért, hogy a történelmet a geográfiák egymásutániságának fogja fel, és hogy könyörgött a történelem és a geográfia közötti, „kölcönös nyereségre irányu-

ló igazi együttműködésért”, miközben az egyes diszciplínák sajátos tudata is megőződik.⁵⁹ Juillard-nak a történelem és a földrajz kapcsolatára vonatkozó megfigyelései közvetlenül a Darby-val a University of College-on az 1950-es években fennálló kapcsolatából erednek, amikor Darby rendszerezte a történeti geográfiára irányuló módszertani megközelítéseket.⁶⁰ Juillard a francia hallgatóság egy részének bemutatta Darby-nak a történeti geográfiáról készített négyoldalú osztályozását (földrajz a történelem mögött, a múltbeli földrajztudományok, változó földrajztudományok, múlt a jelenben): hasznosan vette számba Darby ötleteit, s cserébe francia földrajztudósok munkáihoz kapcsolta azokat, de kimunkálásukról vagy létezésükről igen keveset mondott. Hozzá hasonlóan De Planhol-nak a francia történeti geográfiáról készített összegzése hasonló metodológiai struktúrára belül készült el, annak ellenére, hogy Dion specifikus munkásságát szükségesnek látszott külön tárgyalni. Ez a ténykedés viszont azt sugallhatta, hogy Darby munkássága nem biztosított olyan keretet, amelyen belül értékelni lehetne a francia történeti geográfiát. Minden valószínűség szerint helytelen volt Dion munkásságát egyfajta függeléknek tekinteni a francia történeti geográfia kritikájához, miközben úgy érvel, hogy ő volt az egyetlen olyan francia földrajztudós, aki hűséggel ölelte át a történeti geográfiát, s minden munkája középpontjába egyfajta történeti perspektívát helyezett.⁶¹ Lehetséges, hogy a francia történeti geográfia elszigetelődésére az is igen jellemző, hogy De Planhol kritikája nem látszott tudomást venni a Higouet, középkori történész által a történeti geográfia terén készített részleges, de provokatív tanulmányról.⁶² Ha mind De Planhol, mind pedig a jelenlegi cikk szerzője⁶³ alaptalanul voltak pesszimisták a francia történeti geográfia körülményeit illetően, akkor az következhet Mollat-nak és Pinchemelnek a francia geográfia és történelem közötti összeütközés lelkes értékeléséből: ez a lelkesedés azonban részben abból fakadt, hogy tanulmányuk az 1972-es montreali Nemzetközi Földrajzi Kongresszusra készített hivatalos jelentés volt a francia földrajzról.⁶⁴ Legalább annyi azonban talán történt, hogy végre elkezdődött a francia történeti geográfia régen esedékes újraértékelése, amely azért szükséges, hogy megóvjuk a maradék-tudománnyá válástól: mivel Boyer nemrégiben vizsgálta meg a körülményeit és úgy vélte, hogy sokkal közvetlenebb kapcsolatba kell hozni a brit és észak-amerikai történeti geográfia gyakorlatával és fejlődésével, valamint a jelenlegi gazdaságföldrajz általános fejlődési eredményeivel.⁶⁵ Az utóbbi egy évtized a francia történeti geográfusok növekvő öntudatának és a közöttük kialakuló bizalom erősödésének volt a szemtanúja, s Clout nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy „több mint elegendő bizonyíték van francia kollégáink vitalitására, valamint azon megközelítéseik sokféleségére és keménységére, amelyek a kulturális táj fejlődésének a megértésére irányulnak.”⁶⁶ Ráadásul – és hosszú távon talán sokkal alapvetőbb fontossággal, mint az empirikus fronton szerzett megújuló eredmények – rá lehet mutatni egy elméleti szembetűnőség kitárulkozására, a gazdaságföldrajzon belüli „kritikai paradigmára” vonatkozó javaslatra, amely a gazdaságföldrajzon belül nem csak a történeti perspektíva alkalmazását kívánja meg, hanem „a geotörténeti realitás egy modelljének” a létrehozását is.⁶⁷ Úgy tűnik, hogy elkezdődött a régen várt párbeszéd. A jövő megemlékezések szerint az *Annales*-iskola erőssége alapvetően abban rejlik, hogy állandóan kérdéseket tesz fel, hogy elkötelezett a combats et débats mellett, s hogy a történelmet vizsgálat és kutatás gyanánt irányította.

Pragmatikus történeti geográfia

A metodológiai kérdés – mely megfontolt kritika – fontos szerepet kezdett játszani a történeti geográfia gyakorlatában. Bár a történeti geográfusoknak csak egy elenyésző kisebbsége vesz részt a metodológiai vitákban, s azok közül is egynéhány nyíltan bevallja az iránta érzett utálatát, a legtöbben mégis nyíltan elismerik a funkcióját, míg burkoltan szinte mindnyájukra hat. Az elmúlt 20 év szemtanúja volt a történeti geográfia metodológiájáról folyó jelentős vitának.⁶⁸ Erről a témáról számtalan cikk jelent meg azóta, hogy a Darby két évtizeddel ezelőtt definiálta a diszciplína szándékait.⁶⁹ Bizonyos fokig a jelenlegi erőssége, amire Paul Claval „la puissante école de géographie historique britannique” (a hatalmas brit történeti geográfiai iskola)-ként utal történeti geográfia metodológiai kutatásainak biztos alapjain nyugszik, melyet Darby négy olyan tanulmánya alapozott meg, amelyek együttesen a történeti geográfiai módszer kutatását alkotják.⁷⁰ Nemrégiben Darby úgy elmélkedett, hogy az 1920-as és 1930-as évek elején ő segítette elő a történeti geográfiának mint önálló tudattal rendelkező diszciplínának a felemelkedését, de ebben segítette őt egy olyan kis csoport, amelyik „a hithez újonnan csatlakozók dogmatikus buzgóságával” dolgozott, de akik „nem elégedtek meg a hit prédikálásával anélkül, hogy megkísérelnék a jó munkát.”⁷¹ Prófécia és gyakorlat, retorika és realitás a történeti geográfia ikerpilléreként jöttek létre, és az angol történeti geográfia új megközelítésében öltöttek testet, amelyet szándékosan az angol geográfiának a múlt bizonyos időszakaikra jellemző keresztmetszeti rekonstrukciója sorozataként szerveztek meg.⁷²

Ennek a kutatásnak két, egymással szoros kapcsolatban álló gondja volt: az első a kutatási eredmények *megszervezésének* a módjai, a második a történeti geográfia *megírásának* a problémái. A történelem és a földrajz kapcsolatáról írott egyik tanulmányában Darby értékelte a keresztmetszeti megközelítés előnyeit és hátrányait, és összevetette azokat a változó geográfiák elbeszélő számvetésével.⁷³ Ugyanakkor a történelem és a történeti geográfia közötti korlátok megszüntetése igen nehéznek látszott, egyrészt azért, mert a jelenlegi geográfia nem más, mint egy olyan vékony réteg, amely folyamatosan történelemmé válik, másrészt azért, mert a különböző régiók jellemzői nemcsak az időbeli fizikai, hanem emberi tényezőknek is a termékei.⁷⁴ Éppen ezért jelentős hangsúlyt helyeztek a táj változásaival kapcsolatos (mint pl. az erdők kijirtása, a lápok lecsapolása, a sztyeppék termővé tétele, a kertek megtervezése, az ipar és a városok növekedése) „vertikális témák” kidolgozására, amelyben az ember a történeti idők tájképi változásainak a fő eszköze.⁷⁵ Amíg Darby célja az volt, hogy különbséget tegyen a földrajz és a történelem között, teljes mértékben tudatában volt annak, hogy „ezeket a korlátokat nem szépen hangzó metodológiai érvekkel vagy szavakkal és definíciókkal való zsonglörködéssel kell meghatározni. A korlátokat a legjobban az általunk feltámi kívánt speciális problémák természete, illetve az általunk jellemezni kívánt speciális táj jellege tudja a legjobban elhelyezni.”⁷⁶ Bár lehetséges olyan *általános* módszertan megtervezése, amelyik szakadatlanul beilleszti a „vertikális” elbeszéléseket a „horizontális” keresztmetszetek közé, a speciális keresztmetszetek időpontjainak a kiválasztását „a fejlődő táj haladásának, és a rendelkezésre álló források természetének

kell kijelölnie.”⁷⁷ Anglia történeti geográfiájáról írott új felfogású munkája kompromisszum volt az elméletileg kívánatos és a pragmatikusan lehetséges között.⁷⁸

A problémákkal és a forrásokkal való tusa juttatta Darby-t arra a következtetésre, hogy „a történeti geográfia írása során nem létezik siker, csak a sikertelenségek különböző fokozata.”⁷⁹ Erős irodalmi hajlama következtében állandó érdeklődést mutatott az írás technikai aspektusai iránt, és néhányat közülük részletesen is megvizsgált a geográfiai jellemzés problematikájáról írt tanulmányában. Elsősorban azzal foglalkozott, hogy fontolóra vegyen néhány olyan lehetséges megoldást, amely választ adna Whittlesey-nek az „olyan megcáfolhatatlan földrajz írásával kapcsolatos tanácsalanságára, amely magába foglalja azon események láncolatát is, amelyek a jelenlegi geográfiának teljes mértékben meg kell érteni.”⁸⁰ Darby legalább kilenc lehetséges megoldást talált – az egymást követő birtokbavétel módszere, az ajánló, illetve bevezető elbeszélés módszere, a zárójelbe tétel módszere, a lábjegyzet-írás módszere, a retrospektív keresztmetszet módszere, és a jelen idő módszere – míg ezzel párhuzamosan azt is felfedezte, hogy „ezen módszerek variánsai és kombinációi kihívást jelentettek az irodalmi képességek és a leleményesség számára.”⁸¹ Nagyobb vásznon és vastagabb ecsettel Darby a történeti geográfia négy módszertani arculatát festette meg: a múlt geográfiája, változó tájak, a múlt a jelenben, és geográfiatörténet.⁸² Darby a történeti geográfia egyik módszere utáni kutatása során egy sor problémát, forrásokat, megközelítéseket és technikákat fedezett fel. Legfontosabb találmánya egy kísérleti és pragmatikus tudományos munka volt, melynek a korlátaival maga Darby is tisztában volt. Például: beismerte, hogy Whittlesey „kérdéseinek az implikációi azonnal bevonnak bennünket a geográfiának mint akadémiai diszciplínának a természetéről folytatott filozófiai vitába. Nem bocsátkozom bele részletesen ezekbe a magasröptű gondolatokba. Sokkal alacsonyabb szinten kívánom megválaszolni a kérdést azáltal, hogy megnézem, mi is történt a gyakorlatban.”⁸³ A Darby-féle hagyomány ezen metodológiai elemére alapozva az 1960-as évek közepe óta néhány történeti geográfus kiterjesztette kutatásait a pragmatizmuson túlra is, egészen a filozófia birodalmába.

Problemátikus történeti geográfia

A forrásokon alapuló empiricizmuson és módszertani pragmatizmuson alapuló történeti geográfia igazhitűségét az 1960-as évek közepe óta egyre inkább megkérdőjelezték azon követői, akik az aktuális gazdaságföldrajz és a társadalomtörténet, valamint általában a társadalomtudományok fényében hajlandók voltak kivallatni.⁸⁴ Természetesen azoknak az új forrásoknak és technikáknak keresése, amelyeknek a segítségével szembe lehetne nézni a régi problémákkal, tovább folytatódott, de ezzel párhuzamosan kialakult a történeti geográfia új problematikái iránti igény is. Tovább folytatódott a vita a magyarázatnak és a megértésnek, a pozitívizmusnak és a fenomenológiának, a materializmusnak és idealizmusnak a történeti geográfián belüli szerepéről, amely ahhoz a lehetséges – talán korarérett – javaslatához vezetett, hogy az alapok esetleg egy új történeti geográfia létrehozása érdekében lettek lefektetve.⁸⁵ Ezt a vitát már máshol összegezték, és semmi szükség sincs arra, hogy itt elismételjük. Ehelyett a vita azon aspektusaira szeretnék koncentrálni, amelyek a legfontosabbaknak tűnnek, azokra, amelyek megkívánják, hogy újfajta hangsúlyt helyezünk az em-

berre, mint a tájképi változások egyik hajtóerejére, valamint az ötletekre és mester-ségesen előidézett változásokra, továbbá attitűdökre és cselekedetekre egyaránt. Akár Collingwood-féle idealizmus, akár pedig marxi humanizmus formájában történt, de a történeti geográfia problematikájának keresése az emberekre, s legalább annyira az idő-tartamra és a helyre helyezte a hangsúlyt; vagyis sokkal inkább az idő és a tér *társadalmi szervezetére*, mint a társadalom *időbeli és térbeli szervezetére*. Bár a pozitívizmus idealista alternatívája kezdetben elismeri, később, sajnos mégis figyelmen kívül hagyja a szereplőnek műltről alkotott nézete rekonstruálásának illetve a megfigyelő nézete megkonstruálásának a kettős problematikáját. Külön-külön a fenti két kérdezői módszer mindegyike filozófiai értelemben legitimnek tekinthető, de sokkal gyümölcsözőbb lehet, ha egy szélesebb marxista humán megközelítésbe ágyazzuk be, olyanba, amelyik felismeri az emberi tevékenység és a társadalmi struktúra közötti kölcsönös kapcsolatot, feltételezve a történeti geográfusoknak a Gregory által „a térképek és modellek igazi humanizálásának” nevezett szándékát.⁸⁶

A geográfiával, mint pusztán csak pozitívista térbeli tudománnyal szembeni néhány igen korai reakció az állatvilágnak az emberi tavaszt köszöntő üdvívalgásához volt hasonló a történeti geográfia terén. Hepple véleménye szerint: míg a történeti geográfusoknak egyrészt bátorítaniuk kellene a földrajzi modelleknek a múltba való kiterjesztését és a térbeli változások modelljét kellene felépíteniük, másrészt ki kellene fejleszteniük az ismeretelméleti spektrum „történelmi nyelvezeti csapatát.” Harris szerint a történeti geográfia sokkal gondosabban foglalkozott a regionális szintézissel, mint a térbeli elemzéssel, és Clark figyelmeztetett arra, hogy „a történeti geográfusok számára napjainkban a legkritikusabb probléma a regionális tanulmányok helye.”⁸⁷ Clark és Harris is hangsúlyozta a történeti geográfia humán jellegét, de tették ezt anélkül, hogy az esetük igazolásához szükséges logikailag meggyőző érvekkel szolgáltak volna.⁸⁸ Ezt a Gregory által létrehozott tanulmány-négyes adta meg. A pozitívizmus és a fenomenológia tantételeinek az elutasítása arra készítette Gregory-t, hogy feltárja azokat a lehetséges ösvényeket, amelyek a strukturális történeti geográfiához vezetnek, és hogy úgy vélje: a „valóban strukturális társadalomtudománynak a viták nyílt problémafelvetésén kell alapulnia, olyanon, amelyik sem a múltbeli, sem pedig a jelenbeli életvilág szerkezetét és ábrázolását nem veszi készpénznek, de amelyik olyan társadalmi gyakorlatokkal kapcsolja őket össze, amelyeknek a szerkezete és ritmusa feltárja és megreformálja alkotó társadalmi szerkezetüket.”⁸⁹ Érvéle ahhoz a következtetéshez vezetett, „hogy a struktúrákról nem lehet általános elméletet alkotni; vitáinknak a szituációk meghatározásán belül kell maradniuk ... éppen ezért rendkívül fontosnak látszik az, hogy felhagyjunk a térbeli szerkezet valamiféle elméletének a kutatásával, és ehelyett azt vegyük fontolóra, hogy léteznek-e olyan általános térbeli koncepciók, amelyek segítenek bennünket egy specifikus térbeli szerkezet azonosításában, és amelyek feltárhatják a benne zajló átalakulásokat.”⁹⁰ Ez a következő határozott kijelentéshez vezetett: a térbeli struktúrák bennfoglaltatnak a társadalmi struktúrákban, és mindegyiket a másikkal kell elméletbe foglalni. Ennek eredménye egy kettőzött humán geográfia: humán abban az értelemben, hogy felismeri koncepcióinak specifikusan ember által létrehozott voltát, amely koncepciók a társadalmi formációkban gyökereznek és megkövetelik az állandó vizsgálódást és kritikát; és humán abban az értelemben is, hogy visszahelyezi az emberi lényeket a saját világukba és lehetővé teszi

számukra, hogy részt vegyenek saját humán geográfiájuk közös átalakításában.⁹¹

A fenti érvelés kiterjesztésével Gregory azt javasolta, hogy a humán tradíciónak a geográfián belüli újjászületése Vidal de la Blache humán geográfiájából kapta a lendületét, és a két elmélet közötti kapcsolat vizsgálata révén bemutatta, hogy mindkettő foglalkozik a humán tevékenységnek a gyakorlati élet lényegi „kötöttségén” belüli eredményességével; a marxizmusból egy sor párhuzamos eredményt vett példaként annak bizonyítására, hogy a tevékenység és a szerkezet közötti kapcsolatok tudományos magyarázatát a struktúralódásról alkotott elmélet fejlődésén keresztül is el lehet érni, de szerinte ez viszonzásul a determináció olyan koncepcióját kívánja meg, amely képes a „gazdaságnak” és a „kultúrának” egyetlen koncepciórendszeren belüli egyesítésére, amely Gregory véleménye szerint a humán geográfia tradicionális materializmusához való kritikai visszatérés megjövendölése.⁹² Ezeket az elméleteket továbbfejlesztették az akciónak és a struktúrának a történeti geográfiában játszott szerepéről írt tanulmányban, amely a problémát olyan igényként határozza meg, amelyik nem csak a történelmi szereplők szándékainak a meghatározására irányul, hanem azoknak a nem szándékos következményeknek a figyelembevételére is, amelyek abból a tényből következnek, hogy az ilyen cselekedetek egy struktúrán belül mennek végbe. Gregory két megoldást javasol: az első a Darby-féle hagyományok erőteljes visszhangját hordozza magában, az irodalmi stílussal való törődés reneszánszát tartalmazza az elbeszélő stílus újjáéledésével annak érdekében, hogy meg lehessen ragadni „az esetlegesség és determináció érzéki kavargását”, míg a második, amelyik erőteljesen a kritikai társadalomtudományok legutóbbi művein alapul, a struktúralódás formális elméletét alkalmazza. A történeti geográfiában szükség van mind az esztétikai forma, mind pedig az elbeszélők elméleti státuszának a továbbfejlesztésére.⁹³

A fenti általános elképzelések némelyikének a specifikus következtetéseit Billinge követte. A behaviorizmusban és az idealizmusban elhelyezkedő történetföldrajzi tanulmányok filozófiai naivitásának a feltárásával arra a következtetésre jutott, hogy ha történeti geográfusokként olyan tárgyak együttesét, közösségeket vagy társadalmi szerkezeteket kívánunk tanulmányozni, amely részben megfigyelhető, részben rejtett, részben pedig gyakorlati tapasztalaton alapuló attribútumokkal rendelkeznek, akkor sokkal inkább a strukturalizmusra, mint a fenomenológiára kell hivatkoznunk.⁹⁴ Ennek a gyakorlati következményeit vette fontolóra a múltbeli társadalmak rekonstruálásának a problémáiról írott tanulmányában. Billinge igen kritikus azokkal a várostörténeti geográfiai tanulmányokkal kapcsolatban, amelyek a lakóhely meghatározásával és az ehhez hasonló olyan térbeli típusokkal foglalkoznak elsődlegesen, amelyeket a társadalmi (és hallgatólagosan osztály) szegregáció evidenciáiként kezelnek, elsősorban azért, mert a „probléma szintjére emelték az osztálytudat térbeli kifejeződését az osztály kialakulásának és magának az osztálytudatnak a rovására.” Úgy véli, hogy a legkritikusabb szükség „azon szándékos társadalmi reprodukció mechanizmusainak” a vizsgálatára van, amelyek „az észlelhető térbeli kapcsolatok sokkal közvetlenebb típusai alatt helyezkednek el,” és amelyeket igénybe kell venni a szociológiai elemzés megfelelő koncepciói esetében azért, hogy mindezt hatékonyan tehesük. Elsősorban az osztály, a közösség és az intézmények koncepcióit elemzi, amikor keresi azt a megismerő fonalat, amely elvezet annak az alapvető problémának a megoldásához, hogy az *egyének* a specifikus intézmények reprodukálásához való hozzájárulásuk során hogyan

változtatják meg saját (intézményeik) jellegét is, és viszonzásul hogyan járulnak hozzá a szélesebb értelemben vett társadalom reprodukálásához. Röviden: életfontosságú kapcsolatot lehet kovácsolni az egyéni *ügyfél* (ügynökség) és a társadalmi *kontextus* (szerkezet) között, amelyben végbemennek az akciók és tranzakciók.

Így tehát szemmel látható céljaiktól függetlenül Billinge szerint a múltbeli intézmények kapcsolódási lehetőséget és belépést biztosítottak a hatalom szervezett rendszerébe, ahol az egyének először a saját közösségükhöz, majd a saját társadalmi osztályukhoz, végül pedig általában a társadalomhoz tudtak kapcsolódni. Bár ezek az egyéni és kollektív életutak térbelileg modellezhető kifejezést nyerhetnek, ez azonban nem feltétlenül történik meg: ezért tehát szükség van egy sokkal érzékenyebb, közösségen alapuló megközelítésre.⁹⁵

Mind Gregory, mind pedig Billinge nyíltan és jelentős mértékben felhasználták Giddens társadalomelméleti kritikáját.⁹⁶ Bár meglehetősen eltérő úton jártam, úgy tűnik, hogy igen hasonló végállomásra érkeztem. A társadalomtörténeten belül általában, és a teljes történelem *Annales*-iskoláján belül speciálisan egyre kifejlődő tudatból fakadóan az én saját problémám az volt, hogy a Darby-féle történetföldrajzi hagyományokat oly módon terjesszem ki, amely nyíltan lehetővé teszi, hogy egyaránt felölelje a társadalmi és gazdasági témákat, az attitűdöket és cselekedeteket, az ötleteket és tényeket, az embert mint a táj változásának kiváltóját, és az ember által megváltoztatott tájat.⁹⁷ Például ez vezet el annak az igénynek a felismeréséhez, hogy olyan mértékben totalizáljuk a történeti geográfiát, hogy az ne csak az embernek a „természettel” (a kulturális tájak létrehozása) folytatott harcát tudja magába foglalni, hanem az embernek a „tudattal” folytatott személyes harcát és az „osztállyal” folytatott társadalmi harcát is. Ez elkerülhetetlenül elvezet ahhoz a javaslatához, hogy egyetlen történeti geográfia (legalábbis a francia történeti geográfiák közül) sem kerülheti el, hogy a szabadsággal, az egyenlőséggel és testvériséggel foglalkozzon, és hogy belássa, hogy olyan egyének iránt kell érdeklődniük, akik bizonyos időszakokban és helyeken eljegyezték magukat a saját humán geográfiájuk kollektív átalakításával. A történeti geográfia problematikájára irányuló kutatás egy marxi humanista felfogás irányába mozdult el, amely elsősorban olyan angol és francia társadalomelméleti írókon alapult, amelyek hangsúlyozzák az akciót és a struktúrát, valamint az egyéni és kollektív tudatot és ellenőrzést. Ahhoz, hogy a történeti geográfia előbbre tudjon lépni ebbe az irányba a társadalmi elemzés formális elméletét kell alkalmaznia.

Egy társadalmi történeti geográfia felé

A tevékenység és a struktúra kettőségét az egyének és a társadalom közötti kettőség is tükrözi. Ezen kettős ellentétek közötti különbség alapvető jellegét csak részben lehet megoldani azzal, hogy a problémát a széles skála egyikének tekintjük és következetesen kiállunk a makro- és mikroszintű tanulmányok közötti szükségszerű kapcsolatok mellett mind a térbeli, mind pedig az időbeli tengelyeken. A tevékenység és a szerkezet közötti mozgás problematikája nem egyszerűen egy olyan skála problematikája, amelyet a társadalmi változás váltakozó rövidtávú és hosszútávú tanulmányai közötti mozgással, vagy a helyi és regionális (vagy nemzeti és nemzetközi) társadalomszerkezeti tanulmányok közötti mozgással meg lehet oldani. Bár ez a vál-

takozás hozzájárulhat ennek a problémának a megoldásához, önmagában nem ad teljes választ. Ezek a lényegüket tekintve térbeli és időbeli megoldások, mivel részlegek, megerősítést igényelnek a társadalomelmélet azon sokkal explicitebb kísérletei által, amelyek a tevékenységek és szervezetek, valamint az egyének és a társadalom közötti kapcsolatok modelljeit kívánják kidolgozni.

Az egyik ilyen megközelítést Sartre dolgozta ki, progresszív-regresszív módszer néven.⁹⁸ A marxizmus és az egzisztencializmus közötti kapcsolat összekovácsolásával Sartre úgy véli, hogy a történelem az emberi tevékenységekből és anyagi dolgokból, szubjektumokból és objektumokból áll. Az emberi tevékenységek olyan projektekből állnak, amelyeket Sartre a következőképpen jellemez: az egyének specifikus helyzetekben vannak (objektivitás), amelyeket ők adott módokon értelmeznek, és azokon belül és azok felhasználásával cselekszenek (szubjektivitás), amely viszont új, specifikus helyzetekbe helyezi őket (objektivitás). Az egyének „projektek” készítésével reagálnak, s ezek a következőkből állnak: a helyzetek megítélése, az így létrejövő megfigyelések értékelése az értékek rendszere szerint, majd azon választás átvitele a gyakorlatba, amit előidézték. A projekt, mint az objektivitás két momentuma közötti közvetítés, felelős a történelemért. Sartre progresszív-regresszív módszere tartalmazza a társadalmi teljességtől az egyénig, valamint az egyéntől a társadalomig való odavisszamenést azon közvetítések kutatása során, melyek felelőssé tehetőek a „jelenlegi” körülményekért: a társadalmi szerkezettel kezdődik, és rajtahagyja a „jejeit az egyéneken; aztán ez visszatér az egyénhez és követi a társadalmi szervezetre gyakorolt hatását. „A megértés mozzanata” – állította Sartre – egyszerre progresszív (az objektív eredmény felé) és regresszív (visszamegyek az eredeti körülmények közé). Sartre megpróbálja összekapcsolni az egyént és a társadalmat (vagy történelmet), és kidolgozni a társadalmi formáknak az egyén életébe való behatolását, és ezért az egyénnek a történelemben való teljes részességét. Sartre számára az egyének csoportosan sokkal kifejezőbben érzékelnek és cselekednek, mint elszigetelten. Az egyéneket szocializációjukban vizsgálja azért, hogy legyőzzék a hiányt és megőrizzék a saját szabadságukat, nem pedig azért, hogy eltulajdonítsák a többletet és fejlesszék a társadalom egészét. Az egyének közösen cselekszenek azért, hogy történelmet csináljanak, éppen ezért kritikusan fontos, hogy tanulmányozzuk azokat a csoportokat, amelyek azért jönnek létre, hogy közvetítsenek az egyén és a társadalom között. A hiány elleni, és a csoportok közötti küzdelemre *par excellence* az osztályharc terminológiai szerint tekint, de a többi, csoport közötti konfliktusok is megkövetelik azoknak a figyelmét, akik a teljes történeti geográfiával foglalkoznak. E csoportok köre igen széles, de Sartre megad egy olyan általános sémát, amely hasznos szerepet tölt be egy igazán szociális történeti geográfia ideiglenes katalógusaként. Azon csoportok, szervezetek és intézmények tipologizálását adja meg, amelyek a családtól egészen az államig, az egyénitől és az azonnalitól a személytelenig és a távoliig mindent magukba foglalnak. A csoportok, szervezetek és intézmények kialakulása, funkciója és reprodukálása – a hitek és a cselekedetek – válnak a történeti elemzés kulcsaivá, mivel rendkívül fontos szerepet játszanak a társadalmi változásban és a társadalmi ellenőrzésben, valamint a ritka erőforrások (beleértve a teret és az időt) allokációjában.

Ezek a *társadalmi folyamatok* olyan fontosak a történeti megértés szempontjából, hogy tanulmányozásukat nem hasznos korlátozni – s mi több, nem lehet alapoz-

ni – azokra, amelyeknek feltérképezhető *térbeli szerkezetük* van. Ha az utóbbiakra koncentrálnak a figyelmet, akkor az azzal a veszéllyel jár, hogy átsiklunk olyan társadalmi csoportokon, amelyeknek a társadalmi jelentősége jelentős lehet ugyan, de nem jut kifejezésre térbelileg tipizálható formában. A csoportok kialakulásának és tudatának potenciális jelentősége van, amely nem függ attól, hogy van-e térbeli kifejlődésük. Ebből következően a csoportok keresése nem kezdődhet és végződhet a térbeli tipizálásuk meghatározásával. Azt, hogy ezáltal a kutatás sokkal bonyolultabb, de nem kevésbé geográfikus, elfogadják azok, akik a történeti geográfiát helyi szintézisként, nem pedig térbeli analízisként gyakorolják. Ezért bármilyen specifikus időszakban és helyen rendkívül fontos feladat a sajátos csoportok, szervezetek és intézmények relatív szerepének, és az egyének bennük játszott szerepének az azonosítása.

Az egyéneket csoportokká alakító kötelékek száma potenciálisan igen nagy, de ez ideig elég kevés kapott közülük őket megillető figyelmet a történeti geográfusoktól. Az egyének a számtalan kötelék közül egy vagy több által létrehozott csoportokat alkothatnak, amilyen pl. a családi, a nemi, a foglalkozási, az osztály, a meggyőződés szerinti; a születési hely, a lakhely, a munka, az iskola vagy a kikapcsolódás alapján kialakuló csoportok. Az ilyen kötelékeken alapuló társadalmi kapcsolatok hálójától elvárható, hogy túlterjed az időbeli és térbeli skálák spektrumán. Egy adott időszak és hely történeti geográfiája megközelítésének az egyik módja ezért az lenne, hogy kísérletet tennék ezeknek a hálóknak a rekonstruálására, hogy megpróbálnánk megérteni a társadalmi csoportok hiteit és cselekedeteit, és hogy megállapítsuk az egyének és a társadalom közötti közvetítő szerepüket.

Fordította: Mészáros Júlia

Jegyzetek

1. Részlet a szerző kéziratából. A tanulmány korábbi rövidített változata megjelent: *A. R. H. Baker*, On the relations of historical geography and the Annales school of history, – Proceedings of the 24th International Geographical Congress, Section 9; Historical Geography (Tokyo 1982), 318–322.
2. Főleg az angolul is megjelent munkákra hivatkozunk.
3. *L. Febvre*, La terre et l'évolution humaine; introduction géographique à l'histoire (Paris, 1922); *C. O. Sauer*, The morphology of landscape, – University of California Publications in Geography, 2 (1925), 19–54; *M. Bloch*, Les caractères originaux de l'histoire rurale française (Oslo, Paris, 1931); *H. C. Darby*, An historical geography of England before. A. D. 1800 (Cambridge 1936).
4. *A. Buttner*, Charism and context: the challenge of la géographie humaine In: D. Ley and M. S. Samuels (eds), Humanistic geography: prospects and problems (London, 1978), 58–76.
5. Lásd: *M. Williams*, The apple of my eye: Carl Sauer and historical geography, – Journal of Historical Geography, 9 (1983), 1–28; *P. J. Perry*, H. C. Darby and historical geography: a survey and review', – Geographische Zeitschrift, 57 (1969), 161–178.
6. *H. C. Darby*, Some reflections on historical geography, – Historical Geography 9 (1979), 9–13.
7. Hasznos áttekintést ad az Annales iskoláról; *T. Stoianovich*, French historical method: the Annales paradigm (Ithaca, N. Y., 1976).

8. *A. R. H. Baker* (ed.), *Progress in historical geography* (Newton Abbot, 1972); *H. C. Prince*, *Historical geography in 1980*. In: *E. H. Brown* (ed), *Geography yesterday and tomorrow* (Oxford, 1980), 229–241.
9. *X. De Planhol*, *Historical geography in France*. In: *Baker* (ed.), *Progress*, 29–44.
10. *H. S. Hughes*, *The obstructed path: French social thought in the years of desperation* (New York, 1968), 19–64; *P. Burke* (ed), *Economy and society in early modern Europe: essays from 'Annales'* (London, 1972), 1–10; *P. Burke* (ed.), *A new kind of history: from the writings of Febvre* (London, 1973), IX–XVI; *T. N. Clark*, *Prophets and patrons: the French university and the emergence of the social sciences* (Cambridge, Mass., 1973); *G. Iggers*, *New directions in European historiography* (Middleton, Conn., 1975), 43–79.
11. *Keylor*, *Academy and community*, 211; *M. Siegel*, *Henri Berr's Revue de synthèse historique*. – *History and Theory* 9 (1970), 322–334.
12. *L. Febvre*, *Philippe II et la Franche Comté: étude d'histoire politique, religieuse et sociale* (Paris, 1912); *L. Febvre*, *La terre et l'évolution humaine*.
13. *G. Huppert*, *The Annales school before the Annales*. – *Review*, 1 (1978), 215–219.
14. *T. S. Kuhn*, *The structure of scientific revolutions* (Chicago, 1972).
15. *Iggers*, *New directions*, 43–45.
16. *M. Bloch*, *L. Febvre*, *A nos lecteurs*. – *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 1–2; *Burke*, *Economy and society*, 4.
17. *Burke*, *A new kind of history*, XV.
18. *L. Gallois*, *Régions naturelles et noms de pays* (Paris, 1908).
19. *Stoianovich*, *French historical method*, 76–88.
20. *Febvre*, *La terre*; *Bloch*, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*.
21. *L. Febvre*, *Review of Cinquantième anniversaire du Laboratoire de Géographie*, Université de Rennes (Rennes, 1952), *Annales: économies, sociétés, civilisations* (1953), 372–377, idézet: 374.
22. *A. Buttimer*, *Society and milieu in the French geographic tradition* (Chicago, 1971), 84; *P. Claval*, *Les mythes fondateurs des sciences sociales* (Paris, 1980), 160.
23. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1 (1929), 606–611.
24. *R. Mandrou*, *Géographie humaine et histoire sociale*. – *Annales: économies sociétés, civilisations*, 12 (1957), 619–626.
25. *L. Febvre*, *Histoire et géographie: Sisyphe et les géographes*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 5 (1950), 87–90.
26. *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949); *F. Braudel*, *En guise de conclusion*. – *Review*, 1 (1978), 243–353. *F. Braudel*, *On history* (London, 1980).
27. *R. M. Andrews*, *Some implications of the Annales school and its methods for a revision of historical writing about the United States*. – *Review*, 1 (1978), 165–180; *M. Aymard*, *The Annales and French historiography (1929–72)*. – *Journal of European Economic History*, 1 (1972), 491–511; *B. Bailyn*, *Braudel's geohistory – a reconsideration* – *Journal of Economic History*, 11 (1951), 277–282; *G. Dunbar*, *Geosophy, geohistory and historical geography: a study in terminology*. – *Historical Geography*, 10, no. 2 (1980), 1–8; *J. Glenisson*, *France In: G. Iggers and H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn. 1979), 175–192; *C. Higounet*, *La géohistoire*. In: *C. Samaran* (ed.), *L'histoire et ses méthodes* (Brussels, 1961), 68–91; *Huppert*, *The Annales school before the Annales*, 218; *S. Kinser*, *Annaliste paradigm? The geohistorical structuralism of Fernand Braudel*. – *American Historical Review*, 86 (1981), 63–105; *M. M. Knight*, *The geohistory of Fernand Braudel*. – *Journal of Economic History*, 10 (1950), 212–216; *I. Woloch*, *French economic and social history*. – *Journal of Interdisciplinary History* 4 (1974), 43–57.
28. *M. Harsgor*, *Total history: the Annales school*. – *Journal of Contemporary History*, 13 (1978) 1–13.
29. *F. Braudel*, *L'histoire et les sciences sociales: la longue durée*. – *Annales: économies, sociétés, civilisations*, 4 (1958), 725–753.

30. *G. McLennan*, Marxism and the methodologies of history (London, 1981), 129–144; *R. C. Rhodes*, Emile Durkheim and the historical thought of Marc Bloch, – *Theory and Society*, 5 (1978), 45–73; *C. Tilly*, Anthropology, history and the Annales, – *Review*, 1 (1978), 207–213; *A. Burguière*, The new Annales: a redefinition of the late 1960s, – *Review*, 1 (1978), 195–205.
31. *M. Bloch*, A contribution towards a comparative history of European societies In: *Land and work in medieval Europe: selected papers by Marc Bloch* (London, 1967), 44–81;
32. Ezek jórésze ma már angolul is olvasható.
33. *D. Fenlon*, Encore une question: Lucien Febvre, the Reformation and the school of Annales, – *Historical Studies*, 9 (1974), 65–81; *J. Revel*, The Annales: continuités and discontinuités, *Review*, 1 (1978), 9–18; *I. Wallerstein*, Annales as resistance, – *Review*, 1 (1978), 5–7.
34. Lásd pl. *P. Veyne*, Comment on écrit l'histoire (Paris, 1971); *E. Le Roy Ladurie*, Le territoire de l'hostorien; *P. Chaunu*, Histoire, science sociale (Paris, 1974); *Je Le Goff*, *P. Nova*, Faire de l'histoire, 3 vols (Paris, 1974); *M. de Certeau*, L'écriture de l'histoire (Paris, 1975).
35. *P. Vilar*, Une histoire en construction: approche marxiste et problématiques conjoncturelles (Paris, 1982).
36. *R. Cobb*, Nous des Annales In: *A second identity: essays on France and French history* (London, 1969), 76–83.
37. *Andrews*, Some implications, of the Annales school', 166; *M. Aymard*, The geo-history faces with the human sciences: the case of Etudes Rurales, – *Journal of European Economic History*, 3 (1974), 493–504.
38. *D. C. North*, Comment, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 77–80, *D. H. Pinkney*, The dilemma of the American historian of modern France Reconsidered, – *French Historical Studies*, 9 (1975–6), 170–181.
39. *Kinser*, Annaliste paradigm? 103–105.
40. *P. Goubert*, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730: contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle (Paris, 1960); *E. Le Roy Ladurie*, Les Paysans de Languedoc (Paris, 1965).
41. *Iggers*, New directions, 43–45.
42. *N. Birnbaum*, The Annales school and social theory, – *Review*, 1 (1978), 225–235; *McLennan*, Marxism, 132.
43. *Iggers*, New directions, 71–73.
44. *Braudel*, L'histoire et les sciences sociales, 725–753.
45. *J. S. Cohen*, The achievements of economic history: the Marxist school, – *Journal of Economic History*, 38 (1978), 29–57; *E. J. Hobsbawm*, Comments, – *Review*, 1 (1978), 175–162; *Iggers*, New directions, 123–74; „Marxism and modern social history;”, *McLennan*, Marxism; *Stoianovich*, French historical method, 111–118.
46. *Birnbaum*, The Annales school and social theory, 233–234.
47. *McLennan*, Marxism, 129, 136 és 141.
48. *G. Iggers*, Introduction: the transformation of historical studies in historical perspective In: *G. Iggers and H. T. Parker* (eds), *International handbook of historical studies* (Westport, Conn., 1979), 1–13.
49. *A. Sheridan*, *Michel Foucault: The will to truth* (London, 1980), 91–92 és 128–129; *J. Weeks*, Foucault for historians, – *History Workshop Journal*, 14 (1982), 106–119.
50. *P. Burke*, Reflections on the historical revolution in France: the Annales school and British social history, – *Review*, 1 (1978), 147–156. Lásd. *Hobsbawm* megjegyzéseit is. Uo. 157–162.
51. *G. S. Jones*, History: the poverty of empiricism, In: *R. Blackburn* (ed.), *Ideology and social science: readings in critical social theory* (Glasgow, 1972), 96–115; *H. C. Prince*, Fernand Braudel and total history, – *Journal of Historical Geography*, 1 (1975), 103–106.
52. *P. Claval*, Contemporary human geography in France, – *Progress in Geography*, 7 (1974), 253–292.

53. *De Planhol*, Historical geography in France, 40–44; *J. L. M. Gulley*, The practice of historical geography: a study of the writings of Professor Roger Dion, – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 52 (1961), 169–183.
54. *R. Dion*, La géographie humaine rétrospective – *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 6 (1949), 3–27; *Darby*, On the relations of history and geography, 6.
55. *R. Dion*, La géographie historique, In: *G. Chabot, R. Clozier and J. Beaujeu–Garnier* (eds), *La géographie française au milieu du XXe siècle* (Paris, 1957), 183–186.
56. *R. Dion*, Géographie historique de la France, – *L'Annuaire du Collège de France*, 68 (1968–9), 503–518.
57. *Buttimer*, Society and milieu, 97; *P. Claval*, La pensée géographique: introduction à son histoire, – *Publications de la Sorbonne, Série N. S. Recherches* 2 (1972), 34–35.
58. *L. Champier*, La recherche française en matière d'histoire et de géographie agraire depuis un quart de siècle, – *Revue de Géographie de Lyon*, 31 (1956), 319–327; *A. Meynier*, Les paysages agraires (Paris, 1958); *E. Juillard, A. Meynier, X. DE Planhol, G. Sautter* (eds), *Structures agraires et paysages ruraux*, – *Annales de l'Est*, 17 (1957), 1–188; *E. Juillard*, *Géographie rurale française: travaux récents et tendances nouvelles*, – *Etudes Rurales*, 13 (1964), 47–70.
59. *M. Sorre*, Le rôle de l'explication historique en géographie humaine In: *Mélanges géographiques offerts à Philippe Arbos* (Clermont-Ferrand, 1953), 19–22.
60. *E. Juillard*, Aux frontières de l'histoire et de la géographie, – *Revue historique*, 215 (1956), 267–273; *H. C. Darby*, – *Historical geography* In: *H. P. R. Finberg* (ed.), *Approaches to history* (London, 1962), 127–156.
61. *De Planhol*, Historical geography in France, 29–44.
62. *Higounet*, La géohistoire, 71–82.
63. *A. R. H. Baker*, On the historical geography of France, – *Journal of Historical Geography*, 6 (1980), 69–76. Lásd még: *H. D. Clout*, The practice of historical geography in France, In: *H. D. Clout* (ed.), *Themes in the historical geography of France* (London, 1977), 1–19.
64. *M. Mollat, P. Pinchemel*, Rencontres de la géographie et de l'histoire, In: *Comité National Français de Géographie, Recherches géographiques en France* (Paris, 1972), 13–18.
65. *J. C. Boyer*, Formes traditionnelles et formes nouvelles de la géographie historiques: leur place dans la recherche en géographie, – *Comité des Travaux Historiques et Scientifiques: Bulletin de la Section de Géographie*, 82 (1978), 55–63.
66. Lásd *H. Clout* által írt review-t – *Journal of Historical Geography*, 9 (1983), 72–73.
67. Lásd *A. R. H. Baker*, Historical geography, – *Progress in Human Geography*, 1 (1977), 465–474;
68. *Darby*, Historical geography In: *Finberg*, *Approaches to history*, 127–56.
69. *P. Claval*, Géographie historique, – *Annales de Géographie*, 90 (1981), 669–671; *Darby*, On the relations of history and geography; *H. C. Darby*, An historical geography of England: Twenty years after, – *Geographical Journal*, 126 (1960), 147–159;
70. *Darby*, Some reflections on historical geography, 10.
71. *Darby*, An historical geography.
72. *Darby*, On the relations of history and geography.
73. *H. C. Darby*, The theory and practice of geography (London, 1947), 19–20; *Uó*, On the relations of history and geography, 6.
74. *H. C. Darby*, The changing English landscape, – *Geographical Journal*, 117 (1951), 377–394.
75. *Darby* On the relations of history and geography, 11.
76. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 149.
77. *Darby*, A new historical geography.
78. *Darby*, An historical geography of England: twenty years after, 155.
79. *D. Whittlesey*, The horizon of geography, – *Annals of the Association of American Geographers*, 35 (1945), 1–36.
80. *Darby*, The problem of geographical description, 8.
81. *Darby*, Historical geography, 127–156.

82. Darby, The problem of geographical description, 7–8.
83. A. R. H. Baker and M. Billinge (eds), *Period and place: research methods in historical geography* (Cambridge, 1982).
84. Baker, *Historical geography: a new beginning?*, 560.
85. D. Gregory, *Historical geography* In: D. Gregory, P. Haggett, D. M. Smith, D. R. Stoddart (eds), *The dictionary of human geography* (Oxford, 1981), 146–150.
86. L. W. Hepple, *Epistemology, model-building and geography*, – *Geographical Articles*, 10 (1967), 42–48; R. C. Harris, *Theory and synthesis in historical geography*, (*Canadian Geographer*, 15 (1971), 157–172; A. H. Clark, *Historical geography in North America* In: Baker (ed.), *Progress in historical geography*, 129–143.
87. A. H. Clark, *The whole is greater than the sum of its parts: a humanistic element in human geography* In: D. R. Deskins, G. Kish, J. D. Nystuen, G. Olsson (eds), *Geographic humanism, analysis and social action* (Ann Arbor, Mich., 1977); R. C. Harris, *The historical mind and the practice of geography*, 123–137.
88. D. Gregory, *The discourse of the past: phenomenology, structuralism and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 4 (1978), 160–73.
89. D. Gregory, *Social change and spatial structures* In: T. Carlstein, D. Parkes, N. Thrift (eds), *Making sense of time* (London, 1978), 38–55.
90. D. Gregory, *Ideology, science and human geography* (London, 1978), 172.
91. D. Gregory, *Human agency and human geography*, – *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6 (1981), 1–18.
92. D. Gregory, *Action and structure in historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 244–250.
93. M. Billinge, *In search of negativism, phenomenology and historical geography*, – *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), 55–67.
94. M. Billinge, *Reconstructing societies in the past: the collective biography of local communities* In: Baker Billinge (eds), *Period and place*, 19–32.
95. A. Giddens, *New rules of sociological method* (London, 1976); Uő., *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis* (London, 1979); Uő., *A contemporary critique of historical materialism, Vol 1 Power, property and the state* (London, 1981).
96. A. R. H. Baker, *On ideology and historical geography* In: Baker, Billinge (eds), *Period and place*, 233–243.
97. J. P. Sartre, *Critique de la raison dialectique* (Paris, 1960), angolul: *Critique of dialectical reason* (London, 1976).
98. M. Poster, *Existential Marxism in post-war France* (Princeton, N. J., 1975) és *Sartre's Marxism* (London, 1978).

ROBIN A. BUTLIN

AZ EURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA: NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ AGRÁRKAPITALIZMUS ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

*(European Rural Transformations: Some Reflections on the Contexts of
Agrarian Capitalism)*

I. Bevezetés

Európa agrárgazdaságainak és társadalmainak átalakulása központi téma sok történeti földrajzos, gazdaság- és társadalomtörténész, történeti szociológus stb. munkájában. Számos értékes munka született az agrárregiók kultúrtájjait befolyásoló sokféle folyamat látható fizikai megnyilvánulásairól. Sok klasszikus munkában, így a regionális monográfiákban vagy az egész Európát átfogó munkákban a kultúrtájak vizsgálata a központi téma. Azonban az az intellektuális légkör, amelyben ezek a munkák születtek, úgy tűnik, ritkán ösztönzött az elméleti kérdések középpontba állítására.

A múlt kutatásában az intellektuális és ideológiai keretek az elmúlt tíz évben lényegesen átalakultak, részben az intellektuális és társadalmi attitűdök megváltozása, részben az egyes akadémiai diszciplínákon belüli gondolkodásmód forradalmi átforgalmódása miatt. Így, a történeti földrajzon belül, nevezetesen a Nagy-Britanniában művelt történeti földrajzon belül, lényeges eltolódás figyelhető meg a kutatásokban az elméleti megalapozás irányába, s ebből adódóan a vizsgálat kutatási problémákban is. Ez a tendencia erőteljesen hat a kapcsolódó diszciplínákban, így pl. a társadalom- és gazdaságtörténetben, a szociológiában, a társadalmi antropológiában, a régészetben, a művészettörténetben és az irodalomtörténetben. Valójában erőteljes reakció tapasztalható az ellen a tradíció ellen, amit leegyszerűsítő a társadalomtudományokban pozitívista-empiricista irányzatnak neveznek. Ennek a tradíciónak – röviden összefoglalva – az a lényege, hogy a történeti tények összegyűjtése és átvizsgálása után (számos formában pl. iratok és tárgyak révén), értékmentes vagy objektív oksági összefüggések következtethetők ki. Ennek a kutatási módszernek a követése úgy tűnik, olyan típusú analízisekhez vezet, melyek nem tudták megfelelő módon megmagyarázni a változást, továbbá a múltbeli változások néhány nagyon fontos aspektusát mellőzték. Így pl. az egyének és társadalmi csoportok szerepét a gazdasági változásokban és ennek mintegy következményeként olyan témák mellőzését mint a szegénység, a tiltakozások és az osztályok.

Nincs szándékomban, hogy önhittén elvessem a kultúrtáj vizsgálatának fontos és értékes tradícióit, melyek a rurális Európára vonatkozó történeti kutatások alapvető pillérei. Jelentkezett azonban az a sürgető igény, hogy a kutatók az elméleti konstrukciók szélesebb köréből merítsenek. Továbbá, hogy új dialógust teremtsenek a múlt és jelen empirikus tradíciói, illetve az újabb elméleti munkák között. Ezek a szándékok Angliában határozottan megfogalmazódtak a történeti földrajz művelői között, (Baker, 1979; Baker, Billinge, 1982; Baker, Gregory, 1984; Gregory, 1978, 1982; Butlin, 1982), de ennek gyenge a visszhangja az európai kollégák között.

Miközben téves lenne azt a benyomást kelteni, hogy a kutatók többségénél az elméleti orientáció dominánssá vált, nem szabad elfelejtenünk az úgynevezett avantgard

eszmék intellektuális ösztönzéséről azok körében, akik az agrárszféra változásait elemzik (Simms, 1982). Természetesen az elmélet szónak nagyon sokféle értelme van. Mi abban az értelmezésben használjuk az elmélet fogalmát, mint egy olyan „eszközt”, amely keretet biztosít azoknak a különböző szintű absztrakcióknak, melyek szükségesek a múlt összetett realitásainak elemzéséhez és megértéséhez. Nekünk – mint Johnson felvetette (Johnson, 1982) – „történelmi kategóriák és absztrakciók különböző szintjeivel” kell foglalkoznunk. A 16. század óta bekövetkezett mezőgazdasági változások elemzéséhez hasznosítható elméleteket meglehetősen széles körben felhasználó tanulmánynak egyik fő célja, hogy rövid áttekintést adjon azokról az idevágó elméletekről, melyeket az európai mezőgazdasággal foglalkozók előnyösen alkalmazhatnak. Azok a megközelítésbeli változások, melyekről írok, részei a történelmi földrajzzal foglalkozók lényegi hozzájárulásának a társadalomföldrajzban zajló vitákhoz. Ezt a mozzanatot nemrégben Unwin emelte ki egy áttekintésében (Unwin, 1984).

Tanulmányunk elsősorban angol nyelvű publikációkra épít, de utalunk Európa különböző régióival foglalkozó munkákra is. A tanulmány egyik alapvető célja, hogy áttekintse azokat az Európára vonatkozó munkákat, amelyek az agrárszféra változásának tanulmányozása során kiemelten foglalkoznak módszertani és elméleti problémákkal. Sokkal több vitára van szükség a különböző tradíciókra építő kutatók között az európai múlt agrárproblémáinak vizsgálata során. Például miközben nyilvánvaló, hogy a történelmi materializmus és a strukturalizmus fontos szerepet játszanak Európában az intellektuális és politikai viták során, ezen irányzatok hatása az agrárszféra földrajzi aspektusú vizsgálatában nagyon csekély.

II. Elméletek az átalakulásról

R. J. Holton egy nemrégben született, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet vizsgáló munkájában írja: „Természetesen többféle alternatíva létezik arra vonatkozóan, hogy elméletileg hogyan vizsgáljuk a nyugati társadalom jellegében az elmúlt 200 évben végbement változásokat, és ebből adódóan sokféle elképzelés van arról a jelenségről, amelynek a felbukását a társadalmi változások elméletének meg kell magyaráznia” (Holton, 1985, 5. old.). Az elméleti érvelések három alaptípusát különböztethetjük el vizsgáldásunk szemszögéből.

I. A tőkés gazdaság és társadalom fejlődésének piaci modelljei.

II. A sokféle, s gyakran egymásnak ellentmondó marxista modellek. Ezek a történelmi materializmus szemléletmódjára építenek, de lényegesen különböznek egymástól a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet okainak magyarázatában.

III. A többé-kevésbé eklektikus elméletek köre, melyek mind a piaci, mind a materialista elképzelésekre, esetenként újabb strukturalista és humanista szemléletű munkákra is építenek.

Ezen irányzatok mindegyike hasznos betekintést nyújt a kapitalizmus természetébe és folyamatába a kora modernkori és modernkori Európában. Bármelyik koncepciót alkalmazzuk, nem kétséges, hogy a 16. századtól (vagy talán már korábban) olyan lényeges változások egész sora történt Európában, melyeknek mélyreható befolyásuk volt a termelési viszonyok jellegére. Hatásuk különösen nyilvánvaló a tulajdon és az erőforrások feletti ellenőrzés megváltozásában, nevezetesen a föld, a munka és a tőke,

a tőke körforgásában és az Európán belüli centrum földrajzi eltolódásában. A kapitalizmus fogalmának nagyon sokféle értelmezése és definíciója létezik. Gregory a következőképpen határozta meg: „a gazdasági és társadalmi szervezet olyan történelmileg specifikus formája, amelyben a közvetlen termelő el van különítve mind az általa működtetett munkaeszközöktől, mind a munkatárgyaktól. Ez az elkülönítés abban nyilvánul meg, hogy a közvetlen termelő munkaereje áruvá válik, melynek adás-vételét az árak jelzéseire épülő munkaerőpiac határozza meg.” (Gregory, 1981, 26. old.) Ez a definíció talán nem mindenütt alkalmazható Európában, így például Dánia esetében, ahol az 1781–1800 közötti reformok után nehéz azt mondani a parasztságról, hogy meg van fosztva a termelési eszközöktől, vagy termékeiktől.

A kifejlett ipari katpitalizmushoz vezető út hosszadalmas volt, épp ezért globális és regionális kronológiája nagyon fontos. A kapitalista fejlődés kronológiáját Levine (1975) körvonalazta. Ő három szakaszt különített el. Az első szakasz az eredeti felhalmozás, melynek során kevés technikai változás történik, s ez behatárolja a tőke expanzióját. A második szakasz a tőke „abszolút koncentrációja” abban az értelemben, hogy a technológiai fejlődés szám szerint kevesebb, de nagyobb méretű vállalkozásokat eredményez, és a fluktuáló piacokon az árverseny korlátokat szab a tőke bővülésének. A végső szakasz a „monopolkapitalizmus”, melyben az abszolút koncentráció elveszti túlsúlyát és a tőkeexpanzió gyorsabb, mint a piacbővülés. Mi itt most csak az első két fázissal foglalkozunk. Az eredeti felhalmozás magába foglalja a „paraszt” elválasztását a termelési eszközöktől és az egyes termelési egységek lassú tőkefelhalmozását és a kereskedők szerepét a tőkekoncentrációban. Ez utóbbi különösen fontos. Ennek következtében „a teljes kereskedelmi tőke jelentős, esetenként túlnyomó része a kereskedelembe fektetődik be újra. A kereskedelmi tőke növekedését nem korlátozza a hazai, csak a világpiac, ami a kereskedők tevékenységének a terméke (Levine, 1975, 55. old.).

Levine koncepciója a tőkés fejlődés szakaszairól problematikusnak tűnik, különösen amiatt, hogy a tőkés fejlődést olyan jelenségekkel azonosítja, mint az eredeti felhalmozás és a monopoltőke, melyeknek kevés elméleti tartalmuk van. Ezeket a problémákat nemrégiben Beck vetette fel. (Beck, 1984). Szintén kiemelt szerepe van Levine elméletében a kapitalizmus történeti földrajzának, mivel a kapitalizmus lényeges változásokat okozott a termelés térbeli elhelyezkedésében, s valójában az országok és régiók gazdasági és politikai jelentőségében. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a felemelkedő kapitalizmus hatalmi viszonyainak különböző formáira, kölcsönös tekintettel az abszolutizmusra és a nemzeti államok felemelkedésére. Ezekre a témákra később térünk vissza.

A piac koncepciói

A korábban említett elméletek első csoportja a piacra és a piaci erőkre koncentrált, klasszikus és neoklasszikus közgazdasági iskolákra építve, elsősorban Adam Smith-re. Az effajta koncepciók különösen hathatósak annak ábrázolásában, hogy hogyan alakult ki a nyugat-európai gazdasági fölény. Különösen az amerikai gazdaságtörténészek alkalmazzák előszeretettel a neoklasszikus tradíciót. North és Thomas könyve „The rise of the Western World” (1979) ilyen típusú munka. Ebben ők megkísérlik „egy

átfogó analitikus keret felállítását, hogy megvizsgáljuk és megmagyarázzuk a nyugati világ felemelkedését, egy olyan keretet, amely konzisztens és kiegészíti a standard neoklasszikus elméletet” (VII. old.). Őket elsősorban a magántulajdon fejlődése érdekli, azaz a föld feletti egyéni tulajdon, ellenőrzés és használat – szemben a közösségi használattal. Véleményük szerint ezt a fejlődést jelentős mértékben elősegítette az állam, amely „sikeres” esetekben megteremtette a földszerzés jogi feltételeit. A kapitalizmus e típusának térbelileg és időbelileg egyenetlen elterjedése Európában szorosan összefüggött az egyes régiók és országok eltérő demográfiai helyzetével. Sikeres esetekben, mint Anglia és Hollandia, az alacsony mezőgazdasági termelékenység korlátját olyan innovációs politikával törték át, amely nagyobb teret nyújtott az ambíciózus egyéneknek. Így: „Anglia, a kedvezőtlen indulás után, 1700-ra eljutott a tartós növekedés szakaszába. Hatékony tulajdonjogi rendszert alakítottak ki, beépítve azt az általános jogrendszerbe. A termelési tényezők piacán és a termékpiacon eltávolították az allokációt hátráltató akadályokat. Anglia elkezdte védeni a magántulajdont a tudás szintjén is, a szabadalmi törvény révén” (156. old.).

Ezzel szemben Franciaország és Spanyolország esetében a nem elég hatékony tulajdonjogi rendszerek – főként a fiskális politikák jellege miatt – nem biztosították a megfelelő feltételeket a gazdasági növekedés számára. Ennek következtében az agrárkapitalizmus késve és sokkal korlátozottabban jelent meg.

A neoklasszikus iskola

A neoklasszikus, a neosmithianus, vagy demográfiai-ökológiai iskola központi témája a népesség és az erőforrások, különösen a föld közötti kapcsolat. Központi feltételezése ezeknek az irányzatoknak az egyensúlyi állapot az emberek és a föld eltartóképesége között, beleértve azt is, hogy nagy katasztrófák vagy más rendkívüli esetekben, amikor az egyensúly időszakosan felborul, immanens tendencia az egyensúly helyreállítása. Ez a típusú megközelítés a legszélsőségesebb, a „legheroikusabb” formájában alapvető oksági összefüggést tulajdonít az összes népesség és a mezőgazdasági változások között, és úgy tűnik, hogy még a legkifinomultabb változatok is nagymértékben építenek a malthusianus modellekre. A lényege az ilyen típusú munkáknak – mint ezt Franciaországban Le Roy Ladurie és más, az Annales iskolához tartozók példázzák, vagy Abel az NSZK-ban, Boserup Dániában – Holton szerint, az a gondolat, hogy „a premodern gazdaságok periodikus létfenntartási válságokkal küszködtek, ezeket expanziós szakaszok követték, amelyek végül is újabb létfenntartási válságokkal zárultak, hacsak közben nem történt valamiféle áttérés a kapitalizmus irányába. Válságok akkor keletkeznek, amikor ellentmondás keletkezik a népességnövekedés természetes tendenciája és az elérhető föld csökkenő hozadéka között. A mezőgazdaság termelékenységének alacsony szintjén az ilyen válságok demográfiai összeomlást eredményeztek, s ez hosszabb távon korigálta a túlnépeseledést, így megújította a demográfiai és gazdasági expanzió bázisát” (Holton, 1985, 55. old.). Ebből a csapdából a kiutat csak egy hatékonyabb termelési rendszer biztosíthatta – a kapitalista piacgazdaság, biztosítva egy társadalmi osztálynak a javak magántulajdonosi használatát. A döntő magyarázó elem a piac felemelkedése, és a piac azon tulajdonsága, hogy biztosítja a szűkös erőforrások hatékony felhasználását.

A történeti változások vizsgálatának ez a módszere nagyon hasznos a történészek és geográfusok számára, s ezért nem szabad leegyszerűsíteni és lebecsülni. Módszereit, koncepcióit és technikáit gyakran finomítják. Jelentős előrehaladás történt például az elmúlt korszakok népességének demográfiai jellemzőire vonatkozóan, beleértve a család- és háztartás-rekonstrukciót (Wrigley és Schafield, 1981). Amikor ezt az irányzatot fontos kulturális tényezőkkel kapcsolják össze – így pl. Le Roy Ladurie vagy Braudel – különösen meggyőző elemzést biztosít. Mégis ez a megközelítés számos kérdést megválaszolatlanul hagy és olyan magyarázatokat ad, melyek nem mindig kielégítőek. Ráadásul hajlamos a változásokat lineárisnak tekinteni, túlzottan támaszkodik részben meghatározatlan hatóerőkre és a technológiai innovációk esetében az egyénre mint a magyarázat tényezőire. Ezek és más kritikák vezettek a *Past and Present* című folyóiratban 1976–1982 között azokhoz a vitákhoz, melyet Robert Brenner, amerikai gazdaságtörténész vezetett az agrártársadalom osztálystruktúrájáról és a preindusztriális Európa gazdasági fejlődéséről. Ezeknek a vitáknak a felidézése elvezet bennünket a marxista típusú elemzésekhez.

A marxista megközelítések

Ennek a rövid áttekintésnek már a kezdetén hangsúlyoznunk kell, hogy sokféle marxista indíttatású megközelítés született a kapitalizmusba való átmenetről. Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy bizonyos átfedés is tapasztalható a marxista és a neoklasszikus elméletek között.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni a történelmi materializmus időbelileg specifikus jellegét, különösen ha a viták az agrárkapitalizmust és a kultúrtájakat érintik. Ebből a szempontból fontos Harvey megfigyelése: „Bármilyen földrajzi tájat vagy térbeli-földrajzi viszonyokat a múltbeli történelmi fejlődés eredményének kell tekinteni.” Ez utóbbi társadalmi folyamat, s így a földfelszín bizonyos darabjának földrajza elsősorban és meghatározóan az ott létrejött társadalom jellegétől függ. „A különböző termelési módokkal jellemezhető társadalmak megteremtik a rájuk jellemző földrajzi viszonyokat.” (Harvey, 1981, 210. old.) Fontos hangsúlyoznunk a kapitalizmus koncepciójának a földrajzilag – csakúgy mint gazdaságilag – jelentős változatait. Az ilyen – geográfusok által írt – munkák viszonylag ritkák, de az úttörő jellegű és rendkívül értékes munkák között kell említenünk; Harvey: *Limits to Capital* (1982), Dunford és Perrons: *The Arena of Capital* (1983).

A marxista megközelítések két alapvető témája: milyen módon váltotta fel a feudális termelési módot a kapitalizmus, és magának a kapitalizmusnak a jellege. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet érintő vita rendkívül széles körű. Két alapvető feltevésből indul ki, ezeket itt csak vázlatosan foglaljuk össze. Az első a belső ellentmondás tézise, mely azt sugallja, hogy a feudalizmus belső ellentmondásai miatt omlott össze, nevezetesen a termelés társadalmi viszonyainak válsága – a munkaerő túlzott kizsákmányolásának következtében (Dobb, 1946.). Ez a tézis erőteljesen épít a *Das Kapital* első kötetében kifejtett, eredeti tőkefelhalmozás koncepciójára, mely hangsúlyozza a feudális osztályok közötti harcot a többletért, s a termelési viszonyok primátusát; a fő társadalmi változásokat ebből vezeti le. Ennek az alapvető koncepciónak a fő képviselője Robert Brenner, aki a *Past and Present*-ben indított

el nagyon ösztönző vitát e témáról (Brenner, 1976, 1982). Brenner érvelése szerint a feudalizmusban „egy beépített, hosszútávú trend létezett a munkatermelékenység csökkenésére és végső fokon egy széles körű társadalmi-gazdasági válságra” (Brenner, 1982, 17. old.). Ezt felváltotta a tőkés termelési mód – a cserére való termelés rendszere, szükségszerűvé téve a versenyt a termelők között, a specializációt, a tőkefelhalmozást, az értéktöbblet elvonását gazdasági kényszer által és földbirtokos-tőkés bérlő bérmunkás viszony megteremtését.

Az agrárkapitalizmusnak ez a formája Angliában viszonylag hamar megjelent. Brenner tézise részben azoknak az irányzatoknak a cáfolatát és elutasítását jelentette, melyek a mezőgazdaság átalakulását Európában – szerinte – demográfiai és neomalthusianus interrációkkal kapcsolták össze. Így E. L. Jones, M. Postan, Le Roy Ladurie és mások munkáit. Brenner szerint az agrárkapitalizmus különbségei a korai modern időszakban Anglia és Franciaország esetében az osztályküzdelmek eltérő eredményének tulajdoníthatók. Sok feltevését, az úgynevezett neomalthusianusok, sőt más marxista szerzők is, mint például Bois, megkérdőjelezték (Bois, 1978.). Ezek a kritikák már kevésbé jogosak Brenner 1982-es tanulmányára. Brenner azonban még fenntartja azt a véleményét, hogy „Európa különböző régióiban az új gazdasági expanzió lehetőségeire és veszélyeire adott különböző gazdasági válaszokat alapvetően a mezőgazdasági tulajdonjogok rendezési módja, a többlet elvonásának rendszerei határozták meg. Ez utóbbiak a földesúri jövedelmek késő középkori válsága után keletkeztek ... és jelentős mértékben tükrözték az agrárszféra különböző hosszútávú osztályképződési folyamatainak és osztályharcainak a végeredményét” (Brenner, 1982, 68–69. old.). Az osztálystruktúra történelmi változása az a döntő tényező, amely maga után vonja a föld és a munkaerő áruvá válását. Ezért a tulajdonjog és a termelés társadalmi viszonyainak a jelentősége mellett hozzátehetjük, hogy a földpiacok történeti földrajzi vizsgálatára is szükség van. Az ilyen szemléletet számos vonatkozásban lehet bírálni, beleértve a leegyszerűsített gazdasági determinizmusra való hagyatkozás túlzásait, az empirikus bizonyítékok szegényességét, a nagy termelési egységek létrejöttének eltúlzását. Az agrárkapitalizmus realitásának részletesebb elemzéséhez keveset nyújt – kivéve a bérmunkás viszony elemzését –, és a regionális szemléletmód csak elnagyolt formában jelenik meg. Searle (1986) egy nemrégén készült tanulmányában megerősíti azoknak a kritikáját, „akik szerint Brenner alábecsülte az angol parasztság szolidaritását és kohézióját a korai modern korszakban, s ezáltal túlhangsúlyozta a földesúri akció szerepét a kapitalista átalakulásban”. A tulajdonjogra építő szemlélet talán követhető részben éppen amiatt, hogy ez hasonló alapot ajánl mint bizonyos nem marxista tanulmányok, így pl. North és Thomas könyve.

A kapitalizmusba való átmenetnek egy másik, eltérő változata a különféleképpen elnevezett; externalista, merkantilista vagy cserearányok elmélete. Ezen érvelés szerint a feudalizmus a távolsági kereskedelem intenzívebbé válásának hatására bomlott fel, ideértve a városok növekedését és pénzforgalmát. Ennek a tézisnek a képviselői érdekes csoportot alkotnak. Így pl. Pirenne (akinek a nézetei már kevésbé találhatnak visszhangra, mint korábban) és Braudel, aki újraforgalmazta az európai kapitalizmus kialakulásában a kereskedelem szerepét (Braudel, 1982). A kapitalizmus azon koncepciójának – mi szerint az a cserére, a profitért való termelés rendszere, egy olyan rendszer, melynek expanziója a világméretű munkamegosztásra és kereskedelemre épül – Sweezy és

Wallerstein a fő képviselője. Sweezy – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fő mozgató tényezőjét illetően – már 1950-ben publikálta a vitát elindító tanulmányát. Wallerstein (1974, 1980, 1983, 1984) munkái szellemi rokonságot mutatnak Braudel kötetivel: *Civilisation and Capitalism: The Perspective of the World* (volume III), (Braudel, 1984).

Wallerstein szerint: „A kései 15. és korai 16. században jött létre az, amit mi európai világgazdaságnak nevezhetünk” (Wallerstein, 1974, 15. old.). Ezt a kapitalista világgazdaságot úgy tekinti mint valamiféle világpiacot, egy meghatározott történeti valóságot, melynek intenzifikálódása hozzájárult a világméretű munkamegosztáshoz. A 15. századi Európából kiindulva a rendszer fizikai kiterjedése azt jelentette, hogy a 19. század végére az egész világot befolyásolta. Ez a koncepció, amely mind az Annales iskola, mind a neomarxista szemléletmódját tükrözi (nevezetesen a függőségi elmélet, a fejlődéselmélet és a perifériális kapitalizmus elmélete), az eltérő gazdasági fejlődést a profitért való termelés rendszerének vagy rendszereinek a piaci allokációs folyamaton keresztül történő működésének tulajdonítja. Az áruügyletek befolyásolják a globális munkamegosztást és az ebből eredő elkülönülést centrum területekre és perifériákra, s a centrum az egyenlőtlen csere révén megszerzi az egész rendszer érték többletének nagy részét. A korai modern Európa esetében a centrum észak-nyugat volt, a periféria pedig keleten és a déli féltéke újonnan gyarmatosított régióiban. Dodgshon az elméletet igen találó módon a következőképp foglalta össze: „Nyugat-Európa centrum területein vagy bérmunkára, vagy önálló egzisztenciákra épülő rendszerek léteztek. A periférián, azaz a Nyugat-Indiai szigetvilágban, Észak- és Dél-Amerikában rabszolga vagy kényszermunkára épülő rendszerek voltak. A köztes térségekben, mint pl. Itália és Franciaország a részes művelés formája a jellemző (Dodgshon, 1977, 9. old.). Az érvelés bizonyos értelemben demográfiai alapozású, ebből eredhet Brenner érvelése, hogy a Wallerstein féle koncepció neosmithianus (azon az alapon, hogy a centrum versenyképes jellegét a szabad bérmunkások számának növekedése határozta meg – így reagálva az egyre növekvő népsűrűsögre). Kétségtelen, hogy a Wallerstein-i tézis nagyon fontos és befolyásos.

Miközben az európai agrárkapitalizmus jellegére vonatkozó vitáknak hasznos általános nézőpontot ad, e koncepció mégis heves kritika tárgya. A nézetkülönbségek a következők: a vilárendszer fejlődésének kronológiáját vitatják, felróják, hogy nem pontosítja a piac szerepét a térbeli differenciálódásban, nem fordít kellő figyelmet a politikai és katonai tényezőkre és a változások kulturális dimenzióira. Az éles támadás általában a csereelméletre vonatkozik, vagyis a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás nem teremt szükségszerűen kapitalista termelési módot. Ezt már Marx is felismerte, aki úgy érvelt, hogy a kereskedelmi tőke önmagában nem volt elégséges, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet befolyásolja. A további kritikák arra vonatkoznak, hogy nem hangsúlyozza kellőképpen az intézmények, illetve az egyének szerepét. A Wallerstein tézis fő kritikusai Dodgshon (1977), Aronowitz (1981), Holton (1981, 1985), Brenner (1977, 1902) és Wolf (1982).

Egy, a további előrehaladás szempontjából fontos utat már felismert Wallerstein, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a világszint mellett más léptékben is a kapitalizmus térbeli terjedésének és keveredésének, beleértve a háztartások szintjét és ehhez kapcsolódóan a munkaerő újatermelődésének folyamatait. A háztartás mint termelési

egység iránt mostanában erőteljes érdeklődés mutatkozik és alkalmazásának lehetőségét a kapitalizmus történeti vizsgálatában Schiel (1984) körvonalazta. Sokat tanulhatunk ebben a vonatkozásban a szociálanropológusok történeti munkáiból. A marxista elmélet alkalmazásában a mikro- és mezo-szint fontosságát Thrift emelte ki (1983), Wolf (1982) pedig a kapitalizmus történeti feltételeinek összetett jellegét hangsúlyozta, idézve Mandel definícióját a kapitalizmus által meghatározott világrendszer-ről: „a kapitalista, félkapitalista és prekapitalista termelési viszonyok olyan kimunkált rendszere, melyeket a tőkés csereviszonyok kapcsolnak egymáshoz és a tőkés világpiac határoz meg” (Mandel, 1978 a, 48. old.).

A kapitalista csereviszonyok koncepciójának egy módosított alkalmazása – mely a cserére termelt árukra koncentrálna (az agrárkapitalizmus esetében mezőgazdasági javak), ezt összekapcsolja a termelési egységek tanulmányozásával, a piacok dinamizmusával, a tőke körforgásával, a kezdeményezésekkel és döntésekkel – igen vonzó perspektíva. Ennek végeredménye lehet majd az agrárkapitalizmus megértése – mint az árutermelés olyan dinamikus rendszere, mely a korai modern és modern időszakban folyamatosan újrastrukturálódik a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

III. Az állam viszonya a kapitalizmushoz

A konferencia témájához kapcsolódva – az abszolutista állam szerepe a kapitalizmusban – helyénvaló, hogy rövid áttekintést adjunk az állam és kapitalizmus kapcsolatát vizsgáló munkákról, s végül a bevezető részben vázolt alternatív teóriák közül az eklektikus marxista és a nem marxista koncepciókat is elemezzük.

Az abszolutista állam felemelkedése

Sok, Európa történeti földrajzával és gazdaságtörténetével foglalkozó munka jogosan emeli ki a kormányzat formáit és az államformákat mint a tőkés termelési mód létrejöttét ösztönző tényezőket. Ez az érdeklődés jellemző mind a marxista, mind a nem marxista teoretikusokra. Az egyik kiindulópont szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során a hatalomnak az abszolutista uralkodó kezében történő fokozatos koncentrációja figyelhető meg, a feudalizmus olyan alapvető jellemzőiről történő lemondás következtében mint a jobbágyság. Ez pedig elősegítette az árutermelőviszonyok létrejöttét. Ezért „az abszolutizmus térhódítása összekapcsolódva a magántulajdon jogi kodifikálásának adaptálásával – még akkor is ha ez utóbbi a feudális földbirtokos osztály érdekében történt – megteremtette a kapitalizmus kialakulásának előfeltételeit” (Martin, 1983, p. 104.).

Az ilyen jellegű érvelés Perry Andersonnak (1974) az abszolutista állam fejlődéstörténetét vizsgáló könyvéhez kapcsolható. Mivel az ő munkája, úgy tűnik, marxista, weberista és egyéb megközelítéseket is magába foglal, ezért eklektikus marxistának nevezik. Szerinte az abszolutista állam létrejötte lehetővé tette a tőke és tulajdon felhalmozódását azok kezében, akik végül is majd az abszolút monarchiák forradalmi megdöntéséért és a nyíltan kapitalista nemzetállam bevezetéséért felelősek. Az abszolutista uralkodók és tanácsadók támogatták az új iparágak bevezetését, az ambíciózus

új földhasznosítási formákat, az állandó hadseregek létrehozását és ezzel megszólalt a feudalizmus lélekharangja. Az Anderson tézis ellen számos elméleti érvet hoztak – ezek részletezésére itt nincs módunk (lásd Holton, 1985.). Aminek a mi elemzésünk szempontjából a legnagyobb jelentősége van, Andersonnak azon gondolata, hogy a posztf feudális állam formájának alapvető szerepe volt a kapitalizmus nyugat-európai térhódításában. Bár felvetik például, hogy a kisebb államokban (pl. Anglia és Németalföld) a tőkés fejlődés lehetősége nagyobb volt, mint a nagyobb abszolutista államok, Spanyolország és Franciaország esetében.

Holton egy nemrég készített hasznos áttekintésében felveti „nincs egyáltalán szoros kapcsolat a posztf feudális állam meghatározott formája (pl. abszolutista, alkotmányos monarchia, szövetségi köztársaság) és a kapitalizmusba való sikeres átmenet között ... Miközben a sikeres átmenet nyilvánvalóan egy 'nemzeti' keretet igényelt, az egyetlen közös jellemzője a sikeres európai példának a centralizáció és a nemzeti kohézió hatékony szintje ” (Holton, 1984. 185–186. old.). A kapitalizmusba való átmenet során az állam által érzékelt strukturális és kulturális változások lényeges alkotóelemét képezik az agrárkapitalizmus tanulmányozásának, csakúgy, mint az európai államok rendszerének mint egésznek a létrejötte – kezdve az eredetével, a „centrumterületek” sorával, egy olyan rendszerig, melyet a kulturális és gazdasági koherencia szintje jellemez (Jones, 1981.). Tisztán az állami politika hatásainak leírása azonban nem elégséges. A 17. századi Európában addig nem művelt területek művelésbe vétele tipikus módszereinek megértése szükségessé teszi a látens kapitalizmus komplex összefüggéseinek figyelembevételét, így a technikai találmányok terjedése mellett az osztály, a tulajdonjogok, a politika és hatalom kérdéseit. Például ahhoz, hogy Kelet-Anglia mocsárvidékeinek lecsapolását megértsük, ismernünk kell a kormányzat fiskális igényeit és a földhasználati jogok kapitalista kisajátításának társadalmi következményeit, csakúgy, mint a lecsapolást irányító holland szakemberek technikai ismereteit.

A struktúraelmélet

A múltbeli változások alapvető szakaszainak ökológiai és marxista szemléletű magyarázataival szembeni elégedetlenség – különösen az egyén szerepének nyilvánvaló mellőzése – miatt a humán geográfiában és a történeti földrajzban viták alakultak ki az egyén és a struktúra viszonyáról (Gregory, 1981 c, Giddens, 1981, 1984.).

Sajnos eddig kevés kísérlet történt arra, hogy a strukturálódás koncepcióját (concept of structuration) az Európára vonatkozó kutatások során alkalmazzák. Az eddigi egyetlen kísérlet Angliában született (Gregson, 1984). A struktúraelméletek valójában megkísérlik bekapcsolni az egyént a történelembe és a földrajzba, vizsgálva a változásokkal kapcsolatos és a változásokban résztvevő egyének és csoportok életét, társadalmi jellemzőiket, munka- és élettevékenységüket, kapcsolódásukat a társadalom intézményeihez. A strukturálódás elmélete bonyolult és összetett jellege ellenére rendkívül fontos a jövőbeni történeti és földrajzi kutatások szempontjából. A vita folytatódni fog, és ezt érdeklődéssel kell figyelniünk. Ennek a megközelítésnek a lényege a tevékenység és struktúra közötti dialektika a térben rögzített emberi tapasztalatok vizsgálatában – s ebbe beleértendő a tevékenység nem ismert és nem szándékos következményei. E koncepció filozófiai alapja a Kant által kidolgozott idő és tér elképzelés elutasításából indul ki.

Néhány példa az alternatív elmélet alkalmazására

Két témát vetnék fel az alternatív elméletek alkalmazására – a protoindustrializációt és a bekerítéseket (a közlegelők magán kisajátítását).

A protoindustrializáció koncepcióját széles körű érdeklődés kíséri a 70-es évek óta, bár a falusi ipar és a duális gazdaság vizsgálata sokkal régibb múltra tekint vissza. Széles körben elismert az ipar sokféle formájának léte Európában a gyáriparra épülő termelés megjelenése előtt. A falusi ipar ilyen vagy olyan formája úgy tűnik mindenütt jelen volt. Thirsk (1961) korai munkája a vidéki iparból a falusi ipar létrejöttét a túlnépesedés, a marginális mezőgazdasági környezet, a létfenntartási problémák, a gyenge földesúri ellenőrzés, az öröklődéskor a többfelé osztandó, elaprózódó föld együttes hatásának tulajdonította.

E. L. Jones továbbfejlesztve ezt a tézist, feltárta Anglia inséges területeit a 16. századtól kezdődően és jelezte az intenzív gabonatermesztésre specializálódott és többletmunkaerővel jellemezhető, legeltető állattenyésztésre és kiegészítő iparüzésre szakosodott térségek közötti növekvő különbségeket (Jones, 1968.). Ezeket a gondolatokat továbbépítve Jones az elemzésbe bevonta a környezeti és intézményi tényezők – nevezetesen a földtulajdon típusainak részletesebb vizsgálatát (Jones, 1977). A falusi ipar szezonális jellegét, a mezőgazdasági (állattenyésztés és földművelés) és ipari munka egymást kölcsönösen kiegészítő jellegét Mendels tanulmánya hangsúlyozta (Mendels, 1972.). Szerinte a falusi ipart a piaci kereslet – főként a régió kívüli és az exportpiacok – ösztönözték. Mint ismeretes Mendels használta először a protoindustrializáció fogalmát. Ez idáig az elmélet úgy tűnik a neoklasszikus közgazdasági elméletre és a demográfiai különbségekre épített. Mendels munkájának egyik fő hibája az a feltételezés, hogy a városi ipar fejlődését a céhek szigorú ellenőrzése akadályozta és ezért a pótlólagos munkaerőt és termelési lehetőségeket vidéken keresték. Számos tanulmány megkérdőjelezte mostanában ezt a feltételezést.

Más kutatók ettől eltérően alapjában marxista bázisra építettek, mint pl. Medick és Schlumbohm. Medick tanulmánya (1976) „The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant to industrial capitalism” (A protoindustrializációs családi gazdaság: a háztartás strukturális funkciója és az átmenet a paraszti családból az ipari kapitalizmusba) fontos tézis a családi formáció és az iparosodás közötti kapcsolatáról. Mikroszinten a család és a háztartás kulcselemnek tekinthető a rurális kapitalizmus kibontakozásában éppen azáltal, hogy a városi kereskedők az ő munkájuk által létrehozott értéktöbbletet elvonják.

Ahhoz, hogy az iparosítás folyamata ezen a szakaszon túllépjen azonban a termelés társadalmi viszonyának bérmunka viszonyokká való átalakulását igényli, s ha ez esetenként nem történt meg, ez a falusi ipar hanyatlását vonta maga után. Különbséget kell tenni a Kaufsystem és Verlagsystem között, az előbbi esetében független parasztokról és iparosokról van szó, akik pénzért a piacon eladják ipari termékeiket, melyeket saját nyersanyag és eszközök felhasználásával állítottak elő. Vagyis a termelők birtokolják a termelés eszközeit és rendelkeznek velük. A Verlagsystem esetében a kereskedő tőkés mint közvetítők biztosítják a nyersanyagokat, gépeket, a piacot és rendelkeznek a végtermék felett, bért vagy darabbért fizetnek, hitelt biztosítanak, s így a termelőket különböző mértékben elválasztják a termelési eszközöktől. Az egyik

rendszerből a másikba való átmenet érdekes és fontos folyamat. Ezt az általános megközelítésmódot Gregory (1981) gazdasági-strukturálisnak nevezi az ökológiai-funkcionálissal szemben.

A falusi ipar kialakulását nagyon széles körű irodalom tárgyalja, beleértve az áttekintéseket és esettanulmányokat, így pl. Clarkson (1985), Berg, Hudson és Sonenscher (1983), Langton és Hoppe (1983) és Butlin (1986). A klasszikus munka természetesen Kriedte, Medick és Schlumbohm kötete, melyet 1977-ben németül publikáltak először „Industrialisierung vor der Industrialisierung” címen, majd 1981-ben angolul publikálták az „Industrialisation before Industrialisation”. A „*Scandinavian Economic History Review* 1981-ben, a *Revue du Nord* pedig 1982-ben egy teljes számot szentelt e témának.

A protoindustrializáció fogalmát és az egész koncepciót széles körben bírálják, túlzott linearitása miatt, a pontatlan regionális kronológia miatt, a városi ipar mellőzése miatt, olyan tényezők negligálása miatt mint a szokások és kultúra és amiatt, hogy a koncepció a nem európai régiók esetében alkalmazhatatlan. Például Perlin (1983) átfogó és korszakos jelentőségű munkájában a protoindustrializáció koncepciójának Dél-Ázsiára való alkalmazhatóságát illetően leszögezi, hogy a fogalom elleplezi a különböző folyamatok és termelési viszonyok összetett jellegét és a termelőt és kereskedőt összekapcsoló fizetési módok formáinak és körülményeinek alapos vizsgálatát szorgalmazza. Houston és Snell (1984) a fogalom elhagyását tanácsolja és egy olyan megközelítésmód alkalmazását javasolja, amely jobban figyelembe veszi az iparfejlődés sokféleségét Európában. Ez kétségtelenül olyan vélemény, melyet megfontolásra érdemesnek tekinthetünk Shon (1982) Hornby és Oxenball (1982) és Hovland (1982) munkái alapján, melyek a skandináviai ipar regionálisan egymástól gyökeresen eltérő tapasztalatait illusztrálják.

Az agrárkapitalizmus egyik lényegi jellemzője az, hogy a földhasználati jogokat a népesség egy szűkebb csoportja kisajátítja. Ezeket a különféle folyamatokat általában a bekerítés fogalmával szokták jellemezni. Angliában jelentős előrehaladás történt a bekerítések előfordulásának vizsgálatában, főleg a 18. és 19. századra vonatkozóan (Turner, 1980). Itt nincs módunk a bekerítések részletes térbeli és időbeli vizsgálatára.

Az alábbi néhány megjegyzéssel az a célunk, hogy kiemeljük a bekerítések és azok hatásainak magyarázatára felhasznált elméletek által nyújtott különböző perspektívákat. A hagyományos vélemény azoknak a földművelési rendszereknek az alacsony hatékonyságát emeli ki, amelyek az *open field* rendszert felváltották a piaci nyomás hatására, a magánföldtulajdon megteremtésével a bekerítések révén, s így valóságos gazdasági előnyöket lehetett realizálni. A bekerítés formája a költségeket, az előnyöket és a fennálló hatalmi struktúrát tükrözte. Nagyrészt ilyen ökonomista megközelítésmódot vettek át a történeti földrajzosok és a gazdaságtörténészek többsége is – mellőzve a téma társadalmi dimenzióit. Bár Marxnak a témára vonatkozó leegyszerűsítő nézeteit az empirikus vizsgálatok alapján nagyrészt elvetették, a marxista megközelítésmódok mégis értékesek. Például E. P. Thompson úgy tekinti a bekerítéseket mint egy jóval tágabb folyamat – a tulajdon státuszok és viszonyok – kapitalista újraértelmezését (Thomson, 1975). Ezt a felfogást megerősítette Thirsk nemrégén egy más perspektívából kiindulva (Thirsk 1985). Szerinte a növekvő számú egyéni döntéseket a 17. század végén és 18. században az angol parlament elfogadta, hogy lehetővé tegye

a földtulajdonosoknak tulajdonuk megvédését és megerősítését.” A magánkezdeményezésű bekerítések egy típust képeztek a nagy egészen belül, mégis a többi formához képest jelentőségük sokkal nagyobb (380. old.).

A korai modern Angliában a bekerítési törekvések fokozódó eredményességét egyesek úgy tekintik mint annak a bizonyítékát, hogy az állam nem volt képes megoldani a parasztok tulajdonjogának a védelmét a kapitalizmus támadásával szemben. Ezt a kudarcot az állam, a gazdaság és az osztályküzdelmek közötti bonyolult kapcsolatok determinálták. Ezt a témát Martin (1983) elemezte és illusztrálta utalva a Midland-i bekerítések elleni lázadásokra a korai 17. században. Ezeket a lázadásokat ő olyan kísérleteknek tekinti, amelyek megpróbálták megfordítani a parasztság, a földbirtokos osztályok és az állam közötti megváltozott kapcsolatokat. Az állam a 16. században politikai stabilitásra törekedett, törvényesen védve a paraszti kisegzisztenciákat. A korai 17. századra a földbirtokosok érdekei háttérbe szorították az állam érdekeit. A földbirtokos osztályok politikai képviselői az előrelépést az egyéni tulajdonviszonyokban, a bekerítésekben és a mezőgazdasági fejlesztésben látták. Az abszolutista államstruktúrát elsöpörte az angol polgári forradalom.

A bekerítések iránt megnyilvánuló felfokozott érdeklődést tükrözi Turnernek a parlament által jóváhagyott bekerítéseket vizsgáló, közelmúltban publikált tanulmánya. Szerinte a bekerítés „regresszív társadalmi adó, kétséges hatékonysági előnyökkel” (Martin 1983). Tribe (1981) tanulmánya a bekerítéseket az angol agrárkapitalizmus kontextusában elemezte. A falusi tiltakozásokat és felkeléseket vizsgáló tanulmányok száma növekszik, ezek között meg kell említenünk Charlesworth munkáját: „Atlas of Rural Protest in Britain (1981)” (A falusi tiltakozások atlasza). Nemrégben Neeson egy érdekes tanulmányában a parlament által jóváhagyott bekerítések elleni tiltakozásokat elemezte Northamptonshire-ben (Neeson, 1984), bemutatva, hogy a bekerítések sokkal népszerűtlenebbek voltak, mint azt néhány hagyományos szemléletű elemzés elhitette velünk és hogy a bekerítések megakadályozása és késleltetése sok helyen jellemző volt.

Végül egy zárómegjegyzés a témáról: sokkal több figyelmet kell fordítani a bekerítések társadalmi formáció szintű összefüggéseire és a mezőgazdaság technikai fejlődésére. A mezőgazdaság fejlődése nem személytelen dolog; a társadalmi, kulturális és politikai viszonyok széles körével kapcsolódik össze, ezek egy része közvetlenül kifejeződik magában a kultúrtájban, s ezt a tényt figyelembe kell venni és elemezni szükséges. Az angol körülmények között az összefüggések nem redukálhatók le egyszerűen a mezőgazdaság technikai innovációjára. A tökéletesítés „divatos” volt, úgy vélték ez vezet a társadalmi haladáshoz, ezzel szemben azokat, akik nem módosítottak és javítottak a termelésben, nevezetesen a kisfarmerek, megrótták, mondván, hogy nem tudják követni a kor szellemét (a 18. századét), mely az emberi kezdeményezéseket dicsérte és összekapcsolta az újjal, a tudással és a nemzet boldogulásával. A „tökéletesítés” eszméje osztályspecifikus volt. Ebben a vonatkozásban példászerű Raymond Williams könyve a „The Country and the City” (1973).

IV. Az idő, a tér és lépték

Ezekre a témákra nagyon kevés tér marad, de néhány rövid megjegyzést kell tennünk. Az európai kutatókat azokra a nehézségekre szeretném figyelmeztetni, melyek abból származnak, hogy olyan elméletekre építenek, amelyek nagyon nagy vagy nagyon kicsi földrajzi léptékekben használhatók, ugyanakkor vagy túl hosszú vagy túl rövid időszakra vonatkoznak. Ami az idő tényezőt illeti: több figyelmet kell fordítani a termelés mutatószámainak periodikusságára, valamint a termelés és elosztás időbeli különbségére. Például a kapitalizmus hosszú és rövid hullámai közötti összefüggések alaposabb kutatást igényelnek. Mint Mandel (1978 b) felvetette, a marxisták hajlottak arra, hogy mellőzzék a hosszú hullámok szerepét a kapitalizmus történetében, pedig a hosszú hullámok elmélete marxista eredetű.

A lépték kérdését a történelmi materializmus koncepciója alapján Kerans (1984) vetette fel; „a történelmi földrajz és a történelmi materializmus közötti viszonyt nem lehet az elméletet a történelemmel szembeállítva megragadni. ... Újra kell kezdeni a „dialógust” a tények és elméletek között, hogy a történelmi materializmus olyan koncepcióját alakítsuk ki, amely léptékében és irányában jobban illeszkedik a humán geográfia központi témáihoz (416. old.).

S végül egy rövid zárómegjegyzés. Ebben a tanulmányban elsősorban azt próbáltam javasolni, hogy az elméletek széles köre létezik, melyeket tesztelnünk kell, és tovább kell fejleszteni az európai kultúrtájak látható és közvetetten érzékelhető arculatának tanulmányozásához. Egyetértek azzal a felfogással, hogy miközben az agrártörténetészek és a történelmi földrajzzal foglalkozók szélesebb elméleti megalapozásra törek-szenek, elméleti pozíciójuknak valamiféle kontinuitást és következetességet is tükrözni kell, hogy elkerüljék a nyers eklekticizmus vádját. Mégis, az elméletnek alapvető szerepe van abban, hogy megértsük és megmagyarázzuk a múlt agrártársadalmainak és kultúrtájainak a fejlődését.

(Conference for the Study of the Rural Landscape. Rastade, 1986. szeptember. Előadás.)

(Fordította: Timár Lajos)

IRODALOM:

- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London.
- Aronowitz, S. (1981). A Metatheoretical critique of Immanuel Wallerstein's *The Modern World System – Theory and Society*, 10, 504–520.
- Baker, A. R. H. (1979). *Historical geography: a new beginning?*, – *Progress in Human Geography*, 4, 560–570.
- Baker, A. R. H. and Billinge, M. (eds.), (1982). *Period and Place. Research Methods in Historical Geography*. Cambridge.
- Baker, A. R. H. and Gregory, D. (eds), (1984). *Explorations in Historical Geography*. Cambridge.
- Beck, G., (1984). *Vorherrschende Wissenschaftliche Sichtweisen der Regionalpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*, – *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft zu Hannover*, 11, 25–59.

- Berg, M., Hudson, P. and Sonenscher, M. (eds.)*, (1983). *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge.
- Bois, G.* (1975). *Against the New-Malthusian Orthodoxy, – Past and Present*, 79, 60–69.
- Braudel, F.* (1982). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century, Vol. II: The Wheels of Commerce*. London.
- Braudel, F.* (1984). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century, Vol. III: The Perspective of the World*. London.
- Brenner, R.* (1976). *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe – Past and Present*, 70, 30–75.
- Brenner, R.* (1982). *The agrarian roots of European capitalism, – Past and Present*, 97, pp. 16–113.
- Butlin, R. A.* (1982). *The transformation of rural England, c. 1580–1800. A study in historical geography*. Oxford.
- Butlin, R. A.* (1986). *Early industrialisation in Europe: concepts and problems; – Geographical Journal* 152, 1, 1–8.
- Charlesworth, L. A.* (1985). *An Atlas of Rural Protest in Britain 1584–1900*. London.
- Chouinard, V., Fincher, R. and Webber, M.* (1984). *Empirical research in scientific human geography, – Progress in Human Geography*, 8(3), 347–380.
- Clarkson, L. A.* (1985). *Proto-Industrialization: the First Phase of Industrialization*. London.
- Dobb, M.* (1946). *Studies in the development of capitalism*. London.
- Dodgshon, R. A.* (1977). *The Modern World System. A Spatial Perspective, – Peasant Studies* VI, 1, 8–19.
- Dunford, M. and Perros, D.* (1983). *The Arena of Capital*. London.
- Giddens, A.* (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London.
- Giddens, A.* (1984). *The Constitution of Society*. London.
- Gregory, D. J.* (1978). *Ideology, Science and Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981a). *Capitalism*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981b). *Protoindustrialisation*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981c). *Human agency and human geography*, *Transactions, – Institute of British Geographers*, 6, 1–18.
- Gregory, D. J.* (1982). *Regional Transformation and Industrial Revolution*. London.
- Gregson, N.* (1984). *Continuity and change in agrarian organisation in north-west England, 1100–1800*, (Ph. D. thesis, University of Durham.)
- Harvey, D.* (1981). *Marxist geography*, In: *R. J. Johnston (ed.) The Dictionary of Human Geography*, 209–212.
- Harvey, D.* (1982). *Limits to Capital*. Oxford.
- Holton, R. J.* (1981). *Marxist theories of social change and the transition from feudalism to capitalism, – Theory and Society*, 10, 833–867.
- Holton, R. J.* (1985). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London.
- Hornby, O. and Oxenbøll, E.* (1982). *Proto-industrialisation before industrialisation? The Danish case, – Scandinavian Economic History Review*, 30, 3–33.
- Hovland, E., Nordvik, H. W. and Tveite, S.* (1982). *Proto-industrialisation in Norway, 1750–1850; fact or fiction?, – Scandinavian Economic History Review*, 30, 45–56.
- Houston, R. A. B. and Snell, K. D. M.* (1984). *Proto-industrialisation? Cottage industry, social change and industrial revolution, – Historical Journal*, 27, 473–492.
- Johnson, R.* (1982). *Reading for the best Marx: history-writing and historical abstraction*, In: *Johnson, R., McLennan, G., Schwarz, B. and Sutton, D. (eds) Making Histories*, 153–201. London.
- Jones, E. L.* (1968). *Agricultural origins of industry, – Past and Present*, 40, 58–71.
- Jones, E. L.* (1977). *Environment, agriculture and industrialization in Europe, – Agricultural History*, 51, 491–502.
- Jones, E. L.* (1981). *The European miracle*.

- Kearns, G.* (1984). Making Space for Marx, – *Journal of Historical Geography*, 10, 4, 411–417.
- Kriedte, P., Medick, H. and Schlumbohm, J.* (1981) *Industrialisation before industrialisation*. Gottingen and Cambridge.
- Langton, J. and Hoppe, G.* (1983). *Town and Country in the Development of Early Modern Western Europe*. Geobooks, Norwich.
- Levine, D.* (1975). The Theory of the Growth of the Capitalist Economy, – *Economic Development and Cultural Change*, 24, 47–74.
- Lindlay, K.* (1982). *Fenland Riots and the English Revolution*. Cambridge.
- Mandel, E.* (1978a). *Late Capitalism*. London.
- Mandel, E.* (1978b). *Long Waves of Capitalist Development*. Cambridge.
- Martin, J. E.* (1983). *Feudalism to Capitalism. Peasant and landlord in English agrarian development*. London.
- Medick, H.* (1976). The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism, – *Social History*, 3, 291–315.
- Mendels, F. F.* (1972). Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process; – *Journal of Economic History*, 32, 241–261.
- Neeson, J. M.* (1984). The Opponents of Enclosure in Eighteenth-century Northamptonshire, – *Past and Present*, 105, 114–139.
- Nitz, H.-J.* (1984). Siedlungsgeographie als historisch – gesellschaftswissenschaftliche, – *Geographische Rundschau*, 36, 4., 162–169.
- North, D. C. and Thomas, R. P.* (1973). *The Rise of the Western World*. Cambridge.
- Perlin, F.* (1984). Proto-industrialisation and pre-colonial South Asia, – *Past and Present*, 98, 30–95.
- Schiel, T.* (1984). Development and underdevelopment of householdbased production in Europe, being chapter 7 of Smith, I. J., *Wallerstein, I. M. and Evers, H. D.* (eds.), (1984), *Households and the World Economy*. New York.
- Schlumbohm, J.* (1981). Relations of production – productive forces – crises in proto-industrialization, In: *Kriedte, Medick and Schlumbohm* (eds.), (1981), 94–125.
- Schon, L.* (1982). Proto-industrialisation and factories: textiles in Sweden in the mid-nineteenth century, – *Scandinavian Economic History Review*, 30, 57–71.
- Searle, C.* (1986). The Cumbrian Customary Economy in the Eighteenth Century, – *Past and Present* 100, 106–133.
- Simms, A.* (1982). European perspectives on rural landscape, – *Historical Geography* 8, 4, 409–412.
- Seezy, P.* (1950). The Transition from Feudalism to Capitalism, – *Science and Society*, 14, 134–156.
- Thirsk, J.* (1961). Industries in the countryside, In: *Fisher, F. J.* (ed.), *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 70–80.
- Thirsk, J.* (1985). *Agricultural Policy: Public Debate and Legislation*, being chapter 16 of *Thirsk, J.* (ed.), *The Agrarian History of England and Wales V. II. 1640–1750. Agrarian Change*. Cambridge.
- Thompson, E. P.* (1975). *Whigs and Hunters*. London.
- Thrift, N. J.* (1983). On the determination of social action in space and time, – *Society and Space*, 1, 23–57.
- Tribe, K.* (1981). *Genealogies of Capitalism*. London.
- Turner, M.* (1980). *English Parliamentary Enclosure*. Folkestone (Dawson).
- Turner, M.* (1983). Sitting on the fence of Parliamentary Enclosure: a regressive social tax with problematic efficiency gains, In: *Agricultural History: papers presented to the Economic History Society Conference*, 36–55.
- Unwin, T.* (1984). Through a glass darkly, – *Progress in Human Geography* 8(3), 423–428.
- Wallerstein, I.* (1974). *The Modern World – System I*. New York.
- Wallerstein, I.* (1980). *The Modern World – System II*. New York.
- Wallerstein, I.* (1983). *Historical Capitalism*. New York.

Williams, R. (1973). *The Country and the City*. London.

Wolf, E. R. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley, California.

Wrigley, E. A. and *Schofield, R. S.* (1981). *The Population History of England 1541–1871*. London.

HEGEMONIA, OSZTÁLY ÉS HATALOM A KÉSŐ GYÖRGY-KORI ÉS A KORAI VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN: KULTÚRFÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉS

A 18. század végén és a 19. század elején a korábban uralkodó szerepet betöltő földtulajdon egy dinamikus és rendkívül sikeresen feltörekvő erő, nevezetesen a tőke kihívásával szembesült. A földtulajdonosi és a tőkés érdekelttség viszonya ezen időszak alatt mindvégig két társadalmi „osztály” sorsának alakulásában formálódott, a nemzetgazdaság fejlődési szeszélyei s a gyorsan változó belső politikai orientációk függvényében. Az, hogy vajon E. P. Thompson (s vele együtt Gray és Poulantzas) nézőpontját fogadjuk el,¹ aki szerint a földtulajdonosi érdekek nem alkottak különálló társadalmi erőt, hanem csak a tőke részét képezték a vizsgált időszakban, avagy az alternatív megközelítést választjuk-e Weiner és társai nyomán – miszerint éppen a földhöz kötődő konvenciók és szabályok determinálták a középosztály társadalmi ambícióit és politikai aspirációit is² –, részben teoretikai elkötelezettségünkön (a marxista *osztály* vagy weberi *státuszcsoport* fogalmak közti választáson)³ múlik, részben azon, hogy inkább a gazdaságnak vagy inkább a kultúrának tulajdonítunk-e magyarázóerőt a társadalmi struktúra leírásában, részben pedig a tőke és a föld közötti harc kulcsfontosságú mozzanataira vonatkozó interpretációnk módján. Míg teljesen tűnik az egyetértés a szóban forgó nagyléptékű társadalmi változások *eredményeit* illetően, vagyis hogy a földbirtokos arisztokrácia meghatározó szerepét és politikai hatalmát (az államgépezet irányítását) a sajátos társadalmi összetételű polgárság vette át, de nincs kizárólagosan érvényes értékelés sem arról, hogy milyen mechanizmus szerint zajlott le mindez (az arisztokrácia kapitulációja vagy a polgárság előretörése révén; társadalmi, politikai, kulturális vagy gazdasági folyamatokról van-e szó; *ad hoc* vagy intézményesen szervezett történésekről), sem pedig arról, hogyan alakult át a két társadalmi csoport által használt ideológia pozíciócseréjüket követően. Az itt felvázolt érvelés abból indul ki, hogy a földtulajdonosok és a polgárság különálló társadalmi osztályként léteztek a 18. és a 19. század folyamán, megtartván eltérő kulturális tradícióikat és ideológiai szemléletüket, nem is szólva gazdasági érdekeikről. A földtulajdon hatalmi és politikai erejének csökkenése ellenére sem olvadt bele a tőkés érdekelttségekbe, megtartotta különállását – igaz, jelentős áldozatok árán. Mindezeket túl tanulmányunk bizonyítani igyekszik azt is, hogy az erőeltolódást kulturális és gazdasági folyamatok egyaránt segítették. Bár a polgári emancipáció lehetőségét a földtulajdon gazdasági hanyatlása teremtette meg, a középosztály hegemóniájának kialakulása mindeneke előtt a kultúra intézményeiben és eszközeivel zajlott. Így például alapvetően kulturális folyamatként ment végbe a földbirtokos arisztokráciának a legfelső politikai hatalomból való kiszorítása, illetve a 19. század folyamán a munkásosztálynak a polgári öntudattal való konfrontálódása (csakúgy mint a föld, a paternalizmus, s a patricius értékek által determinált társadalomszerveződés tradícióinak visszaszorulása). Ez valójában abból következik, hogy tágabb értelemben a társadalmi kapcsolatok „normál” működése, vagyis a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségi viszonyok intézményesülése a domináns, hegemon szerepet betöltő erő kulturális értékein és azok (tudatos vagy ke-

vésbé az) manipulatív érvényesítésén nyugszik. Ugyanakkor fontos leszögeznünk két dolgot is: *először*, a szóban forgó változások nem egy gondosan megalkotott terv kivitelezésének eredményei. Távol áll tőlünk, hogy a folyamatok mechanikus irányíthatóságát és megismerhetőségét hirdessük, mint ahogy ez nagymértékben csökkenti Foster érdemeit is a témánkhöz több ponton kapcsolódó, a polgárság – munkásosztály viszonyt és annak 19. századi alakulását elemző kutatásaiban.⁴ Mint ahogy azt majd látni fogjuk, a kultúra alapvető fontosságú szerepe a hegemonia elérésében nem jelenik meg a történelmi események szereplői számára nyilvánvalóan felismerhető, értékelhető, és irányítható tényezőként, ez csak a retrospektív elemzés számára lesz kézenfekvő és csábító gondolat. A társadalmi normákat hordozó kultúra tehát elsősorban – lényegükéből következően – a nem tudatosan szerveződő folyamatokon keresztül hat: olyan a hatalomhoz vezető erő, amely az adott történelmi szituációban nem ismerhető fel és nem hasznosítható közvetlenül. Ebből következik, hogy a 18. század végén és a 19. század elején lejátszódó politikai és társadalmi fejlődés nem értelmezhető pontos tudás alapján cselekvő szereplők jól átgondolt lépéseinek eredményeként. A hegemonia kialakulása nem mechanikus történelem láncolata, formái pedig nem kezdettől létező struktúrák elterjedésének gyümölcsei. *Másodszor*, fontos látnunk, hogy minden osztályelmeleten nyugvó teória monolitikus jellegű, mind a társadalmi osztályok elkülönülése, mind pedig az ezeket jellemző ideológia fejlődésének interpretálása tekintetében. Jó példa erre az, hogy a viktoriánus kori burzsoázia a földtulajdonosokkal szemben kialakult konfliktusból győztes és domináns erőként került ki, de az ott szerzett tapasztalatok megváltoztatták összetételét és értékrendjét. A 19. század közepének burzsoá tudata már nem volt azonos a 18. század közepén élővel: megenyhült, megszelídült, átértelmezte korábbi manifesztációinak extrém republikánizmusát, s jócskán eltávolodott élénk radikalizmusától. Mindazonáltal a polgárság nem minden tagja folytatta ugyanolyan lelkesedéssel a politikai hatalomért vívott harcot. A *nagypolgárság* (az ipari forradalom legrégebb és leggazdagabb kereskedőcsaládjai) mind inkább közeledni látszott a földhöz kötődő presztízshez és értékekhez, s az ily módon formálódó státuszuk természetesen a konzervativizmus irányába terelte őket. Ezek a családok, bár valaha az elismerésért és a hatalomért folytatott harc élenjárói voltak, idővel már nagyobb affinitást tanúsítottak a földbirtokos érdekek, s kevesebbet az általános polgári értékek iránt (és megint csak bizonyos kulturális újraorientálódáson keresztül). A földbirtokos réteg számára viszont, miközben a politikai kezdeményezőszerepet immáron végképp át kellett adnia a középosztálynak, a polgárság bizonyos elemeivel való együttműködés lehetőséget adott gazdasági és kulturális pozícióik, valamint megtépzott társadalmi státuszuk maradványainak átmentésére. Az *érdekházasság* a földtulajdon és a pénz találkozásának formájában (általában egy arisztokrata ifjú házassága egy feltörekvő *újjgazdag* családból származó, tekintélyes hozománnyal rendelkező leánnyal) gazdasági engedményeken alapult, de messzemenő előnyökkel is járt. Ugyanakkor a polgárság is engedni látszott saját társadalmi osztályához fűződő lojalitásából a tovább emelkedés reményében, s így a rugalmasság legalább olyan rangot nyert gondolkodásában, mint az ideológiai következetesség és az elvont értelmű konvenciók. Ha pedig egyszer a hegemoniát megosztotta, akkor az annak megőrzését szolgáló ideológiával is hasonlóképpen kellett bánnia.

Összefoglalva tehát, e tanulmány a tőkének és a földnek a 18. század második és a 19. század első felében zajló s eddig kevésbé feltárt harcát kívánja bemutatni; ennek során megkísérli a kultúra fogalmát – mint a társadalmi rétegek formálódásának, változásának és kapcsolatának médiumát – újraértelmezni.⁵

Hegemónia, ellenhegemónia, társadalmi erő

A „hegemónia” fogalmának tartalma bizonyos pontokon érintkezik az „ideológia”, definíciójával, számos vonatkozásban azonban eltér attól: egyrészt túllép az ideológián azáltal, hogy transzformálja és beépíti annak absztrakt ideáit a *gyakorlatba* (miközben tompítja és igazolja is annak előfeltevéseit a széles körű elterjesztés és „érvényesítés” által), másrészt átalakítja az ideológia által kínált formális tudatosságot. Ily módon, bár a hegemónia nem veszi át azokat a jelentéseket, vagy értékeket és hitet, amelyet az ideológia szigorúan megfogalmaz, mégis magába építi ezeket a mindennapi élet társadalmi relációiból származó tapasztalat jóval kevésbé formális és megmagyarázott, ennél fogva jóval kevésbé absztrakt tudatos elemeivel együtt. A dominancia és az alárendeltség viszonyai tehát a következőképpen írhatók le:

„bennük mint a tudat gyakorlati megjelenésében a teljes életvalóság ölt testet, így nem csak a politika és a gazdaság szférája, hanem az emberek személyiségének és viszonyainak teljes szubsztanciája, olyan gazdasági, politikai és kulturális struktúrák, amelyek végül is a többség számára az egyszerű tapasztalat és a józan ész korlátaiból és kényszereiből fakadnak”⁶

A hegemónia fenti definíciója, vagyis a „teljes és megélt kultúra” rögtön két következtetéshez vezet.⁷ Először, ha a hegemóniát a kultúrába való beágyazottságában és mint egy közösen megélt tapasztalatot értelmezzük, az uralkodó csoport, illetve ellenlábásának vizsgálata során a társadalmi csoportok szerveződésének leírásakor használt szokásos faktorok – legyenek akár politikaiak, akár gazdaságiak – elégtelennek bizonyulnak ahhoz, hogy a társadalom szövetének finomságait érzékeltessék. Másodsor, új utakat választhatunk annak leírására, hogy a kulturális asszimiláció és egyáltalán a kultúra önmagában milyen szerepet játszik a társadalmi ideálok és viszonyok formálódásában. A marxista szemléletű elemzések többségében a kultúra és a kulturális tevékenység más struktúrák működéséből táplálkozik, az előzetesen kifejlesztett gazdaság és társadalom reflexióinak terméke:⁸ vagyis, ha a kultúra alapvető fontosságát nem is tagadják, szerepének jelentőségét korlátozzák, s az „érdemibbnek” tartott – gazdasági és politikai – tényezők által determinált gyakorlat keretei között vélik leírhatónak. Gramsci koncepciójában a kultúra eme funkcionális alárendeltségének és elválasztásának nincs nyoma. Itt a kulturális folyamatok a társadalmi viszonyok aktuális elrendeződésének részei, nem utolsósorban amiatt, mert e folyamatok sokkal inkább beépülnek a mindennapi tevékenységbe, mint ahogyan azt a gazdaság- és társadalomelmélet absztrakciói jelzik. A közös kulturális kötelek segítik a társadalom tagjait abban, hogy egyesekkel a közös, míg másokkal szemben az eltérő érdekeiket megfogalmazzák, amely tény a politikai gazdaságtant jóval csekélyebb mértékben foglalkoztatja.⁹

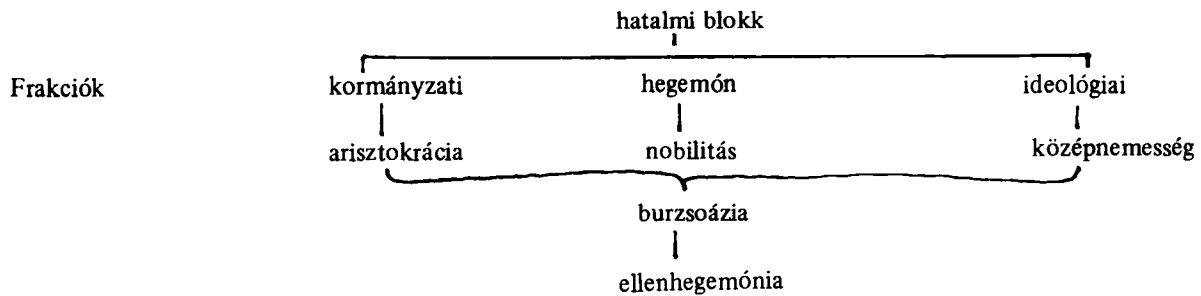
Tehát, a hegemonia általunk leginkább elfogadhatónak vélt koncepciója – amely túlmegy az ideológia és az osztálytudat tartalmán – központi és meghatározó szerepet tulajdonít a társadalmi csoportok kulturális poggyászának az uralomért vagy a szabaddá válásért folytatott harcban, mely poggyász értékei beépülnek a folyamat „egészsébe”. Williams-et idézve:

„A hegemonia gyakorlása mindig folyamatot jelent. Legfeljebb csak analitikus megközelítésben rendszer vagy struktúra. Tulajdonképpen meghatározott hatóerejű és korlátú cselekvések, kapcsolatok és tapasztalatok komplex együtteséről van szó. A gyakorlatban a hegemonia soha nem egyrétegű. Belső struktúrái nagyon is tagoltak, amelyet konkrét elemzés tárhat fel. Ezenkívül (s ez alapvető, ha visszaidézzük a koncepció magvát), a hegemonia nem egyszerűen a dominancia passzív megtartásaként működik: folyamatosan meg kell újítani, újraalkotni, megszervezni és változtatni.”¹⁰

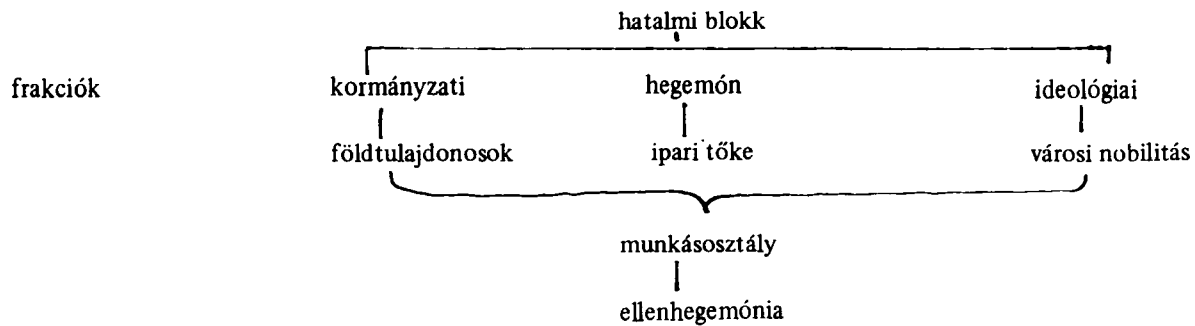
A hatalmi blokk – az egymással kooperáló érdekcsoportok tömörülése – nem egyetlen hegemon csoport megfelelője, hanem a politika, a kultúra, valamint az ideológia terén domináns társadalmi rétegek változékony szövetsége, amely rétegek a társadalom legkülönbözőbb osztályainak részei. Vagyis a hatalmi blokk több „rekeszből” áll: az egyik irányítja az államgépezetet (a kormányt, a törvénykezést, a fegyveres erőket stb.), egy másik a „társadalompolitikáért” felelős, megint egy másik pedig az előbbieket politikájának végrehajtását szervezi a hegemonia csatornáin keresztül. Noha a rekeszeknek megfelelő társadalmi csoportok között időnként átfedés tapasztalható, sőt időnként pontosan egybeesnek, biztosan állíthatjuk, hogy mindez nem szükségszerű, és a 19. század közepén éppen nem állt fenn ilyen szituáció.¹¹

Az említett időszak elemzésére a legadekvátabbnak tűnő magyarázati sémát Gray állította fel nemrégiben, miszerint 1850-től kezdődően az uralkodó erőt a földbirtokos és a polgári érdekek (az „arisztokrácia” és a középosztály) meglepően jól szervezett szövetsége adta.¹² Továbbmenve Gray kifejti, hogy a hatalmi blokk kormányzati frakciója (a politikai intézmények alakítói) a régi földbirtokosi rétegből, a kulturális asszimiláción átment nagypolgárságból és a kereskedelmi tőke bizonyos elemeiből alakult ki; a hegemoniát gyakorló frakciót szinte kizárólag az ipari tőke alkotta; értékrendjük orientálta a közgondolkodást és a társadalmi kapcsolatok szabályait, s az ország minden táján tagjaik közvetítették a hegemoniát az alárendelt munkásosztállyal szemben. A hatalmi blokk egészének társadalmi és politikai eszméit (a domináns társadalmi erő ideológiáját) az „intellektuális” burzsoázia (a polgárság számos rétegéből verbuválódott „városi arisztokrácia”) dolgozta ki, amely maga ugyan nem vett részt a kormányzás processzusában, de része volt a hatalmi blokk stratégiai döntéseinek meghozatalában. A kormányzási, a hegemon és az ideológiagyártó „funkciók” megoszlását az 1. ábra foglalja össze, néhány momentum azonban további magyarázatot igényel. Az, hogy a látszólag kormányzó és elméletileg a teljes államapparátust ellenőrző csoportok anélkül gyakorolják parlamenti és politikai feladataikat, hogy a hatalmi erőtér súlypontját képeznék (amely rendszerint a kormányzati csoportokat bábuként mozgató hegemon frakció közelében található), és a teljes hatalmi blokk politikai eszméit meghatároznák, szokatlan – ha nem is feltétlenül megévesztő és rendellenes – jelenségnek tűnhet. Mindazonáltal, a fenti állítások és distink-

1780

1850

ciók érvényességének bizonyítása koncepcionális lépések megtételét is jelenti az iparosodás erre fontos szakaszának változó természetű társadalmi kapcsolatrendszerének és hatalmi szerkezeténe megértéséhez.

A hatalmi blokk hasonló funkcionális tagolódást mutatott a 18. század végén is, de más-más társadalmi csoportokkal. Valójában a polgárság az 1780-as és az 1850-es konstrukcióban betöltött szerepének különbségeit kell magyaráznunk. 1780-ban a hatalmi blokkot egyértelműen a földbirtokos réteg alkotta,¹³ amely kormányzott és ellenőrizte az államigazgatást központi és helyi szinten egyaránt, vagy közvetlen jelenlétével, vagy – s ez volt a gyakoribb szituáció – kvázi feudális intézményeken keresztül, melyeknek személyzetét hierarchikus függőségben tartotta.¹⁴ Hasonlóan az 1850-re kialakult hatalmi blokkhoz, a korábbi sem volt egységes, hanem a különböző politikai (whig; tory) és társadalmi (arisztokrácia; mobilitás, köznemesség, birtokos nemesség) dimenziók mentén tagolt társadalmi csoportok valamiféle szövetségeként jött létre.¹⁵ A funkciók itt is a különféle szövetséges erők között kerültek elosztásra. A közös ideológia kimunkálásában ezek nagyjából egyenlő arányban vették ki részüket, de a domináns formák megtalálásában különleges szerep jutott a vidéki közép- nemességnek. Az arisztokrácia formálta a kormányzati frakció döntő részét (közvetlenül a Lordok Házában, közvetett módon az Alsóházban és az egyházban), a hegemon csoportot pedig a nobilitás adta.¹⁶ Az ellenhegemóniát (amely még ugyan fejlődésben de már fizikailag teljességgel jelen volt) még nem a Gramsci-féle univerzális értelemben vett munkásosztály, hanem az elismertséért, az identitásért és a hatalomért harcoló polgárság jelentette.¹⁷

Röviden kifejtjük, hogyan is működött a polgárság ellenhegemóniája 1780-ban. Világosan látható, hogy – legalábbis ami az ideológiai alapokat illeti – számos hasonlóságot mutat az 1850 utáni hegemon pozícióval, amennyiben ugyanúgy jellemzi az utilitáriánus értékek, a merev etikai megfontolások, a politikai extremizmus, valamint a társadalmi és vallási radikalizmus sajátos keveréke. 1780-ban ez az értékrend inspiráló és ambíciózus módon manifesztálódott, 1850-re (és a későbbiekben még kisebb variációkkal) a mindennapi élet ortodox törvénykönyvévé és a normál közgondolkodás megingathatatlan bázisává vált. Mindazon folyamatok és események, amelyek a késő György-kori és kora viktoriánus Angliát jellemezték, s amelyek tanulmányunk tárgyát képezik, eme nagy átalakulás, vagyis az ellenhegemóniától a hegemoniáig megtett út, a földbirtokos rétegnek korábbi hatalmától való megfosztása köré rendeződtek. Ehhez természetesen szorosan kötődik egy már említett párhuzamos témakör: a nagypolgárság társadalmi legitimációja a kulturális szembenállás és újraasszimilálódás által (amelyről később majd részletesebben is szólunk), noha magától értetődik (hisz a nagypolgárság alkotta eredetileg az ellenhegemón erőt), hogy e témakör egyáltalán nem „párhuzamosan” jelentkezik, hanem sokkal inkább ugyanazon folyamatok más oldalaként, a hegemonia átalakulása és átvételeként. A szóban forgó társadalmi csoportok természetét kell tehát megismernünk, s azokat a kulturális közvetítő eszközöket, amelyekkel harcaikat megvívják.

Ha léteznek is bizonytalanságok a 19. században működő hegemonia természetének megítélését illetően, ahhoz nem férhet kétség, hogy a 18. században, illetőleg azt megelőzően hosszú ideig a földtulajdonosi érdekeltség képezte a korabeli társadalom patrícius elemét.¹⁸ Az ipari forradalmat kísérő nagyléptékű átrendeződések előtt a

társadalom rurális és (kisebb mértékben) városi szféráit egyaránt közvetlenül vagy közvetett módon a nagybirtokok és azok tartozékai igazgatták. A parlament, az egyház, a sajtó, az oktatás, a közhivatalok, a fegyveres erők az arisztokrácia ellenőrzése alatt működtek, a formális és informális ideológiai gondolatok a nagy palotákban keletkeztek, majd ezeregy közvetítőn, stabil vagy efemer csatornán keresztül terjedtek szét. Bár az arisztokráciának a világ modernizációjában játszott szerepe időről időre változott, az az életvezetés és gondolkodásmód, amelyhez magát tartotta, lassan fejlődésellenes töltést kapott a tágabb gazdasági környezetben, így amikor a 18. század átadta helyét a 19.-nek, e nagy konzervatív csoport (a leggazdagabbak kivételével) érdekei és meggyőződése távolabb állt a társadalom többi részétől, mint valaha.

E szerteágazó témakör egyik szelete jól ismert. Gondoljunk csak a királyi udvarban, a fürdőhelyek társasági világában, a kastélyok falai közt folyó kényelmes élet és kultúrált viselkedés bukolikus képeire.¹⁹ Noha a hajtóvadászatok, az extravagáns hazárdjátékok, az estélyek és bálók, a házátalakítások és épületvásárlások sokkal inkább jellemezték Charles Fox, mint Palmerston korát, a fényűző fogyasztás, ami nemcsak az ingatlanvásárlásokban, hanem az ehhez kapcsolódó mindennapi életben is megmutatkozott, továbbra is meghatározó maradt. Az a társadalom, amelyik úgy versenyzett a lakáit, mint ahogy a lovait, és védte a szórakozását, de nem oltalmazta az alkalmazottait, szimbolikus jelentést tulajdonított a pénzzel kapcsolatos könnyelműségnek: a szerencse törvényei szerinti rendszeres veszteség és nyereség. Az arisztokráta házak könyvtárai és galériái töretlenül gyarapodtak a 18. század folyamán. A későbbiekben a művelt angol emberek pedig további impulzusokat kaptak a klasszicizmus megszületésével, a régi korok újrafelfedezése által, és az Elgin Marbles-nak Angliába való megérkezését követően – egy szimbolikus jelentőségű figurán keresztül a szimbolikus tartalmakat hordozó városokból merítve.²⁰ A nemzet és arisztokráciája – tökéletes kontrasztban a 18. század valóságával – kontinuitást és szolidaritást vállalt a kormányzás, a hatalomgyakorlás, és a törvénykezés tradícióival, a klasszikus utalásokban való gondolkodással, az építészet által hordozott jelentéssel, amely az újjászületésnek sokkal nagyobb stabilitást remélt, mint amennyit a kor realitása sugallt volna. Ha valóban felmerült egy „Viktóriánus Olümposz” követésének igénye, amikor a reneszánsz óta először az illetendő emberek földi tekintetüket a mennyországra szegezték, akkor eme kulturális orientációnak előfutára a társadalom tradicionális szegmense, az arisztokrácia lett.

A 18. század folyamán tehát a földtulajdonosi érdekeltség alkotta a tradicionális kulturális értékek törvényesen elismert és gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlen formálóját: az angol társadalom ízlésének irányítóját. Amikor az arisztokrácia már nem rendelkezett ilyen „látványos” funkcióval, még akkorra is maradt egy fontos átmentett szerepe. Az 1832-es Nagy Reformtörvény meghozatala előtt (és még ezt követően hosszú ideig) az arisztokrácia tartotta kezében a politikai hatalom gyakorlásának irányítását az állami és egyházi intézményeken keresztül. A földtulajdon jelentette továbbra is a kulcsot a társadalmi státusz megszerzéséhez, s a megszerzett státusz biztosította a jog- és normaalkotásban, valamint a politikai hatalomban való részvételt. Akár közvetlenül a Lordok Házában, akár közvetett módon, a választókerületek és a képviselők megvásárlásával, az Alsóház ellenőrzésével az arisztokrácia mindenekelőtt saját magát, s – önértékelése szerint – ezen keresztül az egész nemzetet kívánta szolgálni.

Ennek megfelelően saját gazdasági és politikai pozíciók megtartásának érdekeit követve vezényelték a törvényalkotást és jogrendszert, s általában a földtulajdon szerepét erősítették, sovány lehetőséget adva ily módon az industrializációnak.²¹

A vagyonos réteg összefonódása a Tory-párti politikával és a tradicionális értékekkel erős (ha nem is mindig teleologikus, de stratégiai) elkötelezettséget jelentett az angol egyház és az uralkodó liberális vallási dogmák számára.²² A nagyrészt nem anglikán vallású, protestáns burzsoáziát az ily módon összezáródó politikai erőter szintje leküzdhetetlen problémák elé állította, s leginkább azokat sújtotta, akiket a politikai karrier megkezdésében nemcsak a marginális státusz és a „földtelenség”, hanem az elfogadható vallásgyakorlási mód hiánya is akadályozott. Az állam és az egyház közötti szoros szövetség a középosztály ellenhegemon pozíciójának idején a társadalom potenciális „ellenállási bástyáinak” egyikét szüntette meg az immár összeolvadt és kölcsönösen egymást erősítő világi és egyházi hatalom révén. Így, mialatt az egyház – legalábbis intézményi formáiban – több volt, mint az állam egyszerű tartozéka a reformáció óta eltelt időben²³ (de semmiképp sem az állam aktuális ügyeitől független, a morális értékek megingathatatlan és apolitikus képviselője), a 18. és 19. században a meg erősödő kötelékek, vagyis az, hogy az állam és az egyház kölcsönösen elfogadta egymás értékeit és támogatta egymás politikáját, egyedülállóan zárt, ugyanakkor erősen represszív jellegű kapcsolatrendszer eredményeztek. A politikailag radikális vagy a nem anglikán vallásúak számára e szövetség áttörhetetlen blokkként jelent meg. A törvénykezésben például 1820-ig a Parlament arra kötelezte el magát, hogy megvédi az egyház monopóliumait a törvényhozásban azáltal, hogy a nem anglikánok kormánytagságát és más vezető funkcióba kerülését megakadályozza, korlátozza a protestánsok hivatalviselési jogait, és megszilárdítja a föld, a toryizmus, az anglikán vallás és privilégiumok közötti szálakat.²⁴ Ezt a gesztust az egyház azután lokális szinten viszonzta országszerte, hisz a helyi lelkészek egyik klasszikus funkciója (a helyi földbirtokossal kooperálva, vagy annak hiányában ahelyett) épp a hatalmi blokk eszméinek terjesztése volt.²⁵ Chadwiok megállapítása, – miszerint a 19. században a felgyorsult szekularizációs folyamatok eredményeképpen felhígult a fenti kapcsolatrendszer és lojalitás – nem teljesen megalapozatlan, ám nélkülözi azt az alapvető szempontot, hogy az egyház és a politika szétválása nem engedményként történt, hanem a protestáns középosztály többrétegű előretörésének vívmányaként jött létre.²⁶ Ezzel egyidőben az evangélikus és az oxfordi mozgalmak kialakulása azt bizonyítja, hogy az eltávolodás elősegítése, vagyis hogy az egyház maga szabhatta meg működési szabályait, legalább annyira táplálkozott az anglikán és a protestáns egyház belülről jövő törekvéseiből, mint a közvélemény nyomásának engedő kormányzat szándékaiból a nyílt egyházellenőrzés megszüntetésére.²⁷

Bármennyire is csökkent az egyház direkt politikai szerepe a 19. század során, az anglikán vallás és a toryizmus koalíciója a pártszerveződésben nem bomlott föl. Épp ellenkezőleg, amikor a középosztály a városi érdekekkel időleges és változó szövetségeket kötve politikailag egy protestáns-liberális blokkként szerveződött meg (megosztva az uralkodó hatalmi blokkot), még világosabban kristályosodott ki a közös anglikán és tory érdek, hogy azután még erősebb kötelékkel defenzív erőként kapcsolódjanak össze a Parlamentben és országszerte egyaránt. Ez a paktum maradt a tory politika sine qua non-ja a század folyamán mindvégig, és született újjá a Disraeli-féle „Fiatal

Anglia” mozgalom bázisaként, amelynek előképe Coningsby figurájában testesült meg. Bár az egyezés aktuális tartalma időről időre átalakult, sőt időnként a vélemények megoszlanak látszólag a legfontosabb problémákat illetően, a két szféra erejét egymás kölcsönös és komplementer érdekeinek támogatása adta. Ahogy Gray írja:

„Az 1850 utáni időszakban a politikai élet nagyjából egészében két fő erő, nevezetesen az „urbánus” (Liberális) és rurális (Tory) párt formájában szerveződött. De jelentős városi és radikális munkásosztálybeli támogatást is kapott a toryizmus, a liberálisok pedig gyakran gyengítették a földtulajdonosok erejét, felvállalván a farmerek és mezőgazdasági munkások érdekvépviseletét s ezzel megosztván a rurális blokkot. A Whigh-párt, melyben a nagybirtokkal rendelkezők léptek törékeny és komplikált szövetségre a városi liberalizmussal, tiszteletet parancsoló, ám nem mindig egyértelmű politikai pozíciót foglalt el. Bármely parlamenti többségnek egyidejűleg kellett a városi és a rurális táborból rekrutálnia. Mindazonáltal az „urbánus” (liberális és a rurális) tory különállás a politikai élet meghatározó tényezője volt az 1880-as és 1890-es években bekövetkező változásokig, amikor is a pártokat kialakító kapcsolatrendszerek egy nagy olvasztótégelybe kerültek.”²⁸

Ahogy a nemesi réteg politikai és gazdasági jelentősége csökkenni kezdett a gyors ipari és társadalmi fejlődés által, úgy emelkedett a másik oldalon a burzsoáziáé.²⁹ Az ipar a városokba való telepítésével fényes karrier nyílt azok előtt, akik vállalták a nagykereskedőből vállalkozóvá válás kockázatos, de nagy haszonnal kecsegtető útját, s ez ugrásszerűen megnövelte a kereskedelmi és ipari tőke volumenét. A körülményektől függően a vagyon megsokszorozódott a tulajdonosok kezében, ám nem mindig ott, ahol ezt várták. A 18. század végén már nem volt egészen új jelenség a vagyonfelhalmozás, de az új vidéki vállalkozási háló valóban elképesztő gyorsasággal fejlődött. Manchesterben (amelyet nemcsak az erőteljes ipari fejlődés szimbólumaként ismerünk, de mint a 19. század elejének legjelentősebb kereskedelmi központját is Londonon kívül) a self-made típusú vállalkozók fantasztikusan kiterjedt kapcsolatrendszert építettek föl. Ha igaz az, hogy a munkásság számára az „italozás jelentette a Manchesterből való elkerülést leggyorsabb útját”, igaz az is, hogy a polgárság előtt a felhalmozott vagyon nyitotta meg a város kaput.³⁰ A manufaktúra-tulajdonosok, a nagykereskedők, a bankárok és üzleti szakemberek együttesen olyan klímát teremtettek, amelyben a polgárság tevékenysége és lakóhelyeik kiépítése virágzásnak indulhatott: Cottonopolis (Manchester) Vénuszként született meg a Lancashire-i mezőkből, és mintegy az itt pezsgő gazdasági aktivitás igazolásaként létrejött a város nevét viselő közigazdasági iskola is. A kortársak s a későbbi korok kommentátorai szemében kialakult „a világ műhelye”. Az itt megindult fejlődés csábította Meyer Rothschildot is a városba az 1790-es években, aki első sikerein felbuzdulva alapította meg az angliai Rothschild-házat. Hasonló pályát járt be – bár neve kevésbé ismert – Samuel Reeves Brooke, aki életét egy kisebb manufaktúra-tulajdonos fiaként kezdte, s egy 2,5 millió fontos vagyon birtokosaként zárta.³¹ Vég nélkül sorolhatnánk az előbbiekhöz hasonló példákat,³² ugyanakkor azokat a problémákat is, amelyekkel az új városi polgárságnak szembesülnie kellett ahhoz, hogy kitörhessen lokális kötöttségeiből és gazdasági erejét társadalmi súlyának és politikai hatalmának növelésére használhassa.

E törekvések megvalósítását szolgáló módszerekről a tanulmány más részei szólnak majd, most csak utalni szeretnénk arra a tényre, hogy a polgárság felemelkedését a kereskedelem szféráját kivéve írott és íratlan szabályok korlátozták szigorú módon: (a földtulajdonosi hegemonia által produkált) társadalmi konvenciók éppúgy, mint a Parlamentnek a mindenkori tagjait védő előírásai. Az előrejtás tehát a polgárság számára csak meghatározott pályákon és kemény küzdelmek árán vált elérhetővé. A „határköként” megjelenő városok társadalmi és kulturális értelemben vett izoláltsága egyrészt tükröződött súlytalanságukban: a Reform előtt érvényben levő választási rendszer által implikált politikai erőterben (sok város nem rendelkezett parlamenti képviselővel 1832 előtt és választott helyi testületekkel sem az 1835-ös helyhatósági törvény életbe lépése előtt), másrészt pedig a szektás, unitárius és kvéker vallási nézetekhez való közlekedésre serkentette a burzsoáziát, különösen annak elit rétegeit. A tisztán kereskedelmi tevékenység révén szerzett vagyon, az utilitariánus és szektás meggyőződés, az alacsony származás és a saját erőből szerzett státusz hangsúlyozása nemigen tudta kivívni az arisztokrata-tory-anglikán szövetség rokonszenvét, noha a polgárság egészét nem jellemezték azok a dölyfösnek mondható tulajdonoságok, amelynek bizonyos elemei hozzásegítették a kereskedelmi tőkét ahhoz, hogy a társadalmi hierarchia egyik legmozgékonyabb, ugyanakkor legelszigeteltebb csoportja legyen. A születési előjogokon és vallási alapon szerveződő tradicionális társadalmi körökből való kirekesztettség, az osztályelnyomás és a kizsákmányolás megtestesítője felé megnyilvánuló ellenállás a munkásság részéről (amely bátorította persze a földbirtokos réteg politikusait és ideológusait) olyan kényelmetlen szituációba kényszerítette a polgárságot, amely gyors és gyökeres változásokat kívánt.

Igy azután nem meglepő, hogy amikor az újonnan meggazdagodott csoportja politikai hatalomhoz jutott, ezt arra használta, hogy kiiktassa a fennálló egyensúlytalanságokat és felszámolja a földtulajdonosi-anglikán érdekeknek az angol társadalom többségének rovására kiépített privilégiumait. A hűségeskü, a gabona-, és a tengerhajózási törvények visszavonása, csakúgy mint a rurális érdekeket szolgáló, a gyáralapítást korlátozó jogszabályok meghozatala az 1840-es és 1850-es években jól példázzák az akkor már nyilvánvaló (ti. az új hatalmi blokk számára), állandó tory-nemesi és liberális-burzsoá konfliktusok elmélyülését a század közepe táján – legalább a kormányzati frakción belül.³³

A két jól megkülönböztethető elit réteg közötti kontrasztok a késő György-kori és a kora viktoriánus Angliában már elhalványulni látszottak, s mindinkább felerősödtek azok a reciprok érdekek, amelyek a két csoportot egymáshoz közelítették. Ezen érdekek széles skálájából nem utolsósorban a munkásosztály féken tartásának problémája emelkedett ki, vagyis a munkásosztály „öntudatra ébredése” váltott ki növekvő aggodalmat azokban a prométeuszi időkben.³⁴ Az e fenyegető jelenségek kezelésére vonatkozó törvénykezés előrehaladásának egyes állomásai egyrészt a polgári elégedetlenségi akciók szigorú megítélését, másrészt az azokkal szemben való fellépés kiforratlan módozatait tükrözték. Az arisztokrácia például nem szívesen bízta az afféle problémák megoldását a hagyományos és kellemetlen eszközökre (különösen a csendőrségre) vagy az új polgárságra, hisz az ellenállási mozgalmak a 19. században áterjedtek a városokról a vidékre is, az iparból a mezőgazdasági termelés szívébe is. Az angliai proletáriátus valósága tehát legalább annyira benyomult a vidéki

rezidenciák márványlépcsőire, mint a György-kori városi paloták küszöbjeire.³⁵ Az arisztokrácia növekvő adósságai, valamint a kiterjedő (bár részben erőltetett) földtulajdonosi érdekltség a kereskedelmi vállalkozásokban további jelentős, „gazdasági” természetű kapcsolatokat generált a régi és az új elit között. Ezek az üzleti tranzakciók nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a nemesség mint társadalmi csoport elvesztette gazdasági függetlenségét. Az újonnan feltörekvő gazdasági erő számára azáltal, hogy idejekorán véghezvitt vagyonfelhalmozásuk visszaszorította az arisztokrácia gazdasági erejét, megnyíltak azok a kapuk, amelyek eddig elzárták az utat az általuk oly nagyon áhított bizonyos körökbe való belépés előtt. A polgárság végrehajtotta azokat a szükséges ideológiai transzformációkat, amelyek a várost közelebb hozták a vidékhez. E folyamat néhány mozzanatát mutatjuk be az alábbiakban.³⁶ A két társadalmi csoport keveredése (amely némileg úgy tűnt, mint a földbirtokosi érdekek beolvadása a tőkés érdekltségekbe) komplex és többrétegű történések formájában zajlott. Az, hogy e történések elkerülték a – számos kortárs által küszöbön állónak és szükségszerűnek vélt – nyílt osztálykonfliktusokat, evidens következmény; ugyanakkor az a tény, hogy ezek számottevően átalakították a munkásosztály helyzetét és a két elit réteg összetételét, majdnemhogy ismeretlen maradt. Mint minden fejlődés során, itt is a speciális mechanizmusok érdemelnek figyelmet:

Bármely két jelenséget veszünk szemügyre, azt gondolhatjuk, hogy azok egészen más módon jöttek létre. A valóságban azonban ez nem mindig így történik. A Nagy Francia Forradalom után az evangelizáció összemosta a hivatalos és a nonkonformista egyház közötti határokat ... A manufaktúrák közül soknak saját padja volt az egyházban. Ahogy a szén és a csatorna használata is összekapcsolta e két szférát, hasonlóképpen ezt tették az önkéntesekből alakult bizottságok, a luddistákkal szembeni közös akciók, a régi korrupció elleni együttes fellépés. Vagyis minden a maga természetes módján történt. Még a legkiválóbb, a termelőeszközök birtoklásáról szóló, 1760 és 1790 között született modellek sem tudták föltárni, hogyan is működnek a kultúrát és az intézményeket formáló processzusok.³⁷

Éppen ezek a kulturális és intézményi mozgások (amelyeket a történeti analízis oly sokáig elhanyagolt) állnak e dolgozat hátralevő részeinek fókuszában: bár a 19. században már egybesimulni látszott a lojális és a nonkonformista magatartás (amelynek a mértékét gyakran túlbecsülik), a 18. század második felében a karakteresen eltérő ideológiák a kultúrában találták meg leghatásosabb és legszemléletesebb kifejeződési formáikat.³⁸ Jó példa erre a metodisták harca az anglikán egyházon belül. A reprezentációs formák egyrészt a társadalom meggyőződését célozták a hittérítés különböző csatornáin keresztül, másrészt pedig meghatározott társadalmi csoportok egymástól eltérő szemléletét artikulálták. Továbbá épp a kulturális útkeresés teremtett lehetőséget arra, hogy a legmarkánsabb társadalmi csoportok közötti kontaktusok kiépítése is megkezdődjék.

Manchester, a tudomány és a polgári kultúra

A földtulajdonosi réteg kulturális attitűdjeiről már esett szó: az alapvetően irodalom- és művészetpártoló (és sportkedvelő) arisztokrata életvezetés kifejlesztette az

udvarias, mértéktartó és könnyed stílust. A könyvgyűjtés, a portrévásárlások (a befektetések más formáihoz hasonlóan), a lóverseny és az ingatlanszerzés finanszírozása során a profitot fényűzésre váltották. E vagyonok eladásából a későbbi nehéz időkben az arisztokrácia elégséges tőkét tudott kimenteni családjá hírnevének megőrzéséhez, bár e *műtárgyak* eladása aligha a végső megoldás megtalálása tudatába folyhatott.³⁹ Figyelemreméltó, hogy e vagyontárgyak vásárlói a kulturális asszimiláción túljutott *nagypolgárság* azon tagjai voltak, akik a lehető legrövidebb idő alatt akartak családi kollekciókat teremteni (s ily módon hosszú életű dinasztiákat létrehozni). Erre minden adódó lehetőséget megragadtak.⁴⁰ Az arisztokrácia részvétele a kultúrában továbbra is jól körülhatárolható szférákban történt, így a tradíciókból következően elsősorban az irodalom, a festészet és a zene terén.⁴¹

A polgárság kulturális affinitásáról általában azt szokás megállapítani, hogy 1820 előtt csupán pragmatikus megfontolásokon nyugvott, s nélkülözte a szellemi érzékenységet. Néhány nemrégiben készült munka azonban sokban módosította a fenti, kissé mechanikus és szüklátóköri értékelést. Mindazok az elemzések, amelyek a polgári kultúrát alapvetően az arisztokrácia értékítéleteinek átvételeként interpretálják, a 18. századi viszonyokból indulnak ki (amikor a földtulajdonosi érdek bátorította a saját eszméihez simuló konformitást), amikor még nem létezett az ellenhegemóniai pozíció ideológiai bázisa. (A későbbiekben, a 19. század közepén ez az imitációs séma megint fontossá vált a nagypolgárság bizonyos rétegei számára, hisz – ahogy ez ma már világosan látható – az adott körülmények között az arisztokrata értékek átvétele tudatos cselekvés volt annak érdekében, hogy növelje a polgárság elfogadottságát a kormányzati körökben vagy a hatalmi blokkban, s nem csupán véletlenszerű és öntudatlan konformitás a hegemonia megtestesítői irányába.) A 18. század végén és a 19. század elején a polgári kultúra, távol a másolás szándékától, kifejezetten ellentétes beállítottságának bizonyult, központi gondolatává a *tudományos szemlélet*, még pontosabban; a *természetfilozófia* vált.⁴² Manchester nemcsak egy tipikus vidéki város volt, hanem minden szempontból csúcса és fővárosa a magát a tudományos és nonkonformista eszmékben kifejező polgári kultúrának. Nem más, mint Benjamin Disraeli jegyezte meg, a klasszikus újjászületés értékeit elemezve: „Amit az antik világnak a művészet adott, azt adta a modern kornak a tudomány ... Magától értetődik, hogy Manchester az emberiség ugyanolyan alkotása, mint Athén.”⁴³

A polgárság tudománypatronáló igyekezetét nem kizárólag a profitszerzés szempontjai motiválták, ugyanakkor nem is valamiféle érdek nélküli vagy filantróp magatartásról volt szó. Manchesterben a polgárság legjelentősebb tudományos társaságainak tagsága és tevékenysége nagymértékben függött a résztvevők társadalmi háttérétől, ideológiai álláspontjától, vallási elkötelezettségétől, kulturális értékeitől, valamint a jelenlevő tudományos tapasztalattól és technológiai érdeklődéstől. Valószínűnek látszik, hogy e társaságok tagjainak többsége – akár aktívan bekapcsolódott a tudományos vitákba, akár ha csak kontárként tevékenykedett – passzív szerepet játszott, elvéve publikált, ritkán jutott felfedezésekhez, s a legtöbb esetben alig értett valamit a szóban forgó tudomány lényegéből. Az összejövetelek rendszeres látogatásának kerülése a tagság feladása nélkül gyakori fejlemény volt, ilyen esetekben a tagságot adományok felajánlása biztosította.⁴⁴

De vajon miért vált a tudomány kérdése ilyen fontossá a polgárság eszmélésében? A megoldás kulcsát részben az unitarizmus, még hangsúlyosabban a nonkonformitás megerősödésében kereshetjük, de a jelenség lényege mélyebben gyökerezik: a tudomány iránti érdeklődés ideológiai töltésében, amelyet egy, a földbirtokos arisztokrácia életstílusával, értékrendjével és kultúrájával minden tekintetben szembenálló társadalmi csoport megjelenése keltett életre. Másképp szólva, a kulturális opposzió meghatározó mozgatója az az új hitekre épülő polgári beállítottság volt, amely megkísérelt fölépíteni egy rivális és radikálisan eltérő kultúrát, az arisztokráciához hasonlóan saját társadalmi és politikai eszméinek kifejezésére, tükrözésére, hirdetésére és legitimálására. A rivális kultúra első sikerei áthatották a tudományos társaságok tevékenységét a polgárság széles társadalmi bázisát, és a tudomány republikánus arculatát, amely jórészt az érdekek alapján strukturált intézményi keretek között szerveződött.

Az ideológia és az ellenhegemónia megteremtése

A tudomány forradalmi volta részletesebb kifejtést érdemel. Mivel a természetfilozófia és a tudományok általában (kevés kivétellel) nem tartoztak a földtulajdonosi réteg közvetlen érdeklődési körébe és érdekszférájába, azon kevés terrénuk egyikét jelentették a 18. században, ahova „outsider”-ek is betörhettek.⁴⁵ Szemben a korlátozó, kvázi feudális posztokkal, amelyek elnyeréséhez megfelelő súlyú kapcsolatokra és ajánlásokra, valamint az ezeket ellensúlyozó viszontadományokra volt szükség, a Brougham által „az Ész menetelésének” hívott tevékenységet bárki végezhetette, társadalmi státuszának milyenségétől függetlenül. A régi típusú foglalkozások iránti nyílt ellenszenv (hasonlóan a „professzionálizmussal” szembeni gyanakvás) burkoltabb formában időnként felbukkant a 18. század közepétől kezdődően folyamatosan megjelenő tudományos orgánumokban is,⁴⁶ és ugyanazon ok miatt hangsúlyozták a kor legkiemelkedőbb „tudósai” származásának indifferens voltát is, ellentétben más kulturális tevékenységek és foglalkozások elitista tendenciáival és arisztokratikus irányításával. A viktoriánus kor György-kori előfutárainak felhalmozott tudása modern katekizmusként szűrődött át a középosztály értékrendjébe: újabb és újabb dicsőített nevek bukkantak el az osztálytermekben és a szalonokban, hogy átvegyék a korábbi hivatalos szentek helyét: Herschel, Priestly, Black, Dalton, Davy, Faraday és Watt. Ezek az emberek taposták ki az ösvényt, alakították át a társadalmi szerepek jelentését egy olyan korban, amelyet a hierarchia és a szigorúan limitált társadalmi mobilitás jellemezett. Sikereik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a tudományos műhelyek differenciált image-zsal jelenhessenek meg, olyannal, amiben minden egyes rész ugyanolyan fontos, mint a tudomány egésze. A meritokratikus, az autoritást elvető, a racionalitáson alapuló fejlődésnek elkötelezett (a természet káoszában rendet teremtő tudomány hitében naponta megerősödő) tudományos közélet elvetette a mind inkább elavuló teológiát, ehelyett elkötelezte magát a radikális modernitás szemlélete iránt, amely sokak gondolkodásában (különösképp a liberálisok és nonkonformisták esetében) az oligarchikus állam burkolt kritikájával volt egyenlő. A tudományos közélet mint a társadalom egy rendszerének elfogadott cselekvési módjai és axiomái, valamint a racionálisan irányítható társadalom víziója között vonható párhuzamok megnövelték a tudomány reputációját és hozzájárultak ahhoz, hogy a természetfilozófia a mo-

dern fejlődés motorjává vált. A tudomány mind inkább kiszélesedő elfogadottsága a polgárság progresszív rétegei körében a hasznosság tartalmát nem a szigorú értelemben vett utilitarianizmus eszméiben vélte megtalálni, hanem egy alternatív, igazságosabb társadalmat megteremtő hegemonia hitében.

Mindazonáltal elemzésünk túlságosan lapos lenne, ha a tudomány művelőinek nagyobb figyelmet szentelnének, mint magának a tudománynak, hisz a tudomány üzene és szelleme is továbbfejlődött, szimbólumai egyre differenciáltabbakká váltak. A tudomány newtoni modellje a szalonok diskurzusaiban megnyugtató válaszokat kínált a középosztályt körülvevő korábban már említett két alapvető problémára, nevezetesen: hogy az újonnan megszerzett vagyonhoz társadalmi elismertség is társuljon, s hogy a gyorsan növekvő és kiszámíthatatlanul forrongó vidéki városok munkásosztálya esetleges fellázadásának veszélyét elhárítsák. Az első esetben a társadalmi előbbrejutás és igazságosság biztosításáról, az utóbbi esetben pedig a társadalmi kontroll eszközéről beszélhetünk. A newtoni modell nagy teljesítménye a rugalmasság: racionalizálni és igazolni volt képes az evolúciós fejlődést (és ennél fogva az első legitimációs bázist adta a földtulajdonosi érdekek által meghatározott, régi társadalomkép lerombolásához), ugyanakkor átértékelte a szükséges *status quo* alsóbb elemeinek fontosságát is. A mechanikai intézetekben, amelyek a munkásság intelligens és politikailag esetlegesen veszélyes alakjait mozgósították, az akut társadalmi feszültségekkel terhes időszakokban kapták a legnagyobb támogatást a burzsuáziától.⁴⁷ A newtoni tudomány stabilitását, tartózkodó magatartást és biztonságos korlátok közötti változtatást hirdetett.⁴⁸ Következésképp a mechanikai intézetekben folyó felnőttképzés feladata – hasonlóan a Lancaster és Bell-iskolák gyermekoktatásához – az volt, hogy jó állampolgárokat neveljen, megtanítsa számukra a természet törvényeit és feladataikat az életben – mindez gyökeresen eltér attól az interpretációtól, ahogy a burzsoázia saját maga számára értelmezte a tudomány hasznát. Ahogy Joseph Priestley, akit az arisztokrata ellenzék elmarasztalt radikális programja miatt, így fogalmaz: „ha az angol társadalom hierarchiájának felépítésében van valami bizonytalanság – úgy akkor annak még a légpumpától és az elektromos gépektől is jó oka van félni.”⁴⁹

Kapituláció és az előrejutás mechanizmusa

A nagy társadalmi szakadást, amely a 18. század végén a rurális és városi patrícius osztályok között bekövetkezett, egyrészt természetes feszültségek, másrészt a polgárság határozott kulturális, gazdasági és politikai értelemben vett szembenállása siettetete. Úgy tűnt, a továbbiakban folyamatos és elmélyülő harc jellemzi majd az érintett társadalmi rétegek ellentétét. A valóságban azonban az arisztokrácia gyengülő gazdasági pozíciója és a *nagypolgárság* vezéralakjainak a saját kulturális értékeiket meghaladni szándékozó igyekezete együttesen indították el azt a folyamatot, amelyben olyan legitimációs változások történtek nemzedékről nemzedékre, melyek társadalmi „vízumokat” osztogattak az „új” vagy más néven „burzsoá” arisztokráciának a földtulajdonosi rétegbe való integrálódás megkönnyítésére. A tudomány fejlődésére nézve Angliában ez meghatározott következményekkel járt. Csak a nagypolgárságnak a tudományos élet vezető posztjaiból történő kivonulása után vált lehetővé, hogy a tudomány mint specializált kutatói tevékenység fejlődjön tovább (amely folyamat Európa más részein

természetes módon lezajlott egy évszázaddal, vagy még annál is korábban), s hogy ezáltal megszabaduljon attól, hogy a kultúra egyeduralkodó szereplője és a középosztály attitűdjeinek hirdetője legyen. Azok között a középosztálybeliek között, akik továbbra is a tudomány „amatőr” pártolói maradtak, csak az agrártudományi és statisztikai társaságok őrizték meg kettős motiváltságukat: a beépülés vágyát és a munkásosztály elégedetlensége miatt félelmeiket.⁵⁰

A hegemoniaváltás és a *nagypolgárság* térnyerésének tempóját elsősorban az arisztokrácia gazdasági gyengülése határozta meg. Noha az arisztokráciának már a 16. és a 17. században is szembe kellett néznie gazdasági erejének hanyatlásával,⁵¹ súlyosabb pénzügyi nehézségek csak a 18. században, illetve a 19. század elején, az industrializáció során és a nemzetgazdaságok kialakulásának korszakában fenyegették e réteget. Természetesen történtek erőfeszítések a teljes gazdasági talajvesztés és az ezzel járó társadalmi presztízsvesztés veszélyének elkerülésére: bizonyos mértékig csökkentették a fényűzést szolgáló kiadásokat,⁵² valamint nagyobb befektetéseket eszközöltek a nyersanyag kitermelő vállalkozások profitjából, bár ezek időnként éppen hogy súlyosbították a már meglévő nehézségeket.⁵³ E stratégia követői közül jól ismert személyiségek voltak Lord Dudley és Bute őrgrófja.⁵⁴ Többségükben azonban ezek az ügyletek (mint például a városi ingatlanok vásárlása) „zűrösnek” bizonyultak, mivel a tőkeszükséglet nagysága és az arisztokrácia eladósodottsága nem felelt meg egymásnak. Az élet ilyen irányú változása súlyosan érintette az arisztokráciát, a gazdasági szféra vérkeringésébe gyengén kapcsolódó rétegei számára pedig katasztrófával ért fel. Általánosan érvényes tendenciaként nőtt az arisztokráciának a külső hitelektől való függése. David Spring érvelését,⁵⁵ miszerint a fenti folyamatokat ellensúlyozta, hogy kialakult a fényűző költségek mellőző és újszerű, takarékos életmódot választó földbirtokosok tábora, nem támasztják alá a tények, amelyek a birtokosok és gyűjtemények (mint utolsó tartalékok) eladásáról szólnak, illetve a városi és vidéki paloták folyamatos bővítéséről, újjáépítéséről tudósítanak.⁵⁶ Ez utóbbi akciókra példa Bute harmadik őrgrófjának esete, aki 1868 és 1900 között nem kevesebb, mint hatvan házat építtetett vagy renováltatott (egyébként a legnagyobb angol építészpártoló hírében állott).⁵⁷ Bár az építkezéseket szénbányáink járadékaiból fedezte, időnként súlyos adósságokba keveredett, különösképp a Mount Stuart Ház, az ősi családi rezidencia újjáépítésekor, amelyet részlegesen elpusztított egy 1877-ben bekövetkezett tűzvész, s amelynek rekonstrukciós költségei mintegy 900.00 fontot tettek ki.⁵⁸

A legutóbbi kutatások is megerősítik mindazt, amit F. M. L. Thompson már húsz évvel ezelőtt leírt az arisztokrácia eladósodásának folyamatáról,⁵⁹ vagyis azt, hogy bár bizonyos problémákat sikerült áthidalni, ugyanakkor számos kérdés megoldatlan maradt, és azok a tehertételek, amelyek már a 18. században is megvoltak, a 19. század közepére mind riasztóbbakká és elkerülhetetlenebbekké váltak. Nagy házat tartani, hozományokat adni, településeket és járandóságokat adományozni, mindezek költséges ügyek voltak, és méginkább azokká váltak az ipari forradalommal járó nagy gazdasági és társadalmi átrendeződések idején. Végülis az arisztokrácia számára ez egyenértékűvé vált egy súlyosbodó és elmélyülő válsággal, amely mögött bármiféle okok is állottak, kimenetele témánk szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult.

Az arisztokrata életstílus, a földtulajdonosok rétegének hegemoniája és társadalmi státusza a vidék társadalmának gazdasági integritásán alapult. A növekvő adósságok ezt az integritást és az arisztokrácia függetlenségét egyaránt fenyegették. Először úgy látszott, a társadalmi és politikai presztízvesztés elkerülhető a hiteleknek és adósságoknak a mindennapi életbe történő beépítése révén, de a nemesség mégis súlyát veszítette kapacitásainak szűkös mivolta miatt, amely viszont így az új tőketulajdonosok, a polgárság számára teremtett kihívást. Csak akkor kezdtek repedezni az angol kastélyok köré font biztos falak, amikor az első puhatolózó lépések megtörténtek, nyélbe ütötték az első megállapodásokat, üzletek kötődtek és kapcsolatok épültek. Míg kezdetben nagy volt a tartózkodás az újfajta kommercializmussal szemben, a későbbi, már szervezettebb és erőteljesebb támadásokat nem tudta elhárítani az arisztokrácia. A legambiciózusabb és potenciálisan a legerősebb társadalmi csoport, a burzsoázia rögtön nekilátott, hogy kihasználja eme gyengeséget. Az arisztokráciával öt évtizeden keresztül folytatott párbajuk során elméjük ugyancsak élesedett. Végül megvalósult a burzsoázia hegemoniája. Az, hogy az 1830-as évek közepétől feltűntek olyan nagypolgárok, akik utánozni igyekeztek a korábbi uralkodó osztály kulturális és társadalmi szokásait amiatt következhetett be, hogy ezek az ipari forradalom során szerzett gazdasági erejüket más típusú tőkére kívánták konvertálni. Ugyanakkor az elbizonytalanodó vidéki elit számára az adósságok és a függőség növekedése a nagypolgársággal szembeni kapitulációhoz vezetett, sőt a polgári hegemonia kialakulását elősegítő politikai összeomláshoz is. A nagypolgárságnak az arisztokrata körökbe való beemelése az utóbbiak számára a gazdasági és társadalmi értelemben vett túlélést jelentette; az előbbieknél viszont meghozta a megfelelő társadalmi státuszt, de oly módon, hogy sorsuk ettől kezdve összekötődött a hegemoniáról immár lemondani kényszerülő régi elittel. A polgárság másik része is – azok, akiket Gray ipari tőkésékként és városi nobilitásként emleget – megalkotta a maga ideológiai téziseit a múlt században, meghozta olyan közérthető panelekből, amelyeket részben a kormányzati frakció régi és új elemeitől, részben pedig az alárendelt pozícióban levő munkásságtól kölcsönzött.

A polgárság egésze tehát sikereit az arisztokrácia által oly nagyon lenézett kereskedelmi tőke révén érte el. Erejét azonban az biztosította, hogy képes volt létrehozni olyan rivális kulturális intézményeket, amelyek nemcsak a réteg belső érdekellentéit simították el, hanem a földtulajdonosi hegemonia szimbolikus kulturális mintáit is támadták. Különösen a nagypolgárság előtt nyíltak lehetőségek, hogy tőkéjük nagysága és mozgékonyasága révén olyan beruházásokat is végrehajtsanak, amely az arisztokrácia köreiből történő bejutási esélyeiket növelte. A tőkebefektetések e módjának tipikus esete volt egy konkurens oktatási rendszer felépítése, majd amikor az már megerősödött a régi oktatási szisztéma gyorsított elsorvasztása – vagyis az ipari fejlődés hősei gyermekeinek jövőjét egyengető stratégia kialakítása.

Az angol oktatási rendszer még a 18. század közepén is alapvetően elmara-
dott volt: változatlan tantervek szolgálták az úri életre való felkészítést, s a tudományok királynője, a teológia bátyái rendíthetetlennek bizonyultak. A magánképzés, a magániskolák és – egyetemek és a nagy utazások gépezetében készíthette fel az arisztokrácia utódjait az életre. Mivel a tantárgyak többsége korszerűtlen és haszontalan volt (tánc, francia, latin, teológia, kozmográfia, matematika és vívás),⁶⁰ az oktatásukra kialakított intézmények nyilvánvalóan nem illeszkedtek a 18. századi polgárság ambi-

cióihoz, amelyek jóval gyakorlatiasabb oktatást kívántak. Sok intézmény, köztük is leginkább az egyetemek, tiltott zónát jelentettek az anglikán egyházzal kötött szoros szövetségük következtében.

A büszkeség és a pragmatikus megfontolások együtt vezették a polgárságot arra, hogy maga próbálja meg orvosolni a kialakult egyensúlytalanságot. Az első logikus válaszlépésként olyan élő és megfelelő szellemiségű, alternatív oktatási rendszert építettek ki, amely ugyan eltérő célokkal rendelkezett, de hasonló intézményi struktúrába szerveződött, mint amely az arisztokráciáéé oly hosszú időn keresztül működött. Így tehát minden új típusú intézménynek megvolt az arisztokrata megfelelője: a magánórák, a felekezeti akadémiák, végső soron ide tartozott a Londoni Egyetem és a nagy európai utazás intézménye is (amely távolról sem jelentett könnyed időöltést; rendszerint Európa radikális nézetű egyetemein folytatott tanulmányokból állt).⁶¹ Az 1790-es évekre jól bejáratottá váló utazásokban részt vettek a gyárosok fiainak legjobbjai, így például az ifjú Matthew Boulton és James Watt is.⁶² A felekezeti akadémiák fontos szerepet játszottak, hisz kombinálni tudták a lehető legmagasabb színvonalú szakmai képzést az elkötelezetten nonkonformista teológiai ismeretek közvetítésével, ami különösen „az egyház kötelékeibe lépő” fiatalok számára vált elengedhetlenné. A vallási és világi tantárgyak együttes oktatása hasonló módon működött, mint eme iskolatípus anglikán megfelelőjében. A kor neveléstudományi szakértői állandó vitákat folytattak az intézmény továbbfejlesztésének lehetőségeiről. Manchesterben az Irodalmi és Filozófiai Társaság első évkönyvében terjedelmes részt szenteltek a város liberális oktatási terveinek. A felekezeti akadémiákon a legkiválóbb emberek oktattak, sorukban országos hírességek is. A legjobb nevű manchesteri iskolában, a Warringtonban foglalkoztatták például Joseph Priestly-t, Thomas Barnes-t és a fiatal John Dalton-t is. Mégis, ez az iskolatípus a 18. század végére elsorvadt, mivel a századfordulón a polgárságot már sokkal erősebben csábította az arisztokrácia által nyújtott elismertség, s így fiaiktól már inkább csak technikai segítséget vártak. Ezek az akadémiák pedig, amelyek egy egész generációt láttak el hasznos szakmai ismeretekkel és vallási értelemben vett nonkonformista eszmékkel, megdöbbentő sebességgel tűntek el.⁶³

A polgári kultúra széles értelemben vett átférmálódása azzal járt, hogy a képzés első állomásai után megpróbálták arisztokrata vonásokat is beépíteni saját képzési szisztémájukba. Nem számított különleges lépésnek a polgár ifjút állami iskolába küldeni, hogy ott előnyös kapcsolatokat építhessen ki az arisztokrácia sarjaival.⁶⁴ Az efféle aspirációk még a korábban radikálisnak számító polgárcsaládoktól sem voltak idegenek. James Watt is gyorsan megértette, milyen előnyöket hozhat fiának a megfelelően megválasztott iskola. A fiatal Watt ugyanis híján volt a társasági etikett ismereteinek, így még jóval azelőtt, hogy elérte volna a kritikus felnőtt kort, apja elhatározta, hogy intézkedik ez irányú taníttatásáról is. Ahogy levelében fogalmaz egy lehetséges iskolaigazgatónak:

„Mivelhogy van egy fiam, aki jelenleg a Winson Green iskolában tanul, és akit most szeretnék egy olyan intézménybe íratni, amely különb nevelést biztosít, mint az iskolák többsége, és jóbarátom, Witherington doktor volt kedves említeni nekem az Ön nevét, mint akire nyugodtan rábízhatom fiam nevelését ... Szeretném, ha fiam magasabb ismereteket szerezne irodalomból, aritmetikából és latinból és jól megtanítanák neki az euklideszi

geometriát és más tudományokat, ahogy majd ideje engedi ... De amit a legjobban szeretnék, ha megkülönböztetett figyelmet fordítanának viselkedési és morális nevelésére ... Amennyiben megtenné, hogy válaszol levelemre, kérem tudasa (sic!) velem, van-e francia- és tánctanárunk.”⁶⁵

A fiatal Watt tehát, mint láttuk, átesett a nagy utazáson is, amelynek során jó szolgálatot tett immár megjavított viselkedésmódja – bár nem egészen úgy, ahogy azt apja gondolta. Francia nyelvtudása révén olyan kapcsolatokat épített ki a kor forradalmáraival, amelyek később a manchesteri Alkotmányos Társaság megalapítására vezették, és az ország egyik legkelkötelezettebb jakobinus szimpatizánsává tették. A fiatal James Watt életpályája azonban nem tipikus, több vonatkozásban is rendkívüli. Bár az állami iskolában eltöltött idő lágyította a középosztály fiainak radikalizmusát, majd csak a harmadik generáció élvezhette az addig tiltott gyümölcsöket. A második generáció elfogadta az arisztokrácia értékrendjét utódai útjainak egyengetése érdekében, az állami iskolák társadalmi arculatának elutasítása csak a 19. század második felében és azután lett uralkodó attitűd.

Az ideológiai „áthangolódás” hirdetésének egy másik, egyre népszerűbbé váló formájává vált az, hogy a nagypolgárság is beépült a művészetek pártolásába:⁶⁶ ahogy ezt már láthattuk, a művészetek pártolása az arisztokrata magaskultúra része volt, és nem meglepő, hogy a kulturális reneszánszát reprezentálni kívánó nagypolgárság éppen ez irányba fordult. Minderre számos lehetőség nyílt, ám mindig valamiféle társadalmi áldozat árán. Egyik ilyen tevékenységformaként divott a családi portrék festése, amelynek nemcsak utánzó szerepe volt, hanem folyamatos jelenlétet biztosított a család származását bemutató sorozatoknak a lépcsőházakban és hálóokban. (A fotóalbumok nemigen tudtak ilyesfajta szerepet betölteni.) További előnyökkel járt, hogy a művészetekhez való közeledés meghozta a művészvilággal való ismeretségeket, és nem egy polgári-arisztokrata kapcsolat ebben a világban kötődött.⁶⁷ Vagyis a művészek széles társadalmi kapcsolatrendszere jó intermedierek bizonyult. Másfajta, de hasonlóan népszerű művészeti részvételi formát kínált a polgárság megjelenése az úgynevezett „nem populista” koncerteken. A hangversenyek a 19. században nagyjából kétféle formát öltöttek: rendeztek *népszerű* (a program vagy könnyed volt, vagy „nagy nevek” műveiből állt; a nézőközönség a társadalom széles spektrumából verbuválódott; az arisztokrácia nem sok értéket tulajdonított eme koncerteknek, s nem is igen látogatta ezeket) és *nem populista* koncerteket (amelyeket nem látogattak a plebejus rétegek, az „élvezetet keresők”; gyakran rémesen unalmasak voltak, mindazonáltal a megjelenetek nagy részének zenei érdeklődése meglehetősen mérsékelt lehetett). E megosztottság következtében bizonyosan lehetett tudni, hogy mely koncerteken milyen társadalmi csoportok jelennek meg, a polgárság pedig körültekintően szelektálva semleges terepen szervezhetett magának koncerteket a leghíresebb művészek felléptével. A zenei ismeretek hiánya nem jelentett akadályt, hiszen mindenki tudta, hogy a koncertek nem a zenéért vannak, hanem valami másért.⁶⁸ A foglalt helyek rendszerének bevezetésével véglegesen kialakult e társadalmi esemény koreográfiája, amely rendszer nemcsak attól óvott meg, hogy ellenőrizetlen túlekedés folyjon a legmagasabb rangú látogatók szomszédos székeinek megszerzéséért, hanem lehetővé tette, hogy az emberek gondosan mérlegelve, előre megválaszthassák partnereiket. A nem populista koncertek száma éppen akkoriban emelkedett meg ugrásszerűen, amikor a polgárság felismerte ebben a

lehetőséget az önmagáról szóló jó társadalmi bizonyítvány bemutatására, s erre az arisztokrácia fogékonynak bizonyult.⁶⁹

Eme művészetpártoló tevékenység megteremtette az arisztokrácia és a polgárság első közös érdekszféráját. Azok a családok, akik a leginkább beépültek a legitimációs folyamatba, nagy műgyűjtőkké váltak, hogy autentikusabbá tehessék újonnan kereált „ősi családi házaikat”. A klasszikus újjászületés tehát egy nem várt irányból is impulzusokat kapott: a nagypolgárság azon elemei, akik megszelídültek az elfogadottság által, egy új „aranykor” eljöveteleit hirdették.⁷⁰ Ízlésük inkább a klasszicizmus egyszerűségéhez és funkcionalizmusához áll közelebb, mintsem a nem sokkal később újjáéledő gótikához.⁷¹ Természetesen határozott ideológiai megfontolások húzódtak a neogótika mozgalma mögött, és annak ellenére, hogy a polgárság bizonyos köreiben nagy sikerre talált, a nagypolgárság támogatását csak kivételesen tudta megnyerni. A kissé frivol ízlésű manchesteri polgárság azonban kivétel ez alól. Mintegy az árral szemben úszva, lerombolták a klasszikus arányokat magán viselő városházát, hogy Anglia egyik legimpozánsabb neogótikus épületét építsék fel helyette.⁷²

Mindez arra utal, hogy Manchestert is elértek azok a kulturális viharok, amelyek végigsöpörtek az egész országon. 1823-ban az Irodalmi és Filozófiai Társaság néhány tagjának védnöksége alatt megalapították a Manchesteri Királyi Intézetet, amely később a város képtára lett (effektív királyi adományok segítségével). Az intézmény olyan kulturális közeget teremtett, amelyben egy kvázi tudományos akadémia is működött, valamint figyelemreméltó, értékes művészi kollekciónak tudott létrehozni. A művészetek pártolása a zene irányába is kiterjedt, a galériában koncertsorozatokat szerveztek, amelyből végül egy professzionális zenekar is kinőtt. A Hallé Zenekar az első állandó zenekarok egyike volt az országban.⁷³

Összegzés

A fent bemutatott gyökeres kulturális változások és a manchesteri polgárság első társadalomépítő generációjának szellemi átalakulása, amely az Irodalmi és Filozófiai Társaság létrejöttében, valamint a nem pragmatikus, nem tudományos irányultságú tevékenységeket mélységesen megvető szemlélet feladásában manifesztálódott, azt demonstrálják, milyen mélyreható és milyen fájdalommentes volt a nagypolgárság átváltozása. Az arisztokrácia életstílusa tehát átmentődött, de nem úgy hegemoniája. A nagypolgárság elvesztette ugyan saját kultúrájának ideológiai jellegzetességeit, ugyanakkor nagyobb szerephez jutott a politikai folyamatok irányításában. Ezalatt az arisztokrácia függetlenségét és „elveit” is feladni kényszerült, s cserébe csak lélegzetvételnyi időt nyert. A polgárság elfoglalta az új hatalmi blokk vezető posztjait is. Az angol osztályellentétek történetében minden kétséget kizáróan ez volt a legfontosabb koalíció. Olyan erős és egységes patrícius osztályt eredményezett, amely felvehette a harcot a dolgozó osztályok és a *kispolgárság* társadalmi és gazdasági törekvéseivel a Parlamentben és azon kívül.

Bár tanulmányunk elemzéseit szükségképpen rövidnek, vázlatosak és részlegesek maradtak, annak fontosságát talán illusztrálni tudták, hogy a társadalom különböző csoportjainak viszonyrendszere nem kizárólag gazdasági tények, de ideológiai megfontolások és kulturális kötődések által is meghatározott.⁷⁴ Arra is fel kívántuk hívni a

figyelmet, hogy a hagyományos kérdésfeltevéseken túl kell lépni, ha kielégítő magyarázatokat szeretnénk produkálni. Sok munka van még hátra a társadalmi intézmények működésének leírásában: így a társadalmi érintkezések tereinek, a kultúra más formáinak, és a hegemon blokk differenciálódásának bemutatásában.

Az a tény, hogy a források szétszóródtak, elvesztek vagy megrongálódtak, nem teszi a munkát túlságosan népszerűvé a tradicionális történeti geográfusok körében, akik számára ráadásul a kultúrának nincs sajátos szerepe, vagy helye tudományukban. Mindazonáltal, a gyakorlati és koncepcionális nehézségek nem igazolhatják, hogy a társadalomtörténet e fontos szférájának vizsgálatát még hosszú ideig elhanyagolják.

Fordította: Zentai Viola – Timár Lajos

Jegyzetek

1. *E. P. Thompson*, The peculiarities of the English In: *R. Miliband* and *J. Saville* (eds), *The Socialist Register* (London, 1965), 357; *Gray*, *Bourgeois hegemony* 75. *N. Poulantzas*, *Marxist political theory in Great Britain*, – *New Left Review*, 43 (1967).
2. *M. J. Weiner*, *English culture and the decline of the industrial spirit 1850–1880* (Cambridge, 1981).
3. Lásd *J. Scott*, *The upper classes* (London, 1982).
4. A burzsoázianak a nagypolgárságra és a közönséges polgárságra való felosztása alapvető jelentőségű. Az utóbbi még a 19. század végén fenntartotta szembenállását a földbirtokos arisztokráciával.
5. Az itt publikált anyagot részletesebben kifejtette a szerző disszertációjában. *Late Georgian and early Victorian Manchester: a cultural geography*, University of Cambridge, 1982.
6. *Williams*, *Marxism and literature*.
7. Uo, 110.
8. *James F. Becker*, *An outline of Marxist political economy* (Cambridge, 1978); *Louis Althusser* and *Etienne Balibar*, *Reading, Capital* (London, 1970) és *Louis Althusser*, *For Marx* (London, 1977). A kultúra mindig kelletlenül illeszkedik a történelmi materialista elemzésekhez.
9. *Thompson*, *The peculiarities of the English*, 356.
10. *Williams*, *Marxism and literature*, 112–113.
11. *Gray*, *Bourgeois hegemony* 76.
12. Uo, 73–79.
13. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 44–95. és 446–511, ill. *Scott*, *Upper classes*, 11–13.
14. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 139–151 és *E. P. Thompson*, *Whigs and hunters: origins of the Black Act* (London, 1975); *H. T. Dickinson*, *Liberty and property in eighteenth century Britain* (London, 1977), 10–31.
15. *J. Brewer*, *Party ideology and popular politics at the accession of George III* (Cambridge, 1976); *E. Halévy*, *England in 1815* (London, 1924).
16. Az arisztokrácia és a nemesség közötti különbségtétel nagyon fontos, bár bonyolult feladat. Lásd *F. M. L. Thompson*, *English landed society in the nineteenth century* (London, 1963); *Scott*, *Upper classes*.
17. Lásd *Gramsci*, *Prison notebooks*, 198–220., *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 103–428.
18. Lásd pl. *Dickinson*, *Liberty and property*.
19. Lásd *J. B. Owen*, *The eighteenth century: 1714–1815* (London, 1974), *G. Mingay*, *English landed society in the eighteenth century* (London, 1963), *D. Cannadine* *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, – *Economic History Review*, 30 (1977), 624–650.

20. Lásd *W. Gaunt*, *Victorian Olympiads* (London, 1952) főleg 9–19.
21. *L. Namier*, *The structure of politics at the accession of George III*, 2nd edn (London, 1957)
22. Lásd *R. Porter*, *English society in the eighteenth century* (Harmondsworth, 1982). Továbbá *N. Sykes*, *Church and State in the eighteenth century* (Cambridge, 1934); *S. C. Carpenter*, *Eighteenth century Church and people* (London, 1959).
23. Lásd például *O. Chadwick*, *The secularization of the European mind in the nineteenth century* (Cambridge, 1976), 1–9.
24. Lásd *Sykes*, *Church and State*, *A. D. Gilbert*, *Religion and society in industrial England; church, chapel and social change 1740–1914* (London, 1976) 51–124, *M. R. Watts*, *The Dissenters* (Oxford, 1978).
25. Lásd *J. Hurt*, *Education in evolution* (London, 1972), 39–67. *Gray*, *Bourgeois hegemony* 82–84, *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 87–92.
26. Lásd *Chadwick*, *Secularization of the European mind*, 1–47.
Ez a figyelemreméltó munka felvet egy sor fontos és szokatlan témát mint a modern, világiasabb gondolkodásmód, a liberalizmustól a tudományig; a marxizmustól a darwinismusig.
27. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy az Oxfordi Mozgalmak képviselői vélték, hogy az állam és az egyház kapcsolata egyoldalúvá vált és az ország érdekeivel ellentétesen alakul.
28. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 82.
29. A két dolog összekapcsolódott egymással, bár különböző időszakban zajlott.
30. *E. Hobsbawm*, *The age of capital* (London, 1975), 248.
31. Lásd *L. H. Grindon*, *Manchester banks and bankers* (Manchester, 1877); *V. A. C. Gatrell*, *The commercial middle class in Manchester*, unpublished Ph. D. dissertation, University of Cambridge, 1972.
32. Lásd *Billinge*, *Late Georgian and early Victorian Manchester*, 118–131.
33. Lásd *N. Gash*, *Politics in the age of Peel* (London, 1953), *J. F. C. Harrison*, *The early Victorians 1832–51* (London, 1971).
34. Lásd *Thompson*, *Making of the English working class*, 515–628.
35. Lásd *T. Tholfsen*, *Working-class radicalism in mid-Victorian Britain* (London, 1976); *Foster*, *Class struggle*, 125–202. *D. Gregory*, *Regional transformation and industrial revolution* (London, 1982).
36. *Gray*, *Bourgeois hegemony*, 77–83.
37. *Thompson*, *The Socialist Register*, 326.
38. Lásd a 21. számú jegyzetet.
39. *D. Cannadine*, *Aristocratic indebtedness in the nineteenth century*, különösen a 630–631. oldalak
40. Lásd pl. *C. P. Darcy*, *The encouragement of the fine arts in Lancashire 1760–1860* (Manchester, 1975), 20–41 és 63–79.
41. *F. M. L. Thompson*, *English landed society in the nineteenth century*, 76–108. továbbá *Mingay*, *English landed society in the eighteenth century*; *C. Wood*, *Victorian panorama* (London, 1976).
42. *A. E. Musson* and *E. Robinson*, *Science and technology in the Industrial Revolution* (Manchester, 1969), *A. E. Musson* (ed.), *Science, technology and economic growth in the eighteenth century* (London, 1972), *J. B. Morell*, *Individualism and the structure of British science in 1830*, – *Historical Studies of the Physical Science*, 3 (1971), 184–201.
43. *Disraeli*, *Coningsby*, 148.
44. Lásd pl. *S. Shapin*, *The Potteries Philosophical Society*, – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő*. *Property, patronage and the politics of science: the founding of the Royal Society of Edinburgh*, – *British Journal for the History of Science*, 7 (1974); *A. D. Orange*, *The British Association for the Advancement of Science: the provincial background*, – *Science Studies*, 1 (1971); *Uő*. *The origins of the British Association for the Advancement of Science*, – *British Journal for the History of Science*, 6 (1972); *Uő*. *Philosophers and provincials: the Yorkshire Philosophical Society 1822–44* (Leeds, 1973); *M. Berman*, *The early years of the Royal Institution 1799–1810* – *Science Studies*, 2 (1972); *Uő*. *Social change and scientific organisation: the Royal Institution 1799–1844* (London, 1978).

45. A közhivatalok állásait nehezen tudták megszerezni az új középosztály leszármazottjai, viszont a tudomány a polgárság hitbizománya volt.
46. Lásd *E. Storella*, „Oh what a world of profit and delight”: the Society for the Diffusion of Useful Knowledge”, unpublished Ph. D. dissertation, Brandeis University, 1969.
47. Az ilyen összefüggések természetesen jól illenek Fosternek a tudatos ideológiai befolyásolást hirdető koncepciójához.
48. „Biztonságos társadalmi keretek között” volt a fő jelszó.
49. *J. Priestley*, Experiments and observations on different kinds of air (London, 1774), XIV.
50. Lásd *M. J. Cullen*, The statistical movement in early Victorian Britain (London, 1975).
51. *Stone, L.* The crisis of the aristocracy 1558–1641. (Oxford, 1965).
52. Lásd *Cannadine*, Aristocratic indebtedness, 626.
53. Lásd *D. A. Spring*, English land owners and nineteenth century industrialism, *Uő.* – *J. T. Ward*, Landowners and mining; *R. W. Sturgess*, Landownership, mining and urban development in nineteenth century Staffordshire In: *J. T. Ward, R. G. Wilson* (eds), Land and industry: the landed estate and the Industrial Revolution (Newton Abbot, 1971).
54. *T. J. Raybould*, The development and organisation of Lord Dudley’s mineral estates 1774–1845, – *Economic History Review*, 21 (1968); *Cannadine*, Aristocratic indebtedness.
55. Lásd Spring műveit: The English landed estate in the age of coal iron 1830–80, – *Journal of Economic History*, 11 (1951); The Earls of Durham and the great northern coalfield 1830–80, – *Canadian Historical Review*, 33 (1952); English land ownership in the nineteenth century: a critical note, – *Economic History Review*, 9 (1957); The English landed estate in the nineteenth century: its administration (Baltimore, Md, 1963).
56. *Sturgess*, Landownership, mining and urban development.
57. Idézi *Cannadine*. Aristocratic indebtedness, 640. *M. Girouard*, Patron extraordinary: John Third Marquis of Bute (1847–1900) In: *Victorian South Wales: architecture, industry and society*, Victorian Society: Seventh Conference Report (London, 1969), 5–22.
58. *Mordaunt Crook*, Victorian South Wales, 17.
59. Lásd *F. M. L. Thompson*, The end of the great estate, – *Economic History Review*, 8 (1955); *Uő.* „English great estates in the nineteenth century (1790–1914) In: Contributions to the First International Conference of Economic History (Paris, 1960).
60. Lásd *G. C. Brauer*, The education of a gentleman: theories of gentlemanly education in England 1660–1775 (New York, 1959); *Stone*, Crisis of the aristocracy, 303–317.
61. Lásd *Cardwell*, The organisation of science, 45–50.
62. Lásd *Musson, Robinson*, Science and technology. Chapter 5 („*Training captains of industry*”).
63. Lásd *Cardwell*, Organisation of science, 20–21.
64. Lásd *F. Musgrove*, Middle class education and employment in the nineteenth century, – *Economic History Review*, 12 (1959); *H. J. Perklin*, Middle class education and employment in the nineteenth century: a critical note – *Economic History Review*, 14 (1961).
65. Mr. Deane-hez írott levél, idézi *Musson és Robinson*, Science and technology, 203.
66. Lásd *Darcy*, Encouragement of the fine arts and for an interesting if idiosyncratic side-light G. E. Fussel, *James Ward R. A.: Animal painter 1769–1859 and his England* (London, 1974), chapter 3.
67. A középosztály vezető tagjai a 19. század elején már az udvari festőket invitálták magukhoz. Nyilván nem véletlen, hogy az ábrázolásmód is változott a festményeken, a rusztkus környezet és lovasjelenetek váltak divatossá.
68. Lásd *W. Weber*, Music and the middle class (London, 1975).
69. Uo. 53–84.
70. *G. Best*, Mid-Victorian Britain (London, 1971) 218–278. *W. L. Burn*, The age of equipoise: a study of the mid-Victorian generation (London, 1968). *R. D. Altick*, Victorian frame of mind (New Haven, Conn., 1957).
71. Lásd *E. P. Thompson*, William Morris; *W. Gaunt*, The Pre-Raphaelite tragedy (London, 1942); *Wood*, Victorian panorama.
72. *K. Clark*, The Gothic Revival: a study in the history of taste (London, 1950).

73. *Kennedy* (ed.), *The autobiography of Charles Hallé*.
74. Lásd pl. *D. Gadd*, *Georgian summer: Bath in the eighteenth century* (London, 1971); *R. Leonard*, *Englishmen at rest and play* (London, 1931); *P. J. N. Havins*, *The spas of England* (London, 1976); *J. Lowerson, J. Myerscough*, *Time to spare in Victorian England* (London, 1977), 23–46.

A VIKTORIÁNUS ÉRTEKEK GEOGRÁFIÁJA: A JÓTÉKONY CÉLÚ LAKÁSEPÍTÉS LONDONBAN (1840–1900)

(The geography of Victorian values: philanthropic housing in London, 1840–1900. In: Journal of Historical Geography, 15, 1989 : 1. 40–54.)

A jótékony célú lakásépítésnek Londonban megvolt a maga térbeli és társadalmi dimenziója. A lakásépítő társaságokat a tapasztalatok megtanították arra, hogy elkerüljék London legszegényebb részeit, ahol a jótékonykodó kapitalizmus pénzügyi feltételeit lehetetlen volt biztosítani. Azonban azt megengedhették maguknak, hogy a kedvezőbb helyzetű kerületekben építhessenek, kihasználva arisztokrata ingatlantulajdonosok és a Metropolitan Board of Works közvetett támogatását. Mivel a szükséglet szenvedő és a kínálatot nyújtó területek nem estek egybe, így valószínűtlen volt, hogy a szegények akár közvetlenül, a „kiegyenlítődség” révén előnyhöz jutottak volna.

A brit történeti földrajzról nemrégben írott áttekintésében Darby kétségeinek adott hangot az ideológiának a történeti földrajzban játszott szerepéről. Ő elismeri: „a múltból semmi sem tűnik ugyanolyannak az egymást követő generációk számára” és a múltat illetően megközelítésünket a nemzetiség, a kulturális környezet és a személyes tapasztalatok, illetve a temperamentum is befolyásolja.¹ Mégis a gyakorlatban, a kvantitatív és ideológiai forradalmak ellenére, a történeti földrajz jórészt továbbra is a „pragmatikus brit empirizmust” tükrözi.² Ez a tanulmány is ehhez a vonulathoz tartozik, témája mégis ideológiai. Azt kívánjuk bemutatni, hogy a „viktoriánus értékek” – a laissez-faire gazdaságban való hit, az önerőre támaszkodás, a személyes felelősség és az egyén jogait megsértő állami beavatkozással szembeni ellenszenv hogyan fejeződött ki a munkásoknak lakást biztosító jótékonyossági intézmények tevékenységében a 19. századi Londonban. Ezek megerősítették a szegények és gazdagok közötti szegregáció létező formáit és a munkásosztályon belül a lakóhely szerinti különbségek új formáit teremtették meg. Ezért mi itt az ideológia és a geográfia közötti kölcsönhatással foglalkozunk, bár módszerünk lényegében empirikus.

A jótékonykodó kapitalizmus

A társadalomtörténészek gyakran megjegyzik, hogy a 19. századi jótékonyossági lakásépítő szervezetek nem tudtak lakást biztosítani „a szegények legszegényebbjeinek”, helyette a jobb körülmények között élő, rendszeresen alkalmazásban álló kisipari munkások és a szolgáltató szférában dolgozók számára biztosítottak lakást.³ Néhányan hozzátézik, hogy az alapvető elvárás nem ez volt, és a kudarc tudomásul vétele, ha vonakodva is, de elkerülhetetlenül segélyezett tanácsai lakásépítéshez vezetett. Az egyéni jótékonykodás eredményessége iránti bizalom kezdetben akadályozhatta a városi tevékenység kiterjesztését a munkáslakás építésekre, de mihelyst kide-

---

Ezúton fejezzük ki köszönetünket a folyóirat főszerkesztőjének Alan R. H. Baker úrnak és a kiadónak, az Academic Pressnek a magyar nyelvű közlés engedélyezéséért.

rült, hogy az egyéni jótékonykodásba vetett bizalom alaptalan, a tanácsok – különösen a londoni County Council – kiterjedt lakásépítési és felújítási munkákba kezdtek.⁴ Vulgárisan fogalmazva: a jótékonyági lakásépítést egyre inkább „önző jótékonykodásnak” tekintették, melynek az a célja, hogy fenntartsa az ipari kapitalizmus rendjét, biztosítva a munkaerő fizikai és társadalmi újratermelését, a belenyugvás és az önerőre támaszkodás sajátos keverékét nevelve beléjük, támogatva a társadalmi formához való ragaszkodást.⁵ A központi lakóházak biztosítása lehetővé tette az alacsony bérű gazdaság fenntartását, melyben a munkások közel élnek a potenciális munkahelyhez, gyorsan alkalmazhatók és rövid úton fel lehet nekik mondani. A jótékonyág csak azokra vonatkozott, akik már ott voltak a munkaerőpiacon, akik már bebizonyították, hogy megbízható alkalmazottak. Hasonlóképpen, a jótékonyági lakásépítést erkölcsi és közegészségügyi érvekkel támogató vitákban is megkülönböztették az érdemest és érdemtelenet, az előbbit közegészségügyileg és jó hírét is szigetszerűen védték a környező nyomornegyedek szennyezett vizétől. A mintalakásoknak az volt a célja, hogy megvédje a támogatást érdemlő munkásságot – amely már engedelmessé vált, és szimpatizált a középosztályi értékekkel – az ösztönös és nem ellenőrzött radikalizmustól, az ateizmustól és a munkás osztálytudattól. Ebben a vonatkozásban az alapvető jótékonyági intézmények: az olyan lakásépítő trösztök mint a Peabody és Guinness tröszt, az olyan társaságok és korlátolt felelősségű társaságok mint a Society for Improving the Condition of the Labouring Classes (SICLC), a Metropolitan Association for Improving the Dwellings of the Industrious Classes (MAIDIC), az Improved Industrial Dwellings Company (IIDCo) és az East End Dwellings Company (EEDCo) és az olyan egyedi kezdeményezések, mint Bourdett-Coutts bárónő vállalkozása a Columbia téren, amely különbözött az Octavia Hillétől, aki hitt az addig megvalósíthatatlan realitásában.⁶ A mintalakások különböztek olyan intézményektől, mint a menhelyek, dologházak és javítóintézetek, ahol a cél az emberek megváltoztatása volt.⁷

Mégis a jótékonyági lakásépítő mozgalom mind céljaiban, mind módszereiben jóval sokfélebb volt annál, mint ahogyan mostanában értelmezzük. A Charity Organisation Society megkülönböztette azokat a szervezeteket, amelyek jótékonyági alapon jöttek létre, vagy amelyekben a jótékonyági elem dominált mint a Peabody Trust és kereskedelmi szervezetek, mint az IIDCo, ahol a jótékonyági mozzanatok szerepet játszottak az eredetükben és sikereikben, de a bérleti díjakat egyértelműen a piaci viszonyok határozták meg. A társadalom nem bízott azokban a jótékonyági szervezetekben, amelyek nem alkalmaznak „pontos korlátokat a támogatásokat igénylő személyekkel szemben”, mivel az alááshatja a szabadpiacokat: „A jótékonyági szervezet a szegénylakás építéseknél piaci érték alatt biztosítja az alapvető életfeltételek közül a lakást. Az ilyen gyakorlat minden megkülönböztetés nélküli jóváhagyása nemcsak a kereskedelmi beruházások profitját tenné tönkre, hanem az önerőre támaszkodás elvét támadná, a saját vágyak kielégítését ösztönözné, sőt még a képzetlen munkások bérét is csökkenthetné.” A jótékonykodás azok számára, akik tudnának segíteni magukon a szó szoros értelmében demoralizáló. Ezért a jótékonykodó szervezeteknek „csak az önmagukat eltartó munkások és személyek azon legalsóbb csoportjait kell befogadni, akik a segítség ezen formája nélkül valószínűleg más jótékonyági segély alanyává válnának.”⁸

Ebből következett a liberális jótékonykodás két alternatívája: a tiszta, de a minimális szintet elérő egyszobás lakások biztosítása az addigi nyomorlakások feljavításával – ezt javasolta az Octavia Hill –, illetve új bérlakások építése – ezt javasolja az EEDCo az 1880-as években. A másik megoldás bízva a „felzárkózás” folyamatában, a sokkal magasabb szintű lakások építése, ami által a szegények költöznének a mintalakások bérlésére képes jómódú munkások elhagyott lakásaiba – ez volt az IIDCo politikája. Mindezek a szervezetek beleértve az Octavia Hill-t és az EEDCo-t, magukat haszonelvűnek, eltérő jellegűnek tekintették olyan jótékonyági lakásépítő trösztöktől, mint a Peabody Trust, ahol nem voltak részvényesek, akiknek az igényeihez alkalmazkodni kellett volna, s így feltehetőleg rugalmasabban reagált a szegények igényeire. Így James Moore, az IIDCo titkára tiltakozott a parlament különbizottsága előtt, hogy társasága „kereskedelmi társaság és semmiképpen sem jótékonyági intézmény”⁹ A Peabody Trust kötelességének tekintette, hogy lakást biztosítson a szegényeknek, a Peabody bérlői mégis alig különböztek a többi ötszázaléknyi jótékonyági szervezet bérlőitől, és a Peabody-t gyakran vádolták azzal, hogy jogtalan előnyhöz juttatja a bérlőiket, akik igencsak tudtak volna több bérlési díjat fizetni. Például Charles Gatliff, a MAIDIC titkára azt állította, hogy a társaságának a bérlői elhagyták a lakásaikat és a Peabody lakásaiba költöztek, „mert a bérlési díjak sokkal alacsonyabbak. Legalább 30 %-kal kisebbek a piaci szintnél és ezzel súlyos károkat okoznak nekünk”. James Moore megjegyzi, hogy az IIDCo 84 whitechapel-i lakásából mostanában költöztek át a Peabody újonnan megnyitott bérházaiba.¹⁰

C. S. Loch, a Charity Organisation Society titkára különösen ellenségesen tekintett a tröszt tevékenységére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Peabody a nyomornegyed telkeit „legalább 50%-kal olcsóbban szerezte meg a jogos piaci áránál – kézműves lakások céljára”¹¹ Mégis a telkeket a viszonylag jómódú bérlők elhelyezésére fordították olyan bérlési díjjal, amit a szegények nem tudtak megengedni maguknak. Ennek következtében a nem támogatott építők veszélybe kerültek, hogy kiszorulnak a piacról: „Így mi látjuk, hogy a kereskedelmi funkciók jelentős mérvű jótékonyági bitorlása akadályozza a kapitalisták erőfeszítéseit, hogy munkásaiknak lakást biztosítsanak, és a kereskedelmi társaságok üzleti vállalkozásait, hogy a kézműveseknek lakást építsenek. Jelentős népességnek önköltségi ár alatt biztosítanak lakást, és azt mondják, hogy ezt a nagyon szegények érdekében teszik, akik csak kevés előnyhöz jutnak. Vajon Peabody úr nagylelkűsége – amely „amerikai dudvaként” jelenik meg az angol tájon – nemcsak e rozoga épületeket, hanem a jószándékú lakásépítő társaságokat is eltávolítja-e”¹²

Ironikus, hogy a Cross Act-ot, a nyomornegyedek felszámolását lehetővé tevő törvényt, melyből a Peabody jelentős hasznot húzott, a Charity Organisation Society ösztönzésére fogadták el. 1873-ban a társaság jelentést nyújtott be azzal a panaszal, hogy London belső részén nincsenek megfelelő telkek munkáslakás bérházak építésére. A társaság sürgette a törvényhozást, hogy engedélyezze a helyi hatóságnak a felszámolásra jóváhagyott nyomornegyedek kötelező elidegenítését. Jelentésük „a nagyváros központi törvényhatósági intézményének létrehozását” is javasolta, hangsúlyozva, hogy így az merészebb és átfogóbb lehet, a gazdagabb körzetek segíthetik a szegényebbeket, ami mindenki számára fontos”¹³ A társadalom nyilvánvalóan előre látta, hogy a nagyvárosi hatóság városszerte adókat vet ki a tökéletesítések fedezésére,

mégis egyes időszakokban erősen ellenezte a munkáslakás-építés bármiféle támogatását. A lakásépítő társaságokról valószínűleg azt feltételezték, hogy a teljes piaci árat fogják fizetni amikor az üres telkeket megszerzik a helyi hatóságtól. Nem csoda, hogy Loch úr annyira felháborodott a Metropolitan Board of Works (MDW) és a Peabody cég közötti megállapodáson. A C.O.S. jelentése azt is feltételezte, hogy London keleti és délkeleti részén levő telkek – ahol a föld értéke magasabb volt – nem megfelelőek, valószínűleg azért, mert a helyi lakosok túl szegények vagy túl fegyelmetlenek voltak ahhoz, hogy megbízható bérlők váljanak belőlük.

Peabody Trust kicsit alacsonyabb bérleti díjakat kért, többnyire „társbérleteket” biztosított közös konyhával és WC-vel, ellentétben az IIACo teljesen különálló lakásaival. Elméletileg a Peabody csak olyan családokat fogadott el, ahol a családfő nem keresett heti 30 shillingnél többet. Gyakorlatilag ez a munkásság jó részét magában foglalta különösen amiatt, hogy a többi családtag kiegészítő és időszakos keresetét nem vették figyelembe. Nem kellett távoznia azoknak a családoknak sem, akiknek keresete túllépte a 30 shillinges határt. Valójában ezek a családok jelentették a sikert, s a további jelenlétük jelképezte a biztos és egészséges otthon előnyeit az új bérlőknek.¹⁴ A munkásság lakásvizsgáló Királyi Bizottság 1885. évi jelentése elfogadta, hogy ahol a lakás iránti kereslet meghaladja a kínálatot: ott ez „maga után vonja, hogy egy szelektációs rendszert kell követni, és furcsa volna ha a legrendszertöbbség és tiszteletreméltóbbak lennének elutasítva. Ez nem igazságtalan, de az tény, hogy a legnyomorúságosabb negyedek lakóinak – gyakran éppen azoknak, akik az új lakásoknak helyet biztosító szanálások során veszítették el lakásukat – meg kell próbálni új lakást találni az új épületekben, nekik azonban kevés az esélyük az előnyben részesített tisztas iparosokhoz képest.”¹⁵

A Királyi Bizottság jelentésével egyidőben, az East End Dwellings Company megnyitotta első lakótelepét Whitechapelben. A társaságot 1884-ben alapították; a valóban szegények lakásproblémáin próbált segíteni. A korábbi társaságok kudarcot vallottak és a „felzárkózás” hatástalannak bizonyult. Két évvel korábban jegyezte meg C. S. Loch, hogy: „A felzárkózásra vonatkozó bizonyítékok rendkívül gyengék. Az alsóbb osztályok lakáshelyzete javulhat a fölöttük levőknek juttatott lakások révén, úgy hogy a rossz lakásokkal rendelkezők az így keletkezett vákuumba törekszenek. Dr. Griffiths, Clarksenwell-ből azt mondja, hogy az „alsó osztályok így sohasem jutnak „lakáshoz”. Ők az elhagyott lakásokba költöznek, de sokszor egy ház nyolc szobájára nyolc család jut és csak egy W.C. Ez aligha «felzárkózás»”.¹⁶

Azonban az EEDCo annak ellenére, hogy visszatér az egyszobás, közös használatú mellékhelyiségekkel ellátott lakásokhoz, hamarosan szembe kellett hogy nézzen a rendszertelen foglalkoztatás, a bizonytalan jövedelmek és a szegények gyakori helyváltogatásának problémáival. Ha az alacsony bérű lakásokon meg akarták keresni a beruházások számára az 5 százalékos hasznot, akkor fegyelmetzni kellett és rendszabályokra volt szükség.¹⁷ Beatrice Webb, aki az EEDCo-nál mint önkéntes irányította a lakásépítkezéseket, megjegyezte: „A vezetés gyakorlati problémája, hogy válogassa-e a bérlőket, kizárva, minden kites személyt, vagy a korábbi lakóknak kell lakást biztosítani amennyiben azok elég tisztességesek?”

A válasz elkerülhetetlenül ugyanaz a praktikus megállapítás volt, amit a szomszédos Peabody bérházak felügyelője megfogalmazott: „Nekünk rengeteg problémával kellett

foglalkoznunk, ezért szelektáltunk – a régi lakók közül csak azokat engedjük be, ahol a férfi állással rendelkezik.”¹⁸

Kik kaptak lakást?

Teljesen nyilvánvaló, hogy létezett egy tanulási folyamat. Kezdetben az évi jelentések büszkén sorolták, hogy bérlők között milyen sokféle foglalkozás képviselteti magát, bizonyítva, hogy a munkásság minden rétegére számítanak. Például az EEDCo azt állította, hogy számos dokkmunkás, fuvaros, portás és az építőiparban dolgozó munkás, 20 iradai takarító és bejárónő, 21 női fodrász, varrónő és zsákkészítő található az első bérlők között. Viszont a későbbi jelentések a bérlők foglalkozása és jövedelme helyett inkább a bérlők (vagy inkább az üresedések) számát közölték.¹⁹ A kormányzati vizsgálatok és a statisztikai felmérések a bérlők között általában megerősítették a képzett iparosok túlsúlyát.²⁰ Azonban az öt százalékos haszonnal dolgozó társaságok bírálata ellenére tény, hogy a Peabody a szegényebbek részére biztosított lakást. (1. sz. táblázat) 1891-ben George Arkell – aki a bérházakban lakókról készített felmérést Charles Booth-nak a londoni társadalomról készülő könyvéhez – megállapította, hogy azon háztartások közül, melyek jótékonyági lakásokban voltak, több mint háromnegyed része – Booth osztályozása szerint – az „E” és „F” kategóriába, a jól fizetett munkások csoportjába tartozott. Körülbelül egyötödük a „C”

1. sz. táblázat

*A jótékonyági alapon épült lakásokban élők foglalkozási megoszlása
1.000 összes bérlőre vetítve*

Foglalkozás	Metropolitan Association 1874	Peabody Trust 1881	Improved Industrial Dwellings Company 1881
Tisztviselők	13	5	24
Rendőrök	35	60	67
Nyomdászok	41	22	43
Ácsok	30	13	33
Fodrászok	74	18	14
Raktárosok	63	33	17
Fuvarosok	41	46	27
Portások	26	108	43
Munkások	53	161	23
Takarítónők	26	32	2
Női szabók és varrónők	13	54	9
Az összes bérlő	761	2.780	3.146

Forrás: C. Gatliff, *Journal Statistical Society of London* 38 (1875) 52–53; SCALDI, *PP 1881 VII*, 310–11; Peabody Annual Report for 1881

és „D” kategóriába (azok a kiskeresetűek, akik nem rendelkeztek tartós állással vagy a rendszeres fizetésük alacsony volt). Kevesebb, mint 4%-uk tartozott az „A” osztályba (légűtők és a bűnözés határán állók) vagy „B” osztályba (a nagyon szegények, a márról holnapra élők).²¹ Mint a 2. táblázat jelzi, a nagy üzleti vállalkozások és magánszemélyek tulajdonában levő bérházakban sok szegény család élt, de ezek a lakások sokkal gyengébb minőségűek voltak. „Ezek a lakások jelzik a látogatóknak, hogy a tervezők számára a meghatározó gondolat nem azoknak az embereknek a kényelme és jóléte volt, akiknek az épületekben lakni kell, hanem hogy maximum mennyi bérházat lehet építeni az adott területen.”²²

A londoni polgármesteri hivatal lakásügyekkel foglalkozó bizottsága sok háztömböt kritizált, és néhány közülük annyira rossz volt, hogy engedélyezték a lebontásukat. Popszárban 1888-ban építették fel az Arnold Buildings bérházati, 1889-ben bírósági határozatra bezárták, majd 1904-ben lebontották.²³

Természetesen a tanulási folyamat kétirányú volt; ahogy a jótékonysági szervek gyorsan megtanulták a leendő bérlők közötti megkülönböztetést, ugyanúgy a munkáscsaládok sem választották a jótékonysági lakások bizonyos fajtáit. A modell-lakások népszerűtlenebbek voltak még azok között a szakképzett munkások között is, akik megengedhették volna maguknak, hogy ezekben lakjanak. Alfred Evans, a clerkenwelli szobafestő élesen bírálta a modell-lakásokat, mivel a külső építésű lépcsők és a játszótér hiánya veszélyeket hordoz a gyermekekre nézve.²⁴ Thomas Powell, a londoni kereskedelmi kamara részéről egy nyilatkozatot tett közre: „A barakkszerű külső megjelenés, a rendszer tömegszerűségével szembeni ellenszenv mélyen meggyökeresedett előítéletté vált. Bizonyos, hogy sokrétű és elégséges alapja van ennek. A csupasz vakolatlan falak, az összezsugorított szobák és ablakok, a mészfesték fájdalmasan unalmas monotoníája, a díszítésnek még a legcsekélyebb jele nélkül, – hiányzik minden, ami szemnek vagy a léleknek tetszik. A feljárók és a lépcsőházak hideg, komor és taszító jellege a rendszer korai példáiban jelzi, hogy a feltételek és szabályok valamilyen szörnyű korlátozása párosult, s ez nagymértékben hozzájárult az ellenszenvhez és ehhez az előítélthez.”²⁵

Viszont mások rokonszenveztek a mintalakásokkal, ahol kevesebb a megszorítás, tágabb a tér a magánélet számára, mint a közös használatú helyiségekkel ellátott lakásokban; „semmi más csak a legteltesebb szabadság.”²⁶

George Gissing a *The Nether World* című művében a következőképpen vont párhuzamot a mintalakások és a barakkok között: „Milyen szörnyű barakkok a Farrington Road épületei! Óriási, csupasz falak, a díszítésnek a legcsekélyebb jele nélkül, a sárszínű ablakok végeláthatatlan sora, bejáratok és bejáratok, élettelen kémlelőnyílások, sötét bejárati ajtók mind sugározzák a belül levő szegénységet, a zűrzavart és a kényelmetlenséget. Az aszfaltozott, tisztára söpört udvarok úgy néznek fel az égre, mint a börtön. Ezen építmények tömkelegénél a korom különböző árnyalatai jelzik építésük időpontját, a nyers téglá és habarcs tonnái, – megsemmisítve a rátekinthető szellemét.”²⁷

Nem biztos, hogy Gissing nyilvánvaló ellenszenvével egyetértettek mindazok, akik helyett ő leírta e sorokat. De valószínűnek tűnik, hogy azok a családok, akik egész életükben azért küszködtek, hogy ne kerüljenek be a dologházba, nem lelkesedtek az olyan lakásokért, melyek építészetileg és fegyelmezési rendszerükben állandóan

2. sz. táblázat

A bérházak és lakói (1891)

A lakástulajdon típusa	A népesség száma	Százalék			
		nagyon szegény	szegény	jól kereső	középosztálybeli
Jótekonysági, vagy részben jótekonysági	72.441	3,9	19,4	76,2	0,5
Magántulajdon legalább 4 bérházzal	69.598	10,0	33,6	55,8	0,6
Magántulajdonos vagy ismeretlen	45.131	17,4	39,0	43,4	0,3
Szolgálati lakás	1.938	–	6,2	93,8	–
Összesen	189.108	9,4	29,2	61,1	0,5

Forrás: C. Booth (Ed.), *Labour and life of the people*, volume II (London 1891) 245. old.

az előbbire emlékeztettek. Számos szerző hangsúlyozta a jótékonyági intézmények szigorú rendszabályait: a heti lakbér egy hétre előre fizetését, a közös takarítási munkák felosztását, az albérlők fogadásának megtiltását, a lakások gazdasági célra való használatának tilalmát a mosás megtiltását.²⁸ Nem valószínű, hogy ezeket a szabályokat szigorúan betartották, de a modell-lakások híre olyan volt, hogy eleve elriasztotta a „nem minta szegényeket” attól, hogy lakást kérjenek.²⁹

Így a jótékonyági szervezetek azzal a meglepő ténnyel találták magukat szemben, hogy a kétségbeejtő lakáshiány ellenére néhány lakásba nehéz bérlőt találni. Az ő tanulási folyamatuknak következményét és eredményét a földrajzi dimenziókkal jellemeztük. Ez olyan fontos mozzanat, melyet ez idáig mellőztek.

A jótékonyági lakásépítés geográfiája

A legkorábbi jótékonyági lakásépítések legalább kétféle értelemben kívántak mintát nyújtani: példaképnek és teljesen egészségesnek kellett lenniük, követendő példát kellett nyújtani másoknak, különösen az üzleti vállalkozóknak és a háztulajdonosoknak. Így az első szervezetek pl. a Metropolitan Association és a SICLC nem ismételték a terveket, hanem különböző típusú lakásokat építettek, beleértve a kétszintes családi házakat, bérházakat, szállókat és vendégfogadókat, vagy eleve erre a célra építették ezeket, vagy a közönséges lakásokat alakították át. A legkülönbébb helyekre építkeztek, de leginkább a lakásínséges területekre – mind a régi, mind az új nyomorgyedek területén. Pl. London szívében a St. Giles kerületben, és Spitalfields-ben, illetve a King's Cross környékén, vagyis az új szegénygyedekben. Gyorsan rájöttek, hogy a szállók kevésbé célravezetőek, mert nehezebb ezeket irányítani, mivel a lakók hetente vagy akár éjszakánként változnak, gyakori az üresedés, és így kevésbé jövedelmesebbek a bérlakásokhoz képest.³⁰

Amikor az 1860-as évek elején a Peabody Trust és az IIDCo megalakult, mindkét cég több helyen kezdett építkezni London belső körzetében. A Peabody első bérházai Spitalfields-ben, Islingtonban, Shadwellben, Westminsterben és Chelses-ben épültek, majd a 70-es évek elején a Themzétől délre magasodtak a bérházak sorai. 1870-ig az IIDCo Soutworkban, Wapping-ban, King's Crosson, Islingtonban, Greenwichben, Finsburyben és Bethnal Greenben építkezett, viszont a West Enden egyáltalán nem. Egyik cégnek sem jelentett problémát, hogy bérlőket találjon a Themze déli kanyarulatánál fekvő bérházaiiba, Clerkenwellben, a West Enden és Victoria környékén. Ezek a területeken képzett iparosok és kisipari műhelyekben dolgozók laktak. Kezdetben a Peabody Trust évi jelentései azt tudatták, hogy Spitalfields-ben és Islingtonban az összes lakás bérlőre talált, Westminsterben hosszú várakozási lista volt. Blackfiarsban olyan sok jelentkező volt, hogy az igazgatóság azonnal döntött további lakások építéséről. A Soutwork Streeten a 264 lakásra több mint ezren pályáztak. A Pimlicóban 1876-ban elkészült 16 bérházra olyan sok volt a pályázó, hogy úgy döntöttek, hogy további 14 bérházat építenek.³¹ Az IIDCo jelentése szerint a St. Pancras közelében az 1876-ban megnyitott Stanley Buildingsben óriási volt a kereslet, részben amiatt, hogy a bontások kapcsolódtak a Midland Railway londoni vonal bővítéséhez. Az Oxford Street és a Grosnever Square közötti Clarendon Buildings esetében 1872-ben a 38 lakásra 438 pályázó jelentkezett.³²

Ezzel szemben az IIDCo-nak hamarosan szembe kellett néznie azzal, hogy Wappingban a lakások népszerűsége „a helyi kereskedelem és ipar helyzetétől függ, és sovány esztendőkből gyakran üresek a lakások.”³³ Ugyanez volt a helyzet a Greenwichi lakásaikkal, míg Bethel Greenben – ahol 20 év folyamán a társaság a legnagyobb lakónegyedét építette fel – a bérbeadás a vasútállomás megnyitásáig nehézkes volt. Ez talán jelzi, hogy a lakónegyed vonzotta a zöldövezetbe vágyó, stabil állással rendelkező munkásokat, akik képesek és hajlandók voltak vonattal munkába járni.³⁴

A Peabody Trust szintén problémákkal találta magát szemben az elhagyott dokknegyedben épült Shedwell ingatlanai esetében. 1867 júliusában, hat hónappal a nyitás után 195 lakásból 147-et tudtak kiadni. Az üres lakásokat a terület nem megfelelő megközelíthetőségével magyarázták. 1868-elején a problémákat már London e részének „gazdasági hanyatlásával és ezzel összefüggésben a foglalkoztatottak számának csökkenésével magyarázták.” Még két évvel később is az volt a helyzet, hogy a „lakások körülbelül egynegyede üres volt.” A tröszt problémáihoz az is hozzájárult, hogy az első főfelügyelőtől kénytelenek voltak megválni sikkasztás és okirathamisítás miatt, és a lakónegyed egy súlyos fertőző skarlátjárvány is sújtotta. Ez utóbbi megerősítette a kételyeket a sűrűn beépített lakónegyedek egészségtelen voltáról.³⁵ A lakónegyed még 1880-ban is problémákkal küszködött. A cég titkára, Robert Wigers azt mondta az iparosok és munkások lakáshelyzetét vizsgáló különbizottságnak, hogy: „Az egyetlen térség építkezéseink közül, ahol nincs nagy kereslet Shadwel, itt az emberek vonakodva jöttek, de az elmúlt 18 hónapban már jóval kevesebb az üres lakás.”³⁶

Valójában szintén problémák voltak a kísérleti jelleggel olcsóbb, betonból épített Bermondsey épületekkel is: „nincsenek mindig teli, az emberek ellenzik, és a beton egyáltalán nem megfelelő, a padlózat hideg és kényelmetlen.”³⁷

Az IIDCo sokkal inkább London belső és külső övezeteit különítette el az East End és West End megkülönböztetése helyett. A társaság titkára a bérbeadási problémákat a spekuláns építkezők versenyével magyarázta. Greenwichben: „hosszabb ideig sok üres lakás volt, de most már 3 ház kivételével teli vannak (1881 lakás, összesen 40 házból), a bérleti díjak azonban alacsonyak.” Deptfordban: „nem voltunk képesek többet bérbe adni a lakások felénél, de ezeket a lakásokat még csak 12 hónapja adtuk át.” Deptfordban még három évvel később is problémák voltak, „mivel versenyeznünk kellett a kis házakkal.”³⁸

Az IIDCo alapítója és elnöke Sydney Waterlow elismerte a jövedelemátcsoportosítás tényét. „A központi körzetekben, mondjuk az Oxford Street, Westminster és Pimlice közelében a bérházak több profitot hoznak, mint a külső kerületekben, például a Towerben, Greenwichben és Deptfordban. Itt nincs meg az 5 százalékos hasznunk. De az összes bérházat nézve a St. George, a Hannover Square bérházainak többlétevénye pótolja a Deptfordban és a Towerben elmaradt jövedelmet.”³⁹

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az 1870 és 1880-as években mind a Peabody, mind az IIDCo érdeklődése nyugati irányba fordult. A Peabody Trust következő építkezését az East Enden kezdte, amikor megszerezte az MBW-től egy nyomornegyed bontásra ítélt telkeit a St. Katharine Dock közelében. Ez volt a legrosszabb a hat ilyen célra szánt építési terület közül. A többi öt mindegyike sokkal vonzóbb volt – Westminsterben, Covent Gardenben és Clerkenwellben. Az East End-i telkek

megvásárlása nyilvánvalóan kompromisszum volt, a tröszt kifogyott a pénzből, nem voltak telkei, ezért nagyon szeretett volna jó helyhez jutni olcsó áron, miközben a közmunkaügyi hivatal szerette volna minél előbb ezt a West End-i telkét beépíttetni. Bár az IIDCo folytatta az építkezéseit délkelet Londonban (nemcsak Deptfordban – mint ahogy ezt korábban jeleztük – de közelebb is, az Old Kent Road mentén), de sokkal lelkesebben fogott új fejlesztésekbe a West Enden.⁴⁰

Az erre vonatkozó bizonyítékot ismét az új lakások iránti kereslet adatai nyújtják. Peabodynál 1881-ben több mint 3000 kérvényező jelentkezett a 432 új lakásra.⁴¹ Hasonlóképp az IIDCo évi jelentései is látványos bizonyítékokat nyújtanak a túljelentkezésről. 1882-ben a Great Eastern utcán a Hamilton Buildingsben levő 48 lakásra közel 300-an pályáztak. A következő évben az islingtoni City Roadon a 83 lakásért 382-en versengtek. Ugyanitt a High utca sarkán levő 80 lakásra 323-an pályáztak. A Charing Cross Roadon épült Sandringham Buildings 299 lakása 1300 pályázót vonzott, és az Edward Roadból nyíló Linton utcán a 165 lakásra 626 pályázó jelentkezett.⁴²

Az East End mellőzése szintén egyértelmű az újonnan létrehozott East End Devellings Co. esetében is. De a jótékonyági intézmények és az MBW, illetve jogutódja a London County Council közötti kapcsolat is lazult az 1880-as és 1890-es években. Az LCC házhelyeket örökölt St. Gilesben, Linchouseben, Shadwellben és Deptfordban és Greenwichben, amelyeket az MBW kényszerkiszajátítás alapján szerzett meg, de nem tudta őket a Cross Act alapján eladni. A deptfordi telek egy részét a Provident Associationnak adták el, de nem volt vevő a fennmaradó részére és a Greenwichben levő telekre. A Linchouse-beli Brask utcán levő telket 1887-ben hirdette az LCC, s még három további alkalommal – eredménytelenül. A Guinness Trust-tel folytatott tárgyalások kétszer szakadtak félbe a Schadwell-beli Cable utcán levő telkek megvásárlásáról. Az EEDCo felajánlotta, hogy beépít egy telket Poplarban, az Ann utcán, melyet az 1890. évi lakástörvény alapján szerzett meg az LCC. Azonban itt is megghiúsult az eladás, mivel sem a Council sem a Local Government Board nem hagyta jóvá a társaság tervét, vagyis a kéttagú családoknak tervezett egyszobás lakásokat. Valójában amikor az LCC végül áttervezte a telkét, magát a Local Government Board érvénytelenítette az egy személy egy szoba előírást.⁴³

Szembenézve azzal, hogy a kormány vonakodott jóváhagyni a társaság minimum szabványú terveit, illetve a cég felhagyott a nem stabil, szegénység gyötörte bérlők irányításának problémáival, nagyon gyorsan az igényesebb piac felé fordult, és elhagyta a „valódi” East Endet. A századfordulón a cég két- és háromszobás külön bejáratú lakásokat épített a Victoria Park Squaren, a Stepney Greenen, King's Crosson és Barnsburyban.⁴⁴

A házhelyekhez való hozzájutás

Az eddigiekben hangsúlyoztuk, hogy a jótékonyági társaságok tapasztalataik alapján elkerülték London szegényebb részeit, mivel figyelembe vették, hogy a népeség túl szegény vagy fegyelmezetlen ahhoz, hogy akár a legcsekélyebb mértékű hasznot biztosítson. Az érem másik oldala, a „kézműves London” előnyben részesítése csak úgy volt megvalósítható, ha a telkek megszerezhetőek voltak a mezőgazdasági földek árszintjén, ezáltal lehetővé téve az alacsonyabb bérleti díjakat.

Korábban már említettük, hogy a bontásra kijelölt nyomornegyedek telkeit az 1879-ben elfogadott Cross Act alapján értékesítették.⁴⁵ 1873-ban a Peabody igazgatósága úgy fogalmazott, hogy egyedül a Themzétől délre fekvő telkeket tudják megvenni. Mihelyst megtudták, hogy új törvény alapján London középpontjában levő telkek elérhetőek lesznek lakásépítési célokra, elhatározták, hogy többé nem vásárolnak a nyílt piacon földet. Ezután rendkívül kemény alkudozást folytattak, hogy mintegy 100.000 fontért megszerezzenek hat olyan telket, amelyekért a város közel 500.000 fontot fizetett.⁴⁶ A többi deklaráltan 5 százalékos haszonnal dolgozó társaság is – ha nem is látványos, de – előnyös üzletet kötött. Az IIDCo Southwarkban, Islingtonban és Maryleboneban szerzett telkeket, az EEDCo és Four Cent Industrial Devellings Co Whitechapelben. Az IIDCo egyes utcák felújításába bekapcsolódva is hozzájutott telkekhez, így a Charing Cross Road és a Great Eastern Street házainak homlokzati felújításakor.⁴⁷

Természetesen a közintézményi tulajdonban levő földeknek is volt piaca, amelyet figyelembe vettek, amikor egy adott jótékonyági célra földet más jótékonyági célra hasznosítottak. A Peabodynak a Blackfriars Roadi lakótelepe a Magdalen Foundling kórház telkét foglalta el és Peabody bérházakat épített Claphamben egy szabadkőműves társaság, Hammersmithben pedig egy kolostor telkén.⁴⁸ Később sikertelenül próbálkozott a vaskereskedők szeretetházának megszerzésével – e helyen áll most a Geffrye Museum. Az EEDCo-nak sem sikerült megszereznie a Caledonia úton a Royal Calonion menhelyet, de a Victoria parknál átépített egy olyan területet, amelyen korábban barakkok álltak.⁴⁹

Az MBW-nek a West Enden levő, kisajátítással megszerzett telkeivel összehasonlítva, melyek legalább 50.000 fontot értek acrenként, a Peabody által London központi részének peremén megszerzett telkek – Chelseaben, St. Pancrasban és a Blackfriars hídtól délre – acrenként mindössze 5.000 fontba kerültek.⁵⁰ Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy számos társaság figyelme az ilyen zöldövezeti telkek felé fordult. A Peabody a századforduló utáni években Herne Hillben és Tottenhamben építkezett, az IIDCo a legnagyobb lakótelepét az akkor még zöldövezeti Bethnal Greenben építette fel az 1870-es években. Az EEDCo a Victoria park sarkát szerezte meg és megvásárolta az egyik felépített lakótelepet, a legtipikusabb viktoriánus zöldövezetben, Camberwellben.⁵¹ Az első világháború előtt azonban ezek közül egyik vállalkozás sem vált sikeressé. Azok, akik megengedhették maguknak, hogy ingázzanak a zöldövezetből a munkahelyükre, a bérházak helyett szívesebben laktak családi házban. Úgy tűnik, hogy még ott is – így pl. Herne Hillben és Tottenhamben – ahol családi házakat is béreadtak, a szakmunkások visszariadtak attól, hogy intézményi tulajdonban levő ingatlant béreljenek.

A legelső jótékonyági célú lakásokat a Calthorpe lord által biztosított földön a SICLC építette, Bagnigge Wells.⁵² A jótékonykodók előnyhöz jutottak a Bedford Estate-val való kapcsolat révén is,⁵³ de a legbefolyásosabb földtulajdonos a westminsteri herceg volt, aki telkeket biztosított a jótékonyági társaságoknak mind Mayfairben és Pinolico-ban.⁵⁴ A herceg jótékonyági szándékához nem férhet kétség, de az is egyértelmű, hogy olcsó telkek biztosítása a modell-lakásépítkezéshez ügyes vagyongazdálkodási döntés volt. A modell-lakások jó módszert biztosítottak arra, hogy a legnagyobb hasznot hozó ingatlanokat megvédjék a szegénynegyedek népességének

beáramlástól. Jobb a rendes modell-lakás, mint a rendetlen nyomornegyed. Mint Donald Olsen megjegyezte: „Az új utcák (Mayfairban) sokkal hatékonyabb társadalmi szegregációt biztosítanak, ha eltávolítanak a szegényeket a hátsó utcákból és síkatorokból, vagy gondos ellenőrzés alá helyeznek őket az új modell-bérházakban, vagy végleg száműznék őket a lakónegyedből.⁵⁵ E célok érdekében a westminsteri herceg arra kényszerült, hogy módosítsa a lakótelep létesítésének feltételeit. Az arisztokrata földtulajdonosoknak örökös bérlőkre volt szükségük a földön levő telkekre a lehetséges legmagasabb földjáraék eléréséhez. Az IIDCo a northamptoni bérházaiban a piaci érték szerinti 3–4 penny helyett 1,42-től 2,01 pennyt kért egy négyzetlábra vetítve. Ha a „legmagasabb járaékot” akarták volna elérni, a mintalakásokat „biztos nem építették volna fel.”⁵⁶

Egyébként is vitatott kérdés volt, hogy hogyan kell felbecsülni „a legmagasabb járaékot”. Rövid távon egy szappanüzem nagyobb járaékot hozhat, mint egy mintalakás, de hosszabb távon a szappanüzem létének negatív külső hatásai csökkenthetik a környező ingatlanok értékét. A mintalakások ilyen szempontból semleges hatást gyakoroltak. Olyan viszonylag szegény körzetben mint pl. Clarksenwell, a mintalakások jó példát nyújtottak a tisztességes viselkedésre és tisztaságra. Egy olyan gazdagabb kerületben mint Mayfair, a cselédeknek, bolti eladóknak és olyan más szolgáltatásban dolgozóknak biztosítottak jó elhelyezést – akikre a gazdagoknak is szükségük volt.

Általában, mivel az arisztokrata földtulajdon fontosabb volt Nyugat-Londonban, mint Kelet-Londonban, ez csak megerősítette a jótékony célú lakások eloszlásának térbeli egyenetlenségeit. Természetesen Pimlicoban és Bloomsburyben is volt bőven elég szegény, lakásra jogosult személy ahhoz, hogy a szerény mértékű jótékony célú lakásépítkezések évtizedekig folytatódjanak. Nem vitás, hogy ezekben a körzetekben lakó szegények egy részének előnye származott abból, hogy ezek az építkezések ide koncentráálódtak. Azonban a London keleti és délkeleti részén levő legszegényebb góccokra viszonylag kisebb figyelmet fordítottak. Askellnek a londoni mintalakásokra vonatkozó adatai szerint a Westminsteri iskolakörzetben a népesség 8%-a lakott jótékony célú lakásokban, viszont a Tower Hamletsben ez csak 2,1%, Southworkban 2,8% volt, ugyanakkor e két körzetben a „nagyon szegények” aránya (az „A” és „B” osztályba tartozók) sokkal magasabb volt mint Westminsterben.⁵⁷

Annak, hogy a jótékonykodók mellőzték az East Endet az volt a másik következménye, hogy a londoni városi tanácsnak kellett elindítani egy lakásépítési programot amikor örökölte azokat a „Cross Act”-höz kapcsolódó telkeket, amelyekre az MBW nem talált vevőt. Ennek az volt az eredménye, hogy kezdetben – mivel a tanács ugyanazokat a pénzügyi elveket követte, mint a jótékony célú szervezetek – még több „nehezen bérbeadható” lakást teremtettek és megerősítették a jótékonykodó földtulajdonosokat legrémesebb aggodalmaikban.⁵⁸

Itt most nem célunk, hogy párhuzamot vonjunk napjainknak – a viktoriánus értékeknek a szelektív újraélesztésére épülő – lakáspolitikájával.⁵⁹ Elégészes annak megállapítása, hogy a történeti földrajzban az értékeket nemcsak elméletileg kell vizsgálni, hanem empirikusan is bizonyítani kell azokat. Mint Geoffrey Best írja: „a mintalakások” és a tipikus bérházak azért voltak olyan tágasak, mert korszakunkban ez nagyon jellemző volt, s nem a bennük elhelyezett lakók száma miatt.”⁶⁰

Talán igaz – mint Martin Dauston felvetette – hogy a viktoriánus és edwardiánus korok lakásépítése jól dokumentált, de számszerűleg jelentéktelen formái túlzottan is kutattak; nemcsak a jótékonyági, hanem a vállalati lakásépítések is (pl. Saltaire) s a tanácsiak is. Viszont több figyelmet kell fordítani a „közönséges magánbérleti szektorra”, hiszen a viktoriánus háztartások többsége ezekben lakott.⁶¹ Mégis, a viktoriánus korban a jótékonykodás megvalósítása volt olyan látványos, mint a történeti földrajzosok által vizsgált bármely más térbeli eloszlás. Ennek a térbeli eloszlásnak a következményeként megerősödött a „két nemzetre” szakadás: társadalmi és gazdasági értelemben. Végül soron azonban bebizonyította, hogy szükség van egy egész Londonra kiterjedő közigazgatásra, hogy lehetővé tegye a pénzügyi támogatások átcsoportosítását a gazdag és szegény kerületek között, és a határozott lakásépítési támogatást. Az előbbinek nemrég történt megszüntetése és az utóbbi csökkentése legalább annyira kapcsolódik a „viktoriánus értékekhez”, mint az egyéni erény és felelősség hangsúlyozása.

Fordította: Tímár Lajos

Jegyzetek

1. *H. C. Darby*, Historical geography in Britain, 1920–1980: continuity and change Transactions, Institute of British Geographers 8 (1983) 426.
2. *M. Overton*, Conference report: Historical geography at the IBG – Journal of Historical Geography 8 (1982) 186. old. Idézi: Darby, fentebb id. m.
3. *G. Stedman Jones*, Outcast London (Oxford 1971); *J. White*, Rothschild Buildings (London 1980); *A. S. Wohl*, The eternal slum (London 1977)
4. *E. Gaudie*, Cruel habitations (London 1974) 221, 235.
5. *J. White*, a „London Weekend” televíziósorozat; The making of modern London, első adás: 1983. okt. 14. Lásd; *Jones*, Id. m.; *J. Foster*, How imperial London preserved its slums. – International – Journal of Urban and Regional Research 3 (1979) 93–114.
6. Ezeknek a társaságoknak a társadalomtörténetéről lásd *Wohl* idézett munkáját és *J. Tarn*, Five per cent philanthropy (Cambridge 1973)
7. *F. Driver*, The English Bastille: dimensions of the workhouse system, 1834–1884. (unpubl. Ph. D. thesis, University of Cambridge 1987)
8. Dwellings of the poor: report of the Dwellings Committee of the Charity Organisation Society (London 1873) 4, 10–11.
9. Report from the Select Committee on Artizans and Labourers' Dwellings Improvement (SCALDI), PP 1881 VII, 178.
10. Uo. 147, 174.
11. *C. S. Loch*, The dwellings of the poor (London 1882) 7.
12. Uo. 9.
13. Dwellings of the poor (1873) 15–16.
14. Return: Endowed Charities (County of London) Vol. VII, 162; Royal Commission on the Housing of the Working Classes (RCHWC), PP 1884–85 XXX, 54, QQ 11540–1
15. RCHWC, PP 1884–85 XXX, 55
16. *Loch* id. m. 11.
17. *Lásd*: The comments on vacancy rates in EEDCo. Ltd. Annual Reports 1884–; and on rent losses due to empties and rent arrears in inquiries conducted by the LCC, e.g. LCC HSG/GEN/2/2/II. Reports by the Architect and Valuer, 31 October 1894

18. *N. and J. MacKenzie* (Eds), *The diary of Beatrice Webb, volume one, 1873–1892* (London 1892) 134.
19. EEDCo. Ltd. 4th Report, 21 Feb 1887. 1890 után a jelentések a pénzügyi kérdésekre koncentráltak.
20. Lásd pl. SCALDI, PP 1881 VII. Appendices 15, 16, 19, a bérlők foglalkozás szerinti megosztása. MAIDIC, Peabody és IIDCo.; *C. Gatliff*, *On improved dwellings and their beneficial effect of health and morals.* – *Journal of the Statistical Society of London* 38 (1875) 49, 53; *A. Newsholme*, *The vital statistics of Peabody buildings and other artisans' and labourers' block dwellings.* – *Journal of the Royal Statistical Society* 54 (1891) 90; Peabody Trust évi jelentései tartalmazták a bérlők foglalkozás szerinti megosztását.
21. *C. Booth* (ed), *Labour and life of the people. Volume II* (London/1891) 236–62.
22. Uo. 240. old.
23. *Reports of the Mansion House Council for 1884 and 1890* (London 1885, 1891); *R. V. Steffell*, *Housing for the working classes in the East End of London, 1890–1907* (unpubl. Ph. D. Thesis, Ohio State University 1969); *Uő.*, *The evolution of a slum control policy in the East End, 1889–1907.* – *East London Papers* 13 (1970) 25–35.
24. *Report from the Select Committee on Artizans' and Labourers' Dwellings* (SCALD), PP 1882 VII, Q. 2791
25. Uo. 134–40.
26. Uo. 2651.
27. *G. Gissing*, *The nether world* (London 1889) XXX. fejezet
28. *Wohl*, id., 159–61; *Stedman Jones*, id. m. 184–185; *White*, id. m. 54–60, 292–294.
29. A kényszerítés hiányáról, lásd *White*, id. m. 53, 78, 236; *Newsholme*, id. m. 75; Peabody Fund Minuter (PFM), 15 February 1879.
30. *Gatliff*; *J. Hollingshead*, *Ragged London in 1861* (London 1861) 199–223, 266–81; a SICLC-re lásd *J. S. Curl*, *The life and works of Henry Roberts.* – *Architect* (Chichester 1983); A helyzetjelentések a Peabody Trust tulajdonában
31. PFM, 14 Jun 1866, 15 Feb. 1868; Peabody Annual Reports for 1872, 1875, 1876
32. *J. N. Tarn*, *The Improved Industrial Dwellings Company. Transactions London and Middlesex* – *Archaeological Society* 22 (1968) 47, 54.
33. Uo. 47
34. Uo. 51–2
35. PFM, 14 Jul 1867, 15 Feb 1868, 5 Apr 1873; Peabody Annual Statement for 1874
36. SCALDI, PP 1881 VII, 127
37. RCHWC, PP 1884–85 XXX, Q. 11699. (Sir Curtis Lampson, Peabody meghatalmazott véleménye)
38. SCALDI, PP 1881 VII, 173, 175; RCHWC, PP 1884–85 XXX, O. 1194Q. (Sir Sydney Waterlow, az IIDC elnökségi tagjának szavai)
39. RCHWC, PP 1884–85 XXX, Q. 11976
40. A Peabody és a MBW-re vonatkozóan lásd: Peabody Minutes és Annual Reports, id. m. és *C. J. Stewart*, *The housing question in London* (London 1900). Az IIDCo.-ra lásd: Tarn, IIDCo., and IIDCo. Ltd. Company Reports, id. m.
41. Peabody Annual Report for 1881
42. IIDCo. Ltd. 39th, 41st, 43rd and 44 th Half-Yearly Reports, 16 Feb 1883, 21 Feb 1884, 13 Feb 1885, 6 Aug 1885
43. *Stewart* id. m.: EEDCo. Ltd. 16th Report, 6 Feb 1899; LCC HSG/GEN/2/3; *Reports of the Public Health and Housing Committee, 1893–96, and of the Housing of the Working Classes Committee, 1897–1901*
44. EEDCo. Ltd. Company Reports
45. Az MBW telekválasztásáról, lásd *J. A. Yelling*, *The selection of sites for slum clearance in London, 1875–1888.* – *Journal of Historical Geography* 7 (1981) 155–65; *Stewart*, uo.
46. Peabody Annual Report for 1872, 5 Apr 1873; Peabody Second Trust Proceedings, 4 Jul 1879; *Stewart* id. m. 41–3, 116–53; *J. A. Yelling*, *Slums and slum clearance in Victorian London* (London 1986)

47. *Yelling*, The selection of sites; IIDCo. Ltd, 47th, 38th, 39th, and 45th Half-Yearly Reports, 10 Feb 1882, 11 Aug 1882, 16 Feb 1883, 11 Feb 1886.
48. Peabody Annual Statement for 1869, Annual Reports for 1921, 1933.
49. PFM, 27 Feb 1907; EEDCo. Ltd. 15th, 17th, 18th Reports, 7 Feb 1898, 5 Feb 1900, 4 Feb 1901.
50. Peabody Annual Statement for 1869; Second Trust Proceedings, 15 May 1872, 30 Apr 1875
51. Peabody Annual Reports for 1899, 1900, 1903; PFM, 24 Jul 1902; Tarn, IIDCo., 48, 52-4; IIDCO, Ltd. 37th Half-Yearly Report, 10 Feb 1882; EEDCo. Ltd. 7th and 17th Reports, for 1889 and 1899.
52. SICLC Minutes, 19 Jul 1844; *Curl*, ld. m. 23.
53. Tarn, IIDCo., 55; SICLC Minutes, 11 Aug 1848; *Curl*, Id. m.; RCHWC, PP 1884-85 XXX, QQ. 790-1250
54. Tarn, IIDCo., 51, 55, 58; IIDCo. Ltd. Reports, 1886-92; *F. H. W. Sheppard* (ed) Survey of London: XXXIX: The Grosvenor Estate in Mayfair: Part I: The General History (London 1977); Uó., Survey of London: XL: The Grosvenor Estate in Mayfair: Part II: The Buildings (London 1980)
55. *D. J. Olsen*, The growth of Victorian London (Harmondsworth 1979) 145.
56. RCHWC, PP 1884-85 XXX, OO. 873-8, 881-91.
57. *Booth*, ld. m. 21-39, 242-244.
58. *R. Dennis*, Hard to let in Edwardian London, paper Presented to the Urban History Group, Cheltenham 1986
59. *R. Dennis*, Victorian values and housing policy: London then and now Bloomsbury - Geographer 13 (1985) 71-4.
60. *G. Best*, Mid-Victorian Britain 1851-75 (London 1971) 30.
61. *M. J. Dauntton*, House and home in the Victorian city (London 1983) 1, 194

A RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁSRA VONATKOZÓ LEGÚJABB EREDMÉNYEK, MÓDSZEREK (1975–1985)

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: HAVAS LÁSZLÓ

Először is áttekintésem bizonyos határait szeretném megvonni. A magyar ókortudomány figyelemre méltó eredményeket ért el az antik historiográfia tanulmányozása terén. Nemzetközileg is számon tartják azokat a kutatásokat, melyeket például Ferenczy Endre a korai római történetírásra, Maróti Egon főleg a későköztársaság és a korai principátus történelemfelfogására vonatkozólag folytatott. Tételenkénti regisztrálás helyett általában hivatkozunk itt Borzsák István munkásságára, Tacitus kutatásaira, a hellenisztikus irodalom nyomozására, középkori krónika irodalmunk és humanista történetírásunk ókori összefüggéseinek megvilágítására. Ezek a vizsgálatok azonban szerencsére annyira beépültek a hazai ókortudományi közgondolkodásba, hogy külön áttekintést semmiképpen sem igényelnek. Így e munkákra a továbbiakban legfőjebb csak utalni fogunk, mint az antikvitással összefüggő történelemfelfogásunk nélkülözhetetlen elemeire. Itt mindenképp az utóbbi évek külföldi szakirodalmával fogunk részletesebben foglalkozni, mivel ezek átfogó áttekintése és nyomonkísérése különféle okok miatt meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik, s hiánytalan elvégzése nyilvánvalóan nem is lehetséges.

Amikor egyfelől élni kívánok ezzel a szűkítéssel, másfelől viszont egyfajta tágítást is alkalmazni kívánok. Nevezetesen: nem csupán azokkal az antik alkotásokkal kívánok foglalkozni, amelyek szűkebb értelemben a historiográfia műfajába tartoznak, hanem mindazokkal a művekkel, amelyeknek szerepük volt az ókori történelemfelfogás alakításában és elmélyítésében. Minthogy a klasszikus történetírás a retorikára épült, ezért nem mellőzhetjük az *ars oratoria* historiográfiai kapcsolatait, ugyanúgy, ahogy eszméletörténeti stb. szempontból jelentősége van számunkra a filozófiai dialógusok jó részének, a levéltudomány egy tekintélyes hányadának, a panegyricusoknak, a politikai röpiratoknak és pafleteknek, illetve az életrajzoknak és autobiográfiáknak (vö. pl. A. Momigliano: *History and biography*, in: *The legacy of Greece*, 155–184; B. Gentili – G. Cerbi: *Storia e biografia nel pensiero antico*; P. Grimal: *Suétone historien dans la Vie d'Auguste*, VI, 1981, no. 83, 2–9; N. J. Austin: *Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity*, in: *History and historians*, edd. B. Croke – A. Emmett; W. C. Spengemann: *The forms of autobiography. Episodes in the history of the literary genre*, New Haven, 1980), valamint az emlékiratoknak (vö. R. L. Bates: *Memoirs and the perception of history in the Roman Republic*, diss. Univ. of Pennsylvania Philadelphia, 1983 – mikrofilm), mely utóbbi kategóriának esetenként például egészen figyelemre méltó politika-filozófiai háttére lehet (vö. M. Plezia: *De la philosophie dans le De consulatu suo de Cicéron*, in: *Hommages à R. Schilling*, 383–392), stb. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben több írás jelent meg, mely olyan antik szerzővel foglalkozik mint történetíróval, aki formálisan ugyan nem vagy csak kis mértékben tartozik a tulajdonképpeni *historicusok* közé, de tevékenysége ill. hatása révén számottevően befolyásolta az antik Róma történeti-politikai-társadalmi gondolkodását. Így Rambaud után E. Rawsonnak is volt mondanója „a történetíró Ciceróról” (*History, historiography, and Cicero. Expositio consiliorum suorum*, ICM, 7, 1982, 121–124), L. Braccesi pedig „Plinio storico” címmel jelentetett meg egy érdekes tanulmányt (in: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, Atti del Convegno di Como, 5–6–7 ottobre 1979, Como, 1982, 53–82), mely nemcsak az antik polihisztor elveszett történeti műveit vizsgálja, de a *naturalis historia* alapján is kijelöli a szerző helyét és jelentőségét az ókori történetírásban. Ezen széles horizontú áttekintésünket egyébként az is indokolta teheti, hogy még az olyan jól tagolt bibliográfiai segédeszköz is, mint amilyen a *L'Année Philologique*, csak nagyon sommásan és hézagosan foglalkozik az antik historiográfiával, egy címszó alá kapcsolva össze az ún. „narratív” irodalommal, úgyhogy az ókori történetírás és történeti gondolkodás megannyi lényeges vonása így a háttérben marad vagy teljességgel hiányzik is.

Végül még egy megszorítás: nem kívánok foglalkozni a historiográfiai emlékekkel úgy, mint történeti forrásokkal, mint olyan anyaggal, amely révén számos konkrét kérdést tisztázhatunk.

Segédeszközök a historiográfiai kutatásokhoz

Az antik történetírás áttekintését számos segédeszköz könnyíti meg, ill. teszi lehetővé a kérdéskör elmélyült tanulmányozását valamint újraértékelését.

Egyfelől nem hiányoznak a megfelelő *összefoglaló munkák*, vö. K. Christ: *Geschichte u. Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1983; *Ricerche di Storiografia antica*, I–II (l. róla Shepens recenzióját: *Gn.*, 55, 1983, 753–755); A. La Penna: *Aspetti del pensiero storico latino*; *Colloque: Histoire et historiographie*, *Clio*; *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981; *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità* (L. róla Ceresa-Gastaldo kritikáját: *Maia*, 34, 1982, 318). Tömörségében is jó összegzést ad a kérdéskör egészéről Ch. W. Fornara műve (*The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley – Los Angeles – London, 1983), mely lényegében arra vállalkozott, hogy egyaránt bemutassa a görög és a római történetírás elméletét és gyakorlatát. Így a szerző, miután tisztázta, hogyan alakult ki a görög és a római történetírás, felvázolja az antik *historikusok* munkamódszerét, ill. az általuk szemmel tartott tematikai súlypontokat, továbbá a klasszikus ókor „történelemelméleteit”, valamint az antik historiográfiának más műfajokkal való érintkezéseit. Végül: összeveti az ó- és újkori történetírást. A mű írója különösen jellemzőnek tartja a klasszikus római történetírás didaktikus célkitűzését, amelynek már az egész korai időszaktól kezdve meghatározó jelentősége van, s még a polybiosi munkamódszert is ez a római, a környezet igényeit kifejező szükséglet határozta meg. Kár, hogy ez a színvonalas munka már meglehetősen elnagyoltan vázolja fel a Sallustius utáni időszak történetírását, úgyhogy e tekintetben már más, részben fentebb jelzett összefoglalásokhoz kell folyamodnunk.

Jó segítséget nyújtanak a különféle *kutatási beszámolók*, összegző tájékoztatások is. Ezek a „Forschungsbericht”-ek ma már csak részben jelennek meg különféle szakfolyóiratokban (vö. pl. J. M. Alonso-Núñez: *Amnianus Marcellinus in der Forschung von 1970 bis 1980*, AAHG, 36, 1983, 1–18; V. I. Ukolova: *Flavij Kassziodor*, *VopIszt.*, 1982, no. 2, 185–189; H. Crouzel: *Les études sur Origène des douze dernières années*, *ETHR*, 58, 1983, 97–107; J. Alsina: *Un enigma de la filosofia grega*: Posidonius, *AFFB*, 5, 1979, 1–18; L. di Salvo: *Studi sulle Historiae di Sallustio* (1969–1982), *BStudLat.*, 13, 1983, 30–58; Chr. Neumeister: *Neue Tendenzen u. Ergebnisse der Sallustforschung* (1961–1981), *Gymn.*, 93, 1984, 51–68), mert különösen azok a tájékoztatások bizonyulnak igazán eligazító jellegűeknek, melyek a legutóbbi időkben az ANRW-ben láttak napvilágot a historiográfiával összefüggésben, hogy találomra csak néhány ilyen emeljek ki: J. Gagé: *Auguste écrivaine*, *II* 30,1 (1982), 611–623; F. Càssola: *Diodoro e la storia romana*, *II* 30,1 (1982) 724–773; E. Gabba: *La storia di Roma arcaica di Dionigi d’Alicarnasso*, *II* 30,1 (1982) 799–816; L. H. Feldman: *Flavius Iosephus revisited; the man, his writings, and his significance*, *II* 21,2 (1984) 763–862; H. Aili: *Livy’s language. A critical survey of research*, *II* 30,2 (1982), 1122–1147; J. E. Phillips: *Current research in Livy’s first decade: 1958–1979*, *II* 30,2 (1982) 998–1057; G. Forni – M. G. Angeli Bertinelli: *Pompeo Trogo come fonte di storia* *II* 30, 2 (1982) 1298–1362; G. Maslakov: *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, *II* 32,1 (1984) 437–496; J. Hellegouarc’h: *État présent des travaux sur l’„Histoire Romaine” de Velleius Paterculus*, *II* 32,1 (1984) 404–436. Esetenként a kutatástörténeti összegezések akár monográfikus méretet is ölthetnek, mint ahogy a tárgykör beható ismeretében B. Scardigli tette (*Die Römerbiographien Plutarchs. Ein Forschungsbericht*).

Ugyancsak elengedhetetlen segédeszközt kínálnak a különféle *bibliográfiák*, melyek különösképpen az egyes szerzők vonatkozásában nyújtanak használható könyvészeti áttekintést. Ennek illusztrálására álljanak itt a következő adatok az utóbbi évek terméséből: L. H. Feldman: *Josephus and modern scholarship* (1937–1980), Berlin, 1984; H. Schreckenberg: *Bibliographie zu Flavius Iosephus*; W. Kissel: *Livius 1933–1978 Eine Gesamtbibliographie*, ANRW *II* 30,2 (1982) 899–997; L. Ficocchi: *Rassegna di studi macrobiani* (1969–1979), *BStudLat.*, 12, 1982, 34–85; H. Crouzel: *Bibliographie critique d’Origène, Supplément I, Instrumenta patristica VIII*, 1982; R. Radice: *Filone di Alessandria Bibliografia generale 1937–1982*, Napoli, 1983; E. Hilgert: *A bibliography of Philo studies. 1977–1978*, *StPhilon*, 6, 1979–1980, 197–200; N. Holzberg: *Bibliographie 1970–1980*, in: *Polybios*, *WdF*, 439–448; Strabone, *Saggio di bibliografia* 1469–

1978, a cura di A.M. Biraschi etc., Perugia, 1981; Rassegna di studi varroniani dal 1974 al 1980, a cura di G. Galimberti Biffino, Rieti, 1981; R. Sablayrolles: Bibliographie sur l'Épitoma rei militaris de Végèce, CGRAR, 3, 1984, 139–146.

Az utóbbi időszakban több olyan *gyűjteményes kötet* is napvilágot látott, amely jó információt kínál akár valamely történetíróval, akár a historiográfia meghatározott területével kapcsolatban, akár pedig egy olyan auctorról, akinek valamilyen érintkezése van az ókori történetírással, pl. a politikai gondolkozással. Gondoljunk olyan kötetekre, mint: R. Syme: *Historia Augusta Papers*; Bonner *Historia-Augusta-Colloquium 1979–1981*, *Antiquitas R IV*, Beitr. zur *Historia-Augusta-Forsch.* XV, Bonn, 1983; Marc Aurel, hrsg. von R. Klein; *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, *Atti del Convegno di Como, 5–6–7 ottobre 1979 ...*, edd. L. Alfonsi – A. Ronconi, Como, 1982; Polybios, hrsg. von K. Stiewe – N. Holzberg, *Wege der Forschung*; Strabone, *Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, I, ed. a cura di F. Prontera, Perugia, Univ. 1984. Az adott összefüggésben különösen kiemelném a *Wege der Forschung* kiadványsorozat jelentőségét.

A történetírókkal kapcsolatos kiterjedt kutatómunka az átfogóbb historiográfiai vizsgálatokhoz hasonlóan gyakran csapódik le különféle szempontú, gyakran más-más problematikájú, eltérő módszertani alapokon nyugvó *monográfiákban*, melyek számbavétele ugyancsak sok haszonnal jár részben újabb szerzők elemzése, részben további kiegészítő területek felgöngyölítése számára. Doktori disszertációból (*Studien zur Darstellungskunst u. Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus – Heidelberg, 1968 – Bonn, 1970*) nőtt ki K. Rosen *Ammianus Marcellinus* könyve (Darmstadt, 1982), mely rendkívül széles problémakört tárgyal – ha nem is mindig szigorú logikai rendben – a történetíró származásától kezdve, műve keletkezési idején át annak felépítéséig, érintve a történeti alkotás közönségét, forrásait, *excursus*-ait, stílusát, világnézetét, a kereszténységhez való viszonyát, a maga korához való tapadását, ugyanakkor hitelt érdemlő önállóságát stb. Bár Rosen – sok más monográfushoz hasonlóan – néha a túlértékelés hibájába látszik esni, mégis jó példát szolgáltat arra, mint lehet megfelelő regiszter segítségével jól áttekinthetővé tenni egy összetett és bonyolult kutatási anyagot. Bizonyára nagymértékben növelné a magyar ókor kutatás nemzetközi hírnevét és tekintélyét, ha Hahn István monográfia számba menő Appianus-disszertációja szintén megjelenhetne nyomtatásban, ahogy erre olyan eltérő színvonalú és jellegű munkák is érdemesnek bizonyultak témakörünkben, mint: H. W. Bird: *Sex. Aurelius Victor. A historiographical study*, Liverpool, 1984; Z. Yavetz: *Julius Caesar and his public image*, N. Y., 1983; J. J. O'Donnell: *Cassiodorus*; R. Bering-Staschewski: *Römische Zeitschichte bei Cassius Dio*, Bochum, 1981; R. M. Grant: *Eusebius as Church historian*, Oxford, 1980; T. D. Barnes: *The sources of the Historia Augusta*; T. Rajak: *Josephus. The Historian and Historicity*, London, 1983 (a szerzőnő plasztikusan mutatja be, mennyire problematikus Iosephus Flavius, akár mint politikus, akár mint történetíró; szerinte ez az auctor mindig hű tagja maradt a pápi arisztokráciának, a farizeusoknak, s így mérte fel, hogy jó kapcsolatot kell kialakítani mind Rómával, mind a hellénisztikus világgal. A zsidó felkelés valószínűleg nemcsak Róma, hanem ez ellen a zsidó elit ellen is irányult. A népe katasztrófájával végződő megmozdulás teljesen igazolni látszott Iosephus számára elképzelése helyességét, aki a tragédiáért a zelótákat tette felelőssé). A. Soby Christensen: *Lactantius the historian. An analysis of De mortibus persecutorum*; J. Lipovski: *A historiographical study of Livy, Books VI–X*, N. Y., 1981; Geiger: *Cornelius Nepos*; T. J. Luce: *Livy. The composition of his history*; P. Nautin: *Origenes*; U. Berner: *Origenes*, Darmstadt, 1981; K. Sacks: *Polybios on the writing of history*, Berkeley – Los Angeles – London, 1981 (a szerző hangsúlyozza a történetírással kapcsolatban a hasznosság elvét, olyan fogalmakat állítva a vizsgálat homlokterébe, mint: *opheleia*, *khresimon*, *pragmatiké historia* stb.); J. Fairweather: *Seneca the elder*; B. Baldwin: *Suetonius. The biographer of the Caesars*, Amsterdam, 1983 stb.

Természetesen nemcsak egyes historicusoknak szenteltek külön munkákat, hanem a történetírás egyes korszakai ill. formái is monográfiában kerültek feldolgozásra. E kategóriában az utóbbi évek egyik legmarkánsabb feldolgozása G. Puccionié (*Il problema della monografia storica latina*, Bologna, 1981).

Az egyes történetírók és alkotásaik mértékadó vizsgálata magától értetődően csak úgy történhet meg, ha korszerű és megbízható szövegkiadás áll rendelkezésünkre. E vonatkozásban az utóbbi időszakban hatalmas változásnak lehetünk szemtanúi. Szinte nincs olyan számbajelölhető auc-

tor, akinek a közelmúltban ne jelent volna meg olyan *editio*-ja, amely minden korábbián nagyobb mennyiségű kéziratos anyag feldolgozására épült, gondosan mérlegelve a stemmából adódó szempontokat, elvárásokat. A teljesség igénye nélkül szemléltessék ezt a következő adatok. A jeles Teubner-kiadás után most jelenik meg a Budé-sorozat Ammianus Marcellinusa (pl. V, 1984, ed. par M. A. Marié). Augustinus *De civitate Dei*-jének nemrég tették közzé kétnyelvű olasz *editio*-ját (1978-). Jeles munka: Pseudo-Aurelius Victor, *Les origines du peuple romain* (par. J. C. Richard, P., 1983); Boethius: *La consolazione della filosofia*, a cura di L. Obertello; Caesar, *Bellum Gallicum* (ed. W. Hering – Leipzig, 1987; *Commentarii de bello civili*, ed. O. Schoenberger, München, 1984; W. Herrmann: *Die Historien des Coelius Antipater*; A. Sparti: *Celso Antipatro in Nonio*, *Studi Noniani*, 7, 247–278. (Ez a Noniustól megőrzött töredékek kritikai kiadása, fordítással és kommentárral; s igen hasznos megjegyzések találhatók magáról a történeti műről és stílusáról); folyamatban van a Budé-sorozat Diodorus Siculusa is (Livre XVIII éd. par P. Goukovsky); Eutropius mai mérvadó kiadása C. Santinitől való (*Breviarium ab urbe condita*); a Jal-féle 1967-es, új utat törő *Florus editió*-ját egy katalán bilinguis követte a közelmúltban (*Gestes dels Romans*, II: *libre II – text rev. i trad. de J. Icart*, Barcelona, 1981); Granius Licinianusnak két nivós friss kiadása is van: *Historiarum reliquiae*, ed. N. Criniti, Leipzig, 1981; *Reliquiae*, a cura di B. Scardigli; széles körű előmunkálatokon alapuló fontos kiadvány: *Scrittori della Storia Augusta ...*, a cura di P. Soverini, Torino, 1983, I–II; jelentős a Budé-sorozat Iosephus *editió*-ja is (*Guerres des Juifs III – Livres IV–V – par A. Pelletier*); Iustinus: *Storie Filippiche*, a cura di L. Santi Amantini, Milano, 1981; immár a teljes Livius napvilágot látott a Budé-kiadványok között: az epitomákat rendkívül gondos vizsgálat után Jal tette közzé két kötetben, felhasználva mind a kódexek, mind az oxyrhynchusi papirusz szövegét; Macrobius: *Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*, a cura di L. Scarpa, Padova, 1981; Marcus Aurelius: *Ad se ipsum libri XII*, ed. J. Dalfen; Corneli Nepotis *Vitae cum fragmentis*, ed. P. K. Marshall, Leipzig, 1985; Nicolaus Damascenus: *Vita di Augusto ...*, a cura di B. Scardigli, Firenze, 1983; H. Crouzel: *Chronique origénienne*; folyamatban van egyfelől a Budé Társaság Polybios-*editió*-ja (pl. *Livres VI, VII–VIII par R. Weil*), másfelől ugyane szerző katalán bilinguis változata (*Livres XIII–XVI*, M. Balasch, Barcelona, 1981); Poseidonios: *Die Fragmente*, hrsg. von W. Theiler, Brl., 1982, I–II; Sallustius: *Bellum Catilinae*, ed. ... by J. T. Ramsey, 1984; Suetonius: *Divus Augustus*, ed. ... by J. M. Carter, Bristol, 1982 (kommentárral!); hasznos vállalkozás a stuttgarti Teubner Tacitus-sorozata is (edd. H. Heubner, A. Ötnerfors, J. Delz), akárcsak a Budé-kollekció, ill. az *Annales F. R. D.* Goodyear és H. W. Benario által közzétett könyvei; Velleius Paterculus mérvadó kiadását J. Hellegouarc'h tette közzé a Budé Társaságnál (*Histoire romaine*, I–II). Mindezek a kiadványok nyilvánvalóvá teszik, hogy ma nemzetközi színvonalú kutatást az antik historiográfia területén csak olyan kutatóhelyen lehet folytatni, ahol nemcsak a régi, immár jórészt elavult kiadások találhatók meg, hanem, ahol, rendelkezésre állnak a korszerű *editió*k is.

Persze vannak mindmáig nélkülözhetetlen *régebbi kiadások* is, melyek épp ezért állandóan újabb és újabb kiadásban is megjelennek. Ilyenek: Cicero: *De legibus*³, hrsg. von K. Ziegler u. W. Goerler; Eusebius: *Werke* stb.

Lényegesebb arra rámutatni, hogy a kiterjedt szövegkiadói tevékenységhez a *szöveghagyomány* beható tanulmányozása és intenzív *szövegkritika* kapcsolódik. Különösen sok – részben indokolatlan! – szövegkritikai ötlettel állt elő a nagynevű D. R. Shackleton Bailey, akinek egyik írása (*Textual notes on lesser Latin Historians*, HSPH, 85, 1981, 154–184) számos érdekes megjegyzést tesz olyan szerzők és munkák kapcsán, mint: Nepos, Valerius Maximus, Frontinus, Florus, Ampelius, Eutropius, *Origo gentis Romanae*, *De Viris illustribus*, Aurelius Victor, Dictys és Dares. Az angol tudós ötleteiből jutott Suetoniusnak is néhány (*Notes on Suetonius*, *ClJ*, 78, 1983, 316–318), ahogy figyelme a *Historia Augusta*-ra szintén kiterjedt (*Notes on the H. A.*, *Eranos*, 81, 1983, 117–130). Ez utóbbi munkával kapcsolatban igen fontos más szövegkritikai munkák is vannak: P. Soverini: *Problemi di critica testuale nella Historia Augusta*; C. Bertrand: *Quelques problemes textuels dans les vies d'Hadrien et d'Héliogabale de l'Histoire Auguste*, *LEC*, 50, 1982, 315–322 (a tanulmányíró E. Hohl több olvasata helyett javasol újat részben a szöveghagyomány, részben a HA szóhasználatá alapján).

A történetírók szövegének minél körütekintőbb és igényesebb feldolgozását segítik elő a *kommentárok*, melyek esetenként *egy-egy meghatározott kiadáshoz* kapcsolódnak. Ma már szinte alig van olyan fontosabb historiográfiai jelentőségű dokumentumunk, amelynek hasznosításához ne

rendelkezni ilyen vagy olyan részletességű magyarázattal. Ammianus Marcellinus feldolgozását több kommentár is megkönnyíti, így J. Szidaté (*Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*), ill. P. de Jongeé (*Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus*). Kitérőnek ígérkezik A. D. Leeman és H. Pinkster Cicero *De legibus*-ához írt magyarázó anyag (az első rész az 1, 1–165-öt taglalta). Ugyancsak figyelemre méltó információt tartalmaznak a következő munkák: J. E. Atkinson: A commentary of Q. Curtius Rufus' *Historiae Alexandri Magni* Book 3 and 4; Diodoro Siculo: *La rivolta degli schiavi in Sicilia*, a cura di L. Canfora, Palermo, 1983 (a 34–35. könyvek fordítása magyarázatokkal); H. W. Benario: A commentary on the *Vita Hadriani* in the *Historia Augusta*; Ogilviének a liviusi első öt évhez írt magyarázata mára már klasszikus munkának számít, sajnos szerzőjének az idő előtti halála miatt is, de elismerést aratott J. Briscoe „A commentary on *Livy*”-ja is (Books XXXIV–XXXVII); hasznos segédeszköz továbbá: R. Scuderi: *Commento a Plutarco, Vita di Antonio*, Firenze, 1984; G. M. Paul: A historical commentary on Sallust's *Bellum Iugurthinum*, Liverpool, 1984; K. Vretska nagyszabású *Bellum Catilinae* kommentárja pedig a magyarországi kutatásokat is hasznosítja; H. Martinet: *C. Suetonius Tranquillus, Divus Titus*, Kommentar, Königstein, 1981; Tacitus: *Die Historien*, Kommentar V von H. Heubner u. W. Fauth; ill. *Kommentar zum Agricola des Tacitus*, Göttingen, 1984. Mindezen és a hasonló munkák nélkül ma már elképzelhetetlen bármiféle, önálló eredményre igényt tartó historiográfiai feldolgozás.

Elsősorban a történétírók nyelvi, szóhasználati sajátosságaihoz nyújtanak kitérő támogatást és segítséget azok a szótárak, amelyek egy-egy *historicus* nyelvhasználatát vizsgálják és mutatják be. E munkák felhasználásával az esetek nagy részében szinte teljes bizonyossággal eldönthetünk fontos szövegkritikai problémákat. Anélkül, hogy itt tételesen felsorolnánk a már régi és klasszikusnak számító Caesar-, Cicero- ill. Tacitus-szótárak reprint kiadását, a teljesség igénye nélkül, hadd vonultassam fel az utóbbi időben közzétett, egyes auctorokra vonatkozó szótárakat, ill. szó- és névindexeket: M. Chiampo: *Index verborum Ammiani Marcellini*, I–II, Hildesheim, 1983; J. Oroz Reta: *Catalogus verborum quae in operibus sancti Augustini inveniuntur*; *Lexicon in Diodoro Siculo*, I–II, ed. Mac Dongall, Hildesheim, 1983; *Eutropii lexicon*, cur. M. P. Segolini – A. R. Corsini, Perugia, 1982; M. L. Fele: *Lexicon Florianum*, Hildesheim, 1975; V. Leinieks: *Index Nepotianus*, Univ. of Nebraska, 1976; S. Rocca: *Iulii Obsequentiis lexicon*; J. H. Sleeman – G. Pollet: *Lexicon Plotinianum*; *Das Polybios-Lexikon* (I. ehhez G. Glockmann: *Bemerkungen zum Werk von Arno Mauersberger u. seiner Weiterführung*, Phil., 126, 1982, 289–299); L. Annaeus Seneca: *Opera philosophica. Index verborum. Listes de fréquence; relevées grammaticaux*, ed. L. Delatte etc., I–II, Hildesheim, 1981; W. Aly, *Index verborum Strabonianum* (Manuskript ...), Bonn, 1983; E. Otón Sobrino: *Léxico de Valerio Maximo*, I–II. E kategórián belül sajátos jelleggel bírnak az ún. konkordancia-szótárak, vö. pl. G. J. D. E. Archbold: *A concordance to the works of Ammianus Marcellinus*, *Phoenix Suppl. XIII*, Toronto, 1980 (számozatlan mikrokártyák); *A complete concordance to Flavius Iosephus*, ed. by K. H. Rengstorff, I–IV, Leiden. Idetartozó segédeszköz a *Collection Budé*, *Plutarque, Vies XVI: Index des noms propres, établi par E. Simon*, P., 1983. Mindezek az összegzések jó kiinduló pontul szolgálnak a különféle speciális szókincsvizsgálathoz, vö. J. Costas–Rodríguez: *Aspectos del vocabulario de Q. Curtius Rufus* (L. erről Rutz recenzióját, in: *Gn.*, 55, 1983, 166–168).

Ma már ott tartunk, hogy egy-egy szerző életművéhez nemcsak kifejezetten szótárt, hanem valódi átfogó lexikon elkészítését is tervbe vették. Ilyennek ígérkezik az *Augustinus-Lexikon*, vö. J. Oroz Reta, *Projecto de un Augustinus-Lexikon*, *Augustinus*, 26, 1981, 169–195.

Mindezek alapján az antik historiográfiai kutatások eljutottak arra a pontra, hogy nemzetközi szintű művelésük csak hatalmas könyvtári bázis segítségével oldható meg. Megfelelő feltételek hiányában az ilyen munka legfőlőbb műkedvelő, népszerűsítő szinten végezhető.

Új felfedezések. Papiroológia. A fragmentumok felhasználása

Kifejezetten új historiográfiai dokumentum az utóbbi időben nemigen bukkant elő, bár mindíg lehetnek meglepetések. Így bukkant rá két franciaországi kódexben Augustinus addig ismeretlen leveleire J. Divjak, aki hamarosan ki is adta ezeket a szempontunkból sem érdektelen emlékeket:

Sancti Aurelii Augustini opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae, Viennae, 1981.

Kisebb emlékek elsősorban a papirologia révén kerülnek többnyire elő. A kölni papiruszgyűjtemény egyik darabjának (inv. 4722) közzétételével így egészítette ki Augustusnak Agrippa felett tartott *laudatio funebris*-ére vonatkozó ismereteinket M. Gronewald (ZPE, 52, 1983, 61–62). T. F. Brunner két Appianos töredéket azonosított számítógépes program ill. a TIG adatbankjának segítségével (GRBS, 25, 1984, 171–175). Az újonnan kiadott historiográfiai papiruszszövegek áttekintését pedig R. Körner végezte el (*Literarische Texte unter Ausschluss der christlichen Historiographie*, APF, 29, 1983, 99–106).

Kellő invencióval és tudományos módszerességgel persze jól ismert auctoroknál, gyűjteményekben, kéziratokban is lehet töredékekre bukkanni, mint ahogy Szádeczky–Kardoss Samu is rálelt Polybios nyomára a Suda-lexikonban. Újabban P. Botteri Phótiós könyvtárában vélt rálelni olyan Diodorus Siculusnak tulajdonítható töredékekre, amelyek hitelességét a régebbi kiadók indokolatlanul vitatták, vagy még inkább: kétségbe vonták (*Arbitraire d'un éditeur et extraits disparus*, Photius, 244, Diodore de Sicile, MEFR, 95, 1983, 665–676).

Bár a töredékek felhasználása nagy óvatosságot kíván, módszeres felhasználásukkal újszerű megállapításokra tehetünk szert. Az id. Cato fg. 58 Peter alapján így valószínűsítette C. Ampolo, hogy a latin szövetségben Róma alárendelt szerepet játszhatott, mert neve ezért hiányzik vagy szerepelt a felsorolás végén. G. P. Verbrugge L. Cincius Alimentus helyét vázolta fel a római historiográfiában a fragmentumok révén, főleg a Fabius Pictorhoz való viszonyt igyekezve tisztázni (vö. Phill, 126, 1982, 316–323).

A művek datálása

Mint általában az antik irodalomban, meglehetősen nagy gond az egyes művek keletkezési idejének pontos tisztázása. Így érthető, ha a római historiográfiával kapcsolatos modern szakkutatásban is gyakran visszatérő téma a datálás kérdése, s az utóbbi időben több ponton sikerült is a korábbiaknál pontosabb eredményre jutni, ill. néhány kérdést új megvilágításba helyezni. E vonatkozásban példamutatóan jó áttekintést ad H. Boedefeld disszertációja: *Untersuchungen zur Datierung der Alexandergeschichte des Q. Curtius Rufus*, 1982. T. D. Barnes azt bizonyította, hogy Cassius Dio római történetének anyagát i. sz. 211–220 között gyűjtötte össze, s a mű megírása az ezt követő évtizedre esett (Phoenix, 38, 1984, 256–260). M. Sartori szerint Diodorus Siculus i. e. 60–30 közt dolgozott nagy munkáján, s az első könyv megszerkesztésére 45–44 körül kerülhetett sor. Vegetius *Epitoma rei militaris*-a Honoriusnak volt szánva, mert a mű az ekkori állapotokat tükrözi (C. Giuffrida: *Per una datazione dell'Epitoma rei militaris di Vegezio ...*, SicGymn., 34, 1981, 25–56).

A forrás kérdése

Ez az antik historiográfia kapcsán az egyik legtöbbször boncolgatott és központi jelentőségű téma. Pontos tisztázását az nehezíti meg, hogy itt gyakran olyan művek hatását kell lemérni, amelyek nem maradtak fent, s legfőlegbb töredékeikből ismerjük. Ez a helyzet bonyolult és esetenként egészen finom vizsgálati eljárások kialakítását tette szükségessé. Így sikerült felderítenie R. A. Laroche-nak mennyiben hatottak Valerius Antias csataleírásai Liviusra. Az utóbbi első decasában 10 ütközetet ír le név említése nélkül, ám ugyanakkor mindig pontosan regisztrálja az elvett *signa* számát. Ezek a beszámolók mind Valerius Antiasra mennek vissza, mert egyedül ez az annalista érdeklődött ez iránt a speciális körülmény iránt, C et M, 35, 1984, 93–104. Különösen nagy érdemeket szerzett alapos vizsgálataival Appianos forrásainak tisztázásában Hahn I. (Appian u. seine Quellen, in: *Romanitas – Christianitas*, 251–276), de érdemlegesek e tekintetben Zaborovszkij elemzései is, aki a polgárháborúkról szóló részt a *Rhómaika*-tól független olyan egységnek tekinti, melyet a szerző több forrásból merítve, némi modernizmussal s számos terminológiai konfúzióval hozott létre (VDI, 1981, no. 158, 139–144). J. C. Richard amellet hozott fel meggyőző érveket, hogy az *Origo gentis Romanae* egyik forrása: Verrius Flaccus. Az antik politikai gondolkodás szempontjából is jelentősége van annak a körülménynek, hogy Cicerónak a *Dr re publica*-ban a spártai alkotmányra

vonatkozó megjegyzései talán Polybios VI. könyvének magasztalására kívánnak válaszolni, talán Catóból és talán Poseidóniosból is merítve (I. G. Taifacos: Cicerone a Polibio; sulle fonti del *De re publica*, Sileno, 5–6, 1979–1980, 11–17). A Solimano Cipriano bizonyítékai mellett szólnak, hogy Dio Cassius csak felületesen ismerte Tacitust, s néhány hasonló hely alapján inkább közös forrásokra lehet következtetni (Tacito fonte di Cassio Dione?, RAAN, 54, 1979, 3–18). A már előbb említett Taifacos arról is meggyőzni látszik, hogy Livius Polybios közvetítésével Hannibal történetíróját: Sacylost követheti akkor, amikor Nabis szájába adja Róma és Spárta alkotmányának összevetését (Latomus, 41, 1982, 817–832). Érdeemes viszont megemlíteni, hogy ugyanezen liviusi hely kapcsán (34, 31, 17–19) V. Neri a popularisoknak a Gracchusok korára visszamenő érvelésére próbált meg következtetni (RSA, 10, 1980, 79–87). A két eltérő érvelés persze nem zárja ki feltétlenül és eleve egymást, de a tényállás azért arra figyelmeztet, hogy az efféle forrás-tanulmányoknak azért van hibalehetősége. Az egész kérdéskörrel kapcsolatban I. mindenesetre: H. Traenkle: Livius and Polybios. B. Scardigli azt tárta fel, hogy Nicolaus Damascenus Augustus-vitájá Asinius Polliótól függ. Igen alapos forrásvizsgálatot végzett a tacitusi *Annales* körül R. Syme, aki a senatus actáinak használatával kapcsolatban is sok mindent tisztázott (Tacitus, Some sources of information, JRS, 72, 1982, 68–82).

A szavahihetőség problémája

Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik az előbbihez, bár annál talán szélesebb körű, és sokkal több elméleti összefüggést vet fel. Az egyik ilyen szempont a *történetírói tisztesség* vagy az *objektivitás* elve. J. Bonquet arra az eredményre jut, hogy e gondolatot Polybios fogalmazta meg a leghatározottabban a korábbi történeti munkák iránt tanúsított megvetése ellenére (Polybius on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyanakkor viszont egyes más ókori kutatók ez egész *antik történetírás fikatív jellegét* hangsúlyozzák, vö. C. R. Ligata: This story is not true. Fact and fiction in antiquity, JW1, 45, 1982, 1–13.

E kérdés egyik oldala pl. az *anakronizmus* is. Így M. A. Giua meggyőzően kimutatta, hogy teljesen a Severus-kori ideológia és politika hatja át azt az Augustus-dicsőítést, amelyet Tiberius szájába ad Cassius Dio (Augusto nel libro 56 della storia romana di Cassio Dione, Athen., 61, 1983, 439–456). Ugyanígy a severusi idők szelleme tölti meg Agrippa és Maecenas híres vitáját a kormányzásról, még ha van is olyan magyar kutató, aki nem veszi észre e megközelítés anakronizmusát (L. erről U. Espinosa Ruiz: Debatua Agrippa – Maecenas en Dión Cassio. Respuesta senatorial a la crisis del imperio romano en época severiana, Madrid, 1982).

Számolnunk kell esetenként a *tendenciozitással* is, mely néha valóságos „l'art de la déformation historique”-ba (Rimbaud kifejezése) nőhet át, bár ugyanakkor sokan inkább egy a mienknél nagyobb elfogulatlanságot is képesek lennének tulajdonítani a római historiográfiának. Jól példázhatja az ilyen ellentétes nézetek megfogalmazását épp a Caesar-kutatás. Míg pl. az utóbbi időkben D. F. Conley (Causes of Roman victory presented in the Bellum Gallicum ..., Helios, 10, 1983, 173–186) úgy véli: Caesar nem igyekszik saját bölcsességét bemutatni a római győzelmek fő okaként; addig J. F. Gardner sok más tudóshoz hasonlóan Caesar irányzatosságát emeli ki a gallok bemutatása során, hogy így igazolja hadjárait (The Gallic menace in Caesar's propaganda, GaR, 30, 1983, 181–189). A caesari tendenciozusság természetesen nyilván nem volt független az ellenfelek propagandájától sem, pl. a polgárháború időszakában a pompeianustól, l. erről M. Rambaud: Le point de vue de César dans le livre 3 du Bellum civile, VL, 1983, no. 89, 25–32. Az elemzések túlnyomó többsége az antik historiográfia erősen irányzatos voltát domborítja ki. Ezért is különös érdeklődésre tarthat számot G. Hinojo Andrés ama dolgozata, amely arról kíván meggyőzni: a Cicero nyomdokain haladó Velleius Paterculus- és Valerius-Maximus-féle teljesen negatív értékeléssel szemben Florus egészen a modern értékelésekhez hasonló árnyaltabb bemutatást ad a Gracchusokról (Juicio de los historiadores imperiales sobre los Gracos, Helmantica, 34, 1983, 293–308). Ezzel szemben J. Schwartz arra figyelmeztet, hogy a későcsászárkori történetírók: Aurelius Victor, Eutropius, az *Epitome de Caesaribus* és a *Historia Augusta* szerzői teljesen tendenciózus, igen hiányos és képzeletszülte információkat adnak az i. sz. 3. sz.-i császárok belpolitikájáról (Du bon usage des historiographes, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire ..., Stasbourg, 1983, 3–9).

Bárhogy áll is ez az egész kérdés, a historiográfiai művek felhasználásában nem árt egyfajta *óvatosság*. Ambaglio pl. kimutatta, hogy Plutarchos csak viszonylagos hűséggel követi Hérodotoszt, s nyilvánvalóan ezt a módszert alkalmazza ott is, ahol az eredetit szinte egyáltalán nem és csak töredékesen ismerjük (Plutarco, Erodoto e la tradizione storica frammentaria, RIL, 114, 1980, 123–141). A historiográfiai *hagyomány hézagossága* mindenképp súlyos nehézség. Így pl. Sallustius azon *Historiae*-ja is csak igen töredékesen maradt fent, amely pedig egyedül adott talán igazán valóságos képet a Spartacus-féle felkelésről (vö. A. J. L. van Hoof: Spartakeers en Spartacisten ..., Lampas, 17, 1984).

A közelmúltban N. J. Austin arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen szerepe van az *önéletrajzi elemnek* a történetírói alkotások valóságtartalma tekintetében (Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity, in: History and historians in late antiquity, ed. by B. Croke – A. Emmett, Sydney, 1983, 56–65). Ez a vizsgálati módszer persze a korábbi időszakokra is jól alkalmazható, ahogy ezzel már Caesar vonatkozásában is többször megpróbálkoztak – s nem is eredmény nélkül.

A római *múlt igazolása* ugyancsak gyakran eredményez „déformation historique”-ot. Ezért van pl. az, hogy Livius a ticinusi, a trebiai és a trasimenusi vereséget a római nép apológiája érdekében egyetlen személyre, ill. egy meghatározott csoportra hárítja (vö. M. Rambaud: Caesarodunum XV bis, 1980, 109–126).

A *későbbi korok politikai érdekei, szempontjai visszavettetésének* különösen nagy szerep jut a *korai történetírói hagyomány eltorzításában*, úgy, ahogy erre nálunk Ferenczy E. tanulmányai kínálnak jó példákat. Az utóbbi időkben is J. G. Wolf a *fasti* és a *leges actionis* közzétételével kapcsolatos tradíció kapcsán arra mutatott rá, hogy a Gn. Flaviusszal összefüggő történet Calpurnius Piso irányatos előadására vezethető vissza, amelyet Livius az ellenkező előjelű Macer-féle közléssel kontaminált, úgyhogy az egész történetből nem sok marad, mégha van is bizonyos pozitív mag, hogy ti. ő hozta nyilvánosságra a „Naptár”-t és a *leges actionis*-t (Die literarische Überlieferung der Publikation der Fasten u. Legisaktionen durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980).

A historia ornata

Voltaképpen a most tárgyalt kérdéskör összefüggésben áll az antik historiográfiának attól a mai történeti irodalomtól eltérő sajátos arculatával is, hogy elsőrendűen nem tudomány volt, hanem a rétorikán nyugvó szépirodalom, már ahogy mai szemmel látjuk. Már Cicero *opus oratorium maxime*-nek nevezte, s lényegében tőle származik a *historia ornata* eszméje is, ami számára akkor is kiemelkedő jelentőséget biztosít a római történetírásban, ha ő maga nem volt is par excellence *historicus*.

A cicerói elképzelést nemrégiben J. Gaillard elemezte behatóan (La notion cicéronienne d'*historia ornata*, Caesarodunum XV bis, 1980, 37–45). Eszerint a felfogás lényege az, hogy egyedül az *orator* képes biztosítani a *dignitast* annak a történelmi műnek, amely egyfajta morális nemzeti öntudat kifejeződése, egyesítve a filozófiai emelkedettséget a nyelv művészi tárházával. A *historia ornata*-nak tehát egyaránt van etikai és esztétikai vetülete. Cicero nemcsak azt a követelményt fogalmazza meg, hogy „szépen”, a rétorikai kellékekkel „felékesítve” kell írni, hanem azt is, hogy a múltat, mint ideált, eszményt kell felvázolni. Az antik római történetírás szónoki, erkölcsi megalapozottságára világít rá. J. M. André egyik írása is (L'*otium* chez Quintilien ..., in: Hommages à J. Coussin, P., 1983, 193–206).

A historiográfiának persze számos érintkezése van az *ars oratoria*-val, s ezt a kutatások jól tükrözik is. Többen felhívták már a figyelmet arra: a római történetírás a maga múlton alapuló – ún. *archaeologiai* aspektusú – moralizálásával elsőrendűen „rábeszélni”, „meggyőzni” kíván. Ez a szempont hatja át például Livius munkásságát is (A. Fontán: Tradición historiográfica y arte retórica en la obra de Tito Livio). Ugyanakkor a rétorika kihát a *szerkesztésre* is, vö. A. Pennacini: *Strutture retoriche nelle biografie di Plutarco e Suetonio*, Sigma, 17, 1–2, 1984, 103–111. A tőle megszokott magas esztétikai elvárások szintjén, filozófiai megalapozottsággal tárja fel előttünk A. Michel a tacitusi *Agricola*-ban és *Germania*-ban, hogy miként használja a római történetíró egy bizonyos *politikai gondolat* szolgálatában a rétorika bizonyos eszközeit úgy, hogy alakzatait és

sententiát a költői érzékenység és a finomság iránti érzék hatja át (vö. Esthétique et philosophie politique dans l'Agricola et la Germanie de Tacite, VL). A szónoki *sententiák* szinte a rétor Senecánál játszott jelentőségét tudatosította Valerius Maximusnál B. W. Sinclair (Prometheus, 10, 1984, 141–146). A rétorikus mondatszerkesztésről és stílusösszefüggéseiről, legalábbis Livius vonatkozásában, külön monográfia is született, J. Gangelé (La phrase oratoire chez Tite-Live, I. róla Gaertner recenzióját: Gn. 56, 1984, 299–303). Az antik historiográfia részben rétorikus jellegű elbeszélő technikáját két szovjet szerző vizsgálta (T. I. Kuznyecova – T. A. Miller, Moszkva, 1984).

Mindezek alapján különös érdeklődésre tarthat számon G. G. Belloinak az a vizsgálata, miszerint a rétorikailag kiválóan képzett, s pályáját először így egyengető Iulianus császár később szembefordult a hagyományos *ars oratoría*val, s Ammianus Marcellinusból kikövetkeztethetőleg egy olyan egyszerű és direkt megnyilatkozást alakított ki, amellyel mindenekelőtt a tanulatlan tábori katonaságot tudta megnyerni (La antiretorica di Giuliano).

Topozok – paradigmák – exemplumok

Valójában az antik történetírás retorikai, szépirodalmi jellege is magával hozza a *közhelyek*, ill. az irodalmi sémák alkalmazását, ami eleve ellentétben áll a történelem iránt ma támasztott tudományos elvárásokkal.

Szinte nincs olyan antik *historicus*, akinek a tevékenységében ne vizsgálták volna meg mostanában az ilyen hagyományos elemek feldolgozását és kezelését. Csak néhány példával hadd szemléltessem ezt: – Patterns of communication and movement in Ammianus and Gregory of Tours, in: History and historians; R. J. Ponella: A Sallustian reminiscence in Aurelius Victor, C1Ph, 78, 1983 234 (ez az írás egyébként mutatja a topika és az ideológia összefonódását is, hiszen mindkét szerző úgy látja: a római *virtus* Róma nagyságának hordozója); P. Diadoti azt tanulmányozta, miként fonódnak össze eredeti módon Curtius Rufusnál a tömegpszichológia ábrázolása során a moralista történetírás közhelyei az alexandrinizmus és a kora-császárkori manierizmus elemeivel: a patétikus és a festői motívumokkal (Maia, 33, 1981, 225–231); P. Botteri azt vizsgálta, miként merített Diodorus Siculus a köztársaságvégi történetírás ún. nagy politikai témáiból (vö. Ktéma, 5, 1980, 77–87, ill. in: Demokratia et aristokratia ..., sous la direction de C. Nicolet, P., 1983); G. Marasco a Catilina-összeesküvésnek tulajdonított emberáldozatot egy, a szervezkedésekkel kapcsolatos toposznak tartja, amilyenről pl. az Apollodóros összeesküvés elbeszélésekor van szó (Diod. Sic., 22,5,1) (Sileno, 7, 1981, 167–178). Nálunk Borzsák I. tett kísérletet annak feltárására, hogy a római historiográfia tele van az Alexandros-legenda elemeivel, ahogy ezt esetleg Livius Hannibal-portréja is bizonyítja (Eirene, 20, 1983, 43–51); E. Ruschenbusch azt igazolta, hogy Polyb., 1, 10, 5 arra a beszédre megy vissza, melyet Thukydides ad Alkibiadés szájába a spártaiak előtt (Phil., 126, 1982, 289–299); G. Perl épp az ACD hasábjain tisztázta, miként sikerült Tacitusnak az etnográfiai közhelyek segítségével is ráébresztenie olvasóit: a hivatalos propagandával ellentétben igenis van germán veszély. Mindezekben a részletkérdéseken kívül szép számban folytak vizsgálatok az antik topikával kapcsolatban általában. R. F. Newbold azt vette számba, mennyire érdeklődnek az római történetírók a természeti katasztrófák mint az isteni akarat megnyilvánulásai iránt, s ebben a szerző az annalsztika relikviáját látja (PACA, 16, 1982, 28–36). Felsorolásunk végén már a középkorra való átmenetképpen hadd említsem B. Guenée írását: Histoire, mémoire, écriture. Contribution à une étude des lieux communs, CRAI, 1983, 441–456. A szerző itt a középkor historiográfiai alkotásaiban megtalálható *praefatio*-k jellegzetes, nagyrészt antik eredetű toposzaira mutat rá: a *memoriae mandare* elvére, az írás magasztalására, mint az emlékezet segítőjére.

A közhelyek politikai használatára már az eddigiekben is utaltam, de a történelmi párhuzamok általában kiválóan alkalmasak meghatározott *politikai célkitűzések* jegyében való felhasználásra. A múlt példatárának ilyen jellegű kamatoztatására lényegre törő kísérlet L. Canfora kismonográfiája: Analogia e storia. L'uso politico dei paradigmi storici, Milano, 1982. A múlt történéseinek és jelenségeinek persze általános, egyetemes tanulsága is van, s a római historiográfia nem utolsósorban épp ilyen értelemben igyekszik megragadni az *exempla humana*-t, ahogy Curtiusnál is ez kerül az előtérbe, nem pedig a történelem egyedisége (vö. W. Rutz: Das Bild des Dareios bei Curtius Rufus, WJA, 10, 1984, 147–159). Így vizsgálta Valerius Maximus kapcsán az *exempla*-hagyományt G. Maslakov is (l. fentebb az ANRW összefoglalásai között).

A római történetírás moralizáló jellege

Az a körülmény, hogy a római historiográfia a múltat mindig mint példát kívánja felmutatni, egy eszményt követve és ugyanakkor alakítva ki, azt jelenti, hogy ezzel szorosan összefügg gyakorlati tanító szándéka, ami egyet jelent a moralizálással, az erkölcsi normák szigorú számonkérésével, s egyúttal azzal is, hogy az erkölcsi rend a római felfogásban a társadalom legfőbb letéteményese, s felbomlása magának Rómának is a hanyatlását idézi elő.

Helyesen húzta tehát alá a római történetírás moralizáló karakterét E. Lefèvre (*Argumentation u. Struktur der moralischen Geschichtsschreibung der Römer am Beispiel des römischen Freistaates* (2,1–2,15), in: Livius. Festschr. E. Burck, 31–57), aki egyszersmind rámutat a római történetírás érvelő és absztrakt műbenlétére, ahol a történelmi forma úgy jelenik meg, mint az eszmék szolgálólánya. Mindennek jelentőségét mi sem emeli ki jobban, mint az, hogy a morális elvek már kialakulása pillanatától kezdve meghatározzák a római történelmi gondolkodást, l. ezzel összefüggésben: G. Bonamente: *Criteri moralistici nella storiografia del IV secolo a. C.* (in: *Tra Grecia e Roma*, 147–154). Így már az id. Cato a *mores Romani*-ban látta Itáliának a görögség feletti fölénye okát; ezért tagadott minden rokoni kapcsolatot a szabell Itália és a görög világ között, kifejezetten pozitívumot látva a szabinok autokhtoniájában (C. Letta, Athen., 62,1984, 3–30; 416–439). Ezért értékelté olyan magasra Cicero is Scipio Aemilianus és Crassus *doctrina*-ját, akik a rusztikus *mores*-t és a *virtus*-t képviselték, mert szerinte egyedül az ilyen magatartás képes a köztársaság erkölcsi válsága idején visszaállítani egy jól rendezett társadalmat (T. N. Mitchell: *Cicero on the moral*). Narducci arra az eredményre jutott, hogy bár Cicero vallotta a *mores maiorum* lényegének megőrzését, egyúttal annak mégis új formát kívánt adni (Il Cato maior, a la vecchiazza dell'aristocrazia romana, QS, 8,1982, no. 16, 121–163). B. R. Katz Sallustius esetében kimondottan a bűntudat fogalmával is él, igaz elsősorban személyes vonatkozásban, bár nem kizárólagosan, mert tágabb értelemben is tanulmányozza a sallustiusi *conscientia*-t ill. *consci*-us-t (vö. Eranos, 81, 1983, 101–111). A problémát a köztársaság végének időszakában B. Lewick tanulmányozta átfogóan (*Moral, politics and fall of the Roman Republic*, GaR, 29,1982, 53–62), aki az alábbi következtetésre jutott: a római történetírók morálisan értelmezték az egyes csoportok és személyek közti feszültséget, mint amely a *virtus* és az *ambitio* ellentétéből fakad, s ezért a köztársaság hanyatlásáért a morált tették felelőssé. A római történetírók által hirdetett erkölcs persze mindig a mindenkorai római arisztokrácia morálja volt elsősorban, ahogy Livius is ennek megfelelően adta elő Lucretia történetét (vö. S. N. Philippides: *Narrative strategies and ideology in Livy's rape of Lucretia*, Helios, 10,1983,113–119).

Az előbbiekből szinte törvényszerűen következik, hogy a római historiográfia a történelmet meghatározott *morális értékek* és kulcsfogalmak, vezéreszmék *jegyében tárgyalja. mutatja be. Caesar* például a galliai háború bemutatása kapcsán annak ellenére a *fides*-t hangsúlyozza, hogy a helyi lakosságnak eleve más elképzelései lehettek a politikai pártfoglaltakkal szemben támasztott elvárásokról és a tőlük megkövetelt lojalitásról, mint a rómaiaknak, Caesarnak azonban törvényesnek látszó alapot kellett teremtenie a senatus előtt hadjáratai folytatásához, s ezért kellett a *fides* elvéhez folyamodnia (L. erről G. Freyburger: *Un conflit d'interprétation de la fides entre César et les Gaulois?* REL, 61, 1983, 163–172). A politikai eszmék taglalása különösen nagy teret kapott a cicerói életmű vizsgálatában, s ennek számos historiográfiai vonatkozása, kihatása is van. Nemrég tette közzé dolgozatát Ciceróról mint politikai gondolkodóról J. B. Morall (HT, 32,1982, 3, 33–37), aki mindenekelőtt Cicero természetjogról vallott elméletének, ill. ún. „republikanizmus”-ának szentelte figyelmét, elsősorban a *De re publica*-t, a *De legibus*-t és a *De officiis*-t elemezve behatóbban. Mégis e tanulmány némiképp anakronisztikus, mert felfogása szerint az antik politikus nem ismerte fel a leküzdhetetlen osztálykrízist, vagy legalábbis nem akarta ezt megtenni, s egész politikai szisztémája ezt a vaktságot tükrözi. Sokkal árnyaltabbak az egykorú fogalmak jelentéstartalmával inkább tisztában levő G. Garbarino és A. Stoecklein írásai: az előbbi a *gloria* etikai-politikai fogalmát vizsgálta a *De officiis*-ben (in: *Tra Grecia e Roma*), az utóbbi pedig az egyik nagyjelentőségű cicerói kulcsfogalmat, az *otium cum dignitate*-t (in: *Festschrift M. Rassun*, hrsg. J. Stagl., Bril., 1982). Az ókori történetírás szempontjából ugyancsak döntő fontosságú kategória az eszményi polgár, a *vir bonus* alakja. Ezért egyáltalán nem közömbös, hogyan határozta meg pl. Quintilianus a római *orator* figuráját, vö. A. Brinton: *Quintilian, Plato and the vir bonus*, Ph & Ph, 16, 1983,

167–184. Az egész császárkor, főleg a senatusi arisztokrácia szempontjából döntő fontosságú kategória a *libertas*. I. C. Brown Tacitus szabadság-filozófiáját vizsgálta meg a *princepsi* hatalomhoz való viszonylatában. A római történetíró úgy vélte, hogy a *principatus*sal együttjáró szolgaság ellenére, s annak is eleget téve, lehetőség van a régi köztársasági értékek és erények (*virtutes*) továbbvitelére, miként azt Agrippa pályafutása bizonyíthatja (Tacitus and a space for freedom, HT, 31, 4, 1981, 11–15).

Megőrzik jelentőségüket az antik historiográfiában az etikai kategóriák akkor is, amikor az ún. pogány szellemiség mellett egyre inkább előtérbe kerül az a *kereszténység*, mely végső soron maga is a mediterrán zsidó világgal összefonódó klasszikus ókor produktuma. Különösen nagy szerepet játszik az antik politikai gondolkozásban mind platonikus, mind keresztény részről: a gondviselés (*providentia*), az erény (*virtus*) és a törvény (*nomos, lex*). Ennek jegyében vizsgálta Plótinus etikai elméletét P. Plass, rámutatva, hogy az egyszerű polgári erény pusztán az a mérték, amelyet az időben élő ember testi szenvedélyeire alkalmaznak, míg az igazi erényre csak az a bölcs ismer rá, aki érzékeli a *providentiát*, az időn túli mintaképet (JCS, 7, 1982, 241–259). Ami pedig Augustinusnak a törvénnyel kapcsolatos nézetét illeti, J. W. Koterski bebizonyította annak időbeli változását. Míg korábban azt vallotta, hogy az ember a *ratio*-n keresztül ismeri meg a törvényt, a későbbiekben a hangsúlyt az isteni kegyelemre helyezte, azt vallva, hogy a legfőbb kötelesség az Isten szeretete (vö. AugStud., 11, 1980, 65–77).

A humanitás eszménye

A római történetírás moralizáló jellegéről szólva semmiképpen nem feledkezhetünk meg a *humanitas* jellegzetesen római fogalmáról, úgy is mint ideálról. A gyakran és sokat taglalt cicerói *humanitas* eszmekör helyett itt most hadd utaljak a filozófus Seneca nézetére a hatalom és az emberiség viszonyáról. Mint J. Blänsdorf feltárta, a római szerző a *humanitas* gondolatát szorosan egybekapcsolja az uralkodótól elvárt *clementia* erényével, ahogy az mindenekelőtt a *De clementia*-ból kitéjük (vö. Seneca über Macht u. Menschlichkeit, in: Humanismus u. Politik, 103–151).

A történetlemformáló erőkről

Valójában már a római historiográfia moralizáló aspektusa is azt jelenti, hogy az antikok alapvetően a történelem más mozgatóinak tulajdonítottak döntő jelentőséget, mint a modern történeti kutatás. A kimondottan erkölcsi tényezők mellett azonban más mozgatórugókkal is számoltak, többek közt olyanokkal, amelyek a klasszikus ókor vallási elképzeléseiben is gyökereztek. Ennek megfelelően pl. szinte az egész antik történetírást áthatja a végzet, a sors, a szerencse és más hasonló kategóriák történelemalakító szerepe. Következésképp a legújabb historiográfiai kutatások is kiemelt helyen foglalkoznak velük. A kérdéskör egyik legátfogóbb elemzését Cupaiuolo végezte el (Caso, fato e fortuna nel pensiero di alcuni storici latini, BStudLat., 14, 1984, 3–38), akinek a vizsgálatai egyaránt kiterjednek Caesar, Sallustius, Cornelius Nepos, Livius, Velleius Paterculus, Tacitus, Florus valamint Ammianus Marcellinus szövegeire, megfogalmazásaira. Ezen túlmenően a szakemberek figyelme számos részkérdésre és részproblémára terjedt ki. A *fatum* és a szabad akarat konfliktusa gyakran foglalkoztatta az antik filozófusokat és historicusokat. Nem került el a probléma Augustinus figyelmét sem, aki a *De civitate Dei*-ben (5,9) ezzel kapcsolatban elvetette Cicero *De fato*-jának álláspontját, mint ahogy azt nemrég J. Oroz Reta mutatta ki (Une polémique augustinienne contre Cicéron. Du fatalisme à la présience divine, AugStud., 12, 1981, 19–41; ugyanez a tanulmány spanyolul is olvasható: Augustinus, 21, 103–104, 1981, 195–220). Érdekes probléma a *fatum* jelentőségének a tanulmányozása Boethius *Consolatio philosophiae*-jában is (L. erről J. C. Trakes: *Fortuna in the Consolatio*, Boethius ..., (diss.) Univ. of Minnesota Minneapolis, 1982 – mikrofilm). J. Puiggali kutatásai azzal az eredménnyel jártak, hogy Cassius Dio szerint a világot két erő irányítja: a *daimonion* és a *tykhé*, s a történetíró nem veszi észre, milyen ellentmondás áll fent a két tényező között. Ennek megfelelően úgy állítja be, mintha a két mozgatórugó sohasem hatna egymás ellen, hanem mindig felváltva lépnének működésbe (Les démons dans l'Histoire romaine de Dion Cassius, Latomus, 43, 1984, 870–883). J. Korpanty Livius műleteszményítésének tulajdonítja, hogy a praefatio-ban mellőzi az *ambitio*-nak azt az állam- és népbololó szerepét, amelyet Sallus-

tius tulajdonít neki (Sallust, Livius u. *ambitio*, Phil., 127,1983, 71 kk.). A keresztény Orosius szintén nem habozik amiatt, hogy a „legfőbb igazság” nevében feláldozza a tények igazságát, s azt bizonygassa, hogy a történelemben a gondviselés progresszív módon nyilvánul meg (vö. C. Corbellini: *Brevitas e veritas nella storia di Orosio*, MGR, 9,1984, 297–314). Ugyanez a keresztény auctor Augustinusszal ellentétben úgy fogta fel a monarchiát és az azt támogató barbárokat, mint a *providentia* eszközt, mely az Isten uralmához vezet (vö. F. Martelli: *Reazione antiagostiniana nelle Historiae di Orosio?*, RSA,12,1982,217–239). Hasznos lenne kitérni itt azokra a történelemformáló erőkre, amelyeknek az újabb vizsgálatok szerint Philón és Plótinos tulajdonítottak jelentőséget, de terjedelmi okokból itt most már csak Y. Vernière ama következtetéseire utalok, hogy a plutarchoi determinizmus nem fatalizmus, mert a görög szerző egyfelől hisz a magasabb gondviselésben, másfelől pedig abban, hogy az ember szabadon cselekedhet az eseményekkel szemben (Masques et visages du destin dans les Vies de Plutarque, in: *Mélanges J. Duchemin*, P., 1983, 111–119).

A történelmi változások iránya

Ahogy az antik történetírás a társadalom sajátos fejlődésrugóival számolt, ugyanúgy részben más-képp határozta meg az állami és a társadalmi élet mozgásának irányát. Ma is még meglehetősen általános szkmaji berkekben is az a nézet, hogy a klasszikus ókor a végbemenő változásokat valamiféle körforgásnak fogta fel, a közel hasonló fejlődésgörbét befutó (világ)birodalmak rendszeres váltakozásának, s tulajdonképpen – a zsidó-keresztény felfogást leszámítva – idegen volt tőle a lineáris fejlődés, vagyis a haladás gondolata. Kétségtelen tény, hogy a legeklatásabb módon Polybios által megfogalmazott „az alkotmányok körforgásának” eszméje igen széles körben elterjedt volt, s nagymértékben meghatározta az antik történeti gondolkodást (vö. a közelmúltban H. A. Gaertner: *Polybios u. Panaitios, Überlegungen zu Polybis VI, 3–9*, WJA, N. F. 7,1981, 97–112), természetesen úgy, hogy közben számos kiegészítő elképzelés kapcsolódott hozzá, mint pl. éppen Polybiosnál és Panaitiosnál az uralkodóval való egyetértés gondolata, mely talán sajátosan római eredetű felfogás lehetett, hiszen a görögöknél korábban nem látszik előfordulni. Ami pedig az egymást váltó (világ)birodalmakat illeti, itt J. M. Alonso-Núñez arra a meggyőződésre jutott (*Die Abfolge der Weltreiche bei Dionysios von Halikarnassos*), hogy míg Polybios a római birodalom szerepének meghatározásakor a politikai valóságból indult ki, addig Dionysius Halicarnassensis magyarázatának és nézetének alapja a rétorika volt. Ugyanez a spanyol történész Strabón esetében a „világbirodalmak”-tana földrajzi alapjaira hívta fel a figyelmet (*Die Weltreichsukzession bei Strabo*, ZRGG, 36,1984, 53–54).

Ma már persze egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az antik történelmi gondolkodás nem érte be a körforgás merev szkhémájával; főképp Mazzarino elemzései és legutóbb A. Novara terjedelmes monográfiája óta tudjuk, hogy részben az előbbi elmélettel párhuzamosan, részben azzal összefonódva megvolt a progresszió gondolata is, hisz pl. a latin nyelvben nem véletlenül jelenik meg ebben az értelemben is a *progressus* szó. Az említett átfogó munkákon kívül az utóbbi időben erőteljesen megsokasodtak a kérdés egy-egy részletét tárgyaló írások, magától értetődően elsősorban az ókor keresztény alkotóival összefüggésben, hiszen ez a felfogás mégis csak náluk a legerősebb. Így ezen elképzelés jegyében vizsgálta az augustinusi történelemfelfogás jelentőségét W. Berthold: *Zum Problem der Erkenntnis des geschichtlichen Fortschritts*.

Az egyetemes történelem ókori interpretációja

A „világbirodalmak” koncepciója valójában már eleve az egyetemes történelem irányába mutat. Ezt különösképpen A. Momigliano fogalmazta meg nyomatékkal (*The origins of universal history*, ANP, 12, 1982, 533–60), aki egyfelől számbavette az emberiség történetére vonatkozó görög elméleteket, másrészt a hellénisztikus történetírásban jelentkező elképzelést a birodalmak egymásutánjáról, ill. e gondolat hatását a „Dániel könyvé”-re.

Az egyetemes történelem legpregnásabb jelentkezése azonban kétségkívül Polybios munkásságával kapcsolódik egybe, aki először vélte felismerni, hogy a városok, népek addig széttagolt történelme a római világhatalom ereje révén kapcsolódik össze egységes egésszé. Nem véletlen tehát, hogy az egyetemes történelemmel összefüggő historiográfiai vizsgálatok jórészt a Polybios-

kutatásokhoz kapcsolódnak, vö. pl. J. M. Candau Morón: El concepto de historia universal en Eforo y en Polibio, ill. Szamohina is az egyetemes történelem polybiosi koncepciójáról tartott előadást a VDI 1981. évi, VIII. konferenciáján. Számos vizsgálat akad azonban más, a római birodalom keretein belül élő szerzőkre is. V. M. Sztrogeckij Diodorus Siculusnál vizsgálta az egyetemes történelem problémáját a XVI. Eirénékonferencián, amelynek *Acta*-jában meg is jelent összegzése (Praha, 1983, I 101–106). A problémakör beható és átfogó tárgyalását adja az ANRW-ben O. Seel (Pompeius Trogus u. das Problem der Universalgeschichte, II 30,2 (1982), 1383–1423). Lényegében ugyancsak az egyetemes történelem irányában mutatnak azok a keresztény historiográfiai próbálkozások is, melyek a világi, mindenekelőtt a római történelmet megpróbálják összekapcsolni a keresztény megváltástörténettel, úgy, ahogy ezt elsőként igazából talán Orosius tette (vö. S. Tanz: Orosius im Spannungsfeld zwischen Eusebius von Caesarea u. Augustin, *Klio*, 65, 1982, 305–311).

Róma mint világbirodalom

Ez a kérdés valójában nagyon szorosan összefügg az egyetemes történelemről kialakított antik elképzelésekkel. A probléma sokakat foglalkoztatott, köztük az utóbbi időben K. E. Petzoldot (Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkung zum *bellum iustum* bei Livius, in: Festschrift E. Burck, 241–263), aki az istenek által elképzelt és akart *impe-rium*-ot a *clientela*-rendszerrel és a *bellum iustum* koncepciójával összefüggésben vizsgálta. E vonatkozásban a későbbi időszakok egyfajta pesszimizmust mutatnak egyes szerzők szerint, mint például Tacitus esetében is. J. L. Riestra Rodríguez úgy véli, hogy Tacitus Róma-felfogása számottevően különbözik akár Senecától, akár Florusétól, s filozófiai szempontból Zénón elképzeléséhez közelít. Mert míg Florus álláspontja alapján Róma sorsa felett egyaránt bábáskodik a *virtus* és a *fortuna*, addig Tacitus attól tart, hogy miközben Róma egyetemes állammá lett, a *virtus* hiánya és a *fortuna* megfoghatósága következtében a birodalom végül is el fog tűnni, átadva helyét más népeknek (La idea del estado universal en Tacito, *HAnt.*, 8, 1978, 215–217).

A római imperializmus ókori megítélése – oikumenikus szemlélet

A klasszikus történetírás, benne a görög is, alapvetően egyetértett a római égisz alatt létrejövő világbirodalom eszméjével. Jóformán csak az egyiptomi görög: Timagenes és a gall Pompeius Trogus volt az, aki szembehelyezkedett az augustusi *principatus* Róma-centrikus és imperialista jellegű politikájával. Ez a felfogás valójában sztóikus alapokon nyugszik, és lényegében annak a helyzetnek a következtetéseit vonta le egy oikumenikus megközelítésben, amely egy birodalom óriásira növekedett méreteivel álltak elő (vö. L. Alfonsi: Pompeo Trogo, Crisi di indentità del mondo romano nel I secolo d. C., *Helikon*, 20–21, 1980–1981, 75–86). Ez az oppozíció azonban csak a sztóikus alapokban egyezett meg a principatussal szembeni „senatusi ellenállás”-sal, amely a köztársasági *virtutes* és a *libertas* védelmezése kívánt lenni a monarchia fenyegetésével szemben (l. ehhez: J. M. Alonso-Núñez: L'opposizione contro l'imperialismo romano nella storiografia e contro il principato nella storiografia del tempo di Augusto, *RSA*, 12, 1982, 131–141).

A görögség viszonya a római világbirodalomhoz

A jelentkező oppozíciós törekvések ellenére azonban elmondhatjuk: a Mediterraneum vezető szellemiségét képviselő görögség s általában véve a beolvadó hellenisztikus műveltségű elem magáénak érezte a római világhatalmat. Dionysius Halicarnassensis egyértelműen azt a programot fogalmazta meg, hogy a görög városok fogadják el Róma felsőbbbségét, s váljanak az *imperium* integráns elemeivé, mert ez az egyetlen járható út a görög egység és „identitás” újbóli megvalósítása számára (vö. E. Gabba: Political and cultural aspects of the classicistic revival in the Augustan age, *CA*, 1, 1982). Ezzel összhangban állította ugyanez a görög szerző a régi rhétórokról szóló munkájában, hogy a római világbirodalom győzelme volt az, ami az „atticizmust” valóban vissza tudta állítani (RFIC, 109, 1981, 52–59). Mindez anak a gondolatnak a továbbvitele, amely már Polybiosnál kezd megjelenni, aki nemcsak elismerő értékelését adta a római *res publica*-nak, de F. Millar szerint elég he-

lyes képet is felvázolt róla (vö. JRS, 74, 1984, 1–19). Róma irányító szerepét ő már realista módon, a Róma általképviselet értékekkel hozta összefüggésbe (l. erről F. W. Walbank: Il giudizio di Polibio su Roma, AIV, 140, 1981–1982, 237–256). Mindezt persze Polybios még úgy fogalmazta meg, hogy amikor elismerte a római rendszer és hadsereg magasabbrendűségét, nem adta fel a maga népi identitását (B. Shimron: Polybius on Rome, A reexamination of the evidence, SCI, 5, 1979–1980, 94–117). A már Dionysius Halicarnassensis esetében érintett gondolati irányba mutat Strabón koncepciója is (F. Lasserre: Strabon devant l'empire romain, ANRW, II 30,1 (1982), 867–896. Viszonylag nemrég jelentkezett G. Zecchini azzal a megközelítéssel, hogy az Antoninusok korától a görögség körében a római hatalomhoz való viszonyulás két különböző formájával találkozunk. Míg a maga ideálját Thukydidesben látó epikureus Lukianos Róma-ellenes felfogást vall, addig a sztóikus orientációjú Arrianos, akinek Hérodotos a példaképe, továbbra is a római rendszer híve. Ez utóbbi álláspontot teszi magáévá és viszi aztán tovább Cassius Dio (Modelli e problemi teorici della storiografia nell'età degli Antonini, CS, 20, 1983, 3–31).

Az államról kialakított elképzelések a historiográfiában

A fentebb elmondottak érthetővé teszik, hogy a római kori latin és görög nyelvű történetírás, valamint a rokon műfajok határozott érdeklődést mutatnak az államelméletek tekintetében, hisz ez a kérdés összefüggésben áll egy világhatalom minden problémájával, Róma nagysága és szerepe ugyanis a kortársak elképzelése szerint elválaszthatatlan államiságától, kiváló alkotmányától, ahogy ez a gondolat már az id. Catónál felülrik (vö. A. Guarino: Funambolismi catoniani, Vichiana, 11, 1983, 159–163), aki a római *res publica*-t a méhkaszhoz hasonló természetes alakulatnak tartja (l. erről W. R. Johnson: Vergil's bees. The ancient Romans' view of Rome). Hatása miatt is roppant jelentőségűnek bizonyul a római historiográfia szempontjából Cicero elmélete, aki a *civitas mixta*-ról, a „kevert államformá”,-ról vallott elképzelése kialakítása során főképp Polybiost és Platont használta forrásként (l. a legutóbbi időben J. L. Ferrary: L'archéologie du *De re publica* (2,2,4–37,63), Cicéron entre Polybe et Platon, JRS, 74, 1984, 87–98). H. Cambeis arra az álláspontra helyezkedett, hogy Cicero a monarchia elve jegyében az ideális királyság elemeit igyekszik szétosztani a különféle intézmények között, minthogy az eszményi feltételek egyetlen személyben nincsenek szavatolva (Das monarchische Element u. die Funktion der Magistrate in Ciceros Verfassungsentwurf, Gymn., 91, 1984, 237–260). Alföldy G. annak a kérdésnek szentelt érdekes dolgozatot, hogy miként látta Suetonius az állam és a társadalom átalakulását a köztársaságról a principátusra való átmenet idején, azon elképzelései alapján, amelyeket a politikai és társadalmi normákról, ill. magáról az államról alakított ki (Römisches Staats- u. Gesellschaftsdenken bei Sueton, AncSoc., 11–12, 1980–1981, 349–385). Cassius Dióknak is tanulságos volt az az elképzelése, hogy a *démokratia* sem Augustus, sem a Severusok idején nem praktikus, miként ezt a szerző az Agrippa szájába adott, némiképp anakronisztikus szavaiban kifejezi (P. McKechnie: Cassius Dio's Speech of Agrippa. A realistic alternative to imperial government, GaR, 28, 1981, 150–155). A Dio-féle államfelfogáshoz értékes hozzájárulás B. Manuwald munkája is (Cassius Dio u. Augustus, l. róla Schmitthener recenzióját: HZ, 235, 1982, 156–158). Fontos szerepet játszanak az államelméleti megfontolások a keresztény történeti vagy historiográfiai jelentőségű művekben is.

Területi eltérések a római történetírásban

Az előzőekben szóltunk arról az integrációs erőről, amely a Római Birodalmat jellemezte, s mely a historiográfiában is jelentkezett. Mégis a császárkorban – időben változó mértékkel – megmutatkoznak bizonyos olyan szemléletbeli elkülönülések is, amelyek összefüggésben állnak az *imperium* egységén túlmutató dezintegrációs folyamatokkal. G. Sabban egyfelől azt vizsgálta, hogy Ammianus Marcellinus információi révén tárul fel egyes alattvalóknak az ún. gall hazához való ragazkodása. W. Ameling arra hívta fel a figyelmet, mennyire meghatározta Cassius Dio magatartását, álláspontját bithyniai görög származása (Cassius Dio u. Bithynien, EA, 4, 1984, 123–138). Florus birodalomfelfogására ugyancsak hatással lehetett Hispania iránti szimpátiája (l. erről J. Straub: im.). A legerőteljesebb azonban ez az elkülönülés – mint erről már más összefüggésben

szóltam – Pompeius Troguśnál (vö. R. Urban: Gallisches Bewusstsein u. Romkritik bei Pompeius Trogus, ANRW, II 30, 2 (1982), 1424–1443; M. Rambaud: Trogoe-Pompée, un gaulois dans l'empire, in: La patrie gauloise, d'Agrippa au VIe siècle, Actes du Colloque, Lyon, 1983, 129–146).

Hatások és kölcsönhatások – utóélet

Magától értetődő, hogy a sok kultúrát magába olvasztó római birodalom történetírását különféle hatások érték, főleg azon görögség részéről, amelynek körében a történetírás műfaja valójában megszületett. Nem véletlen, hogy Fabius Pictorral kezdődőleg a korai római történetírás nemcsak görög nyelvű volt, de nagyon erősen hatott is rá annak szemlélete, ábrázolási módja. Ez részben a későbbiekben is jellemző lesz.

Részletesen taglalta ezt a problémát a historiográfiai jelentőségű Cicero esetében J. Mandel, aki hangsúlyozta: a római szerző azt az ékesszólásra és drámai effektusra építő történetírást részesítette előnyben, amely részben Isokratés, részben Aristotelés elméleti megállapításaira támaszkodott, s ugyanakkor kevésbé tartotta szem előtt a pragmatikus történetírás megalapítóját: Thukydidést. (L'histoire hellénistique et son influence sur Cicéron, Euphrosyne, 10, 1980, 7–24; l. még e problémakörhöz: I. G. Taiphakos: Cicero and the Sicilian historiography: Timaeus, Ciceroniana, n. s. 4, 1980, 177–189).

Ehhez a tárgyhoz tartozik a *történetírói hagyomány* kérdése is. Ismeretes, hogy ehhez milyen kritikusan viszonyult Polybios, s az ezzel való konfrontáció is elősegítette álláspontja még határozottabb tisztázását (vö. J. Bonquet: Polybios on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyancsak hozzásegít a történetírói hagyomány tisztázása Tacitus jobb megértéséhez, ezzel kapcsolatban I. D. Flach: Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung.

Az utóbbi időben különösen behatóan foglalkozott a kutatás Sallustiósszal. Így kimutatták a thukydidészi megalapozást, vö. T. F. Scaulon: The influence of Thucydides on Sallust (l. róla A. Michel ismertetését: REL, 61, 1983, 377), ill. K. Büchner: Thukydides u. Sallust über den Verfall der Wertbegriffe; valamint a platóni filozófia szerepét, vö. D. B. Mac Queen: Plato's Republic in the monographs of Sallust.

Az egyéb auctorokat ért hatásokat ill. továbbélésüket szintén nem egy munka vizsgálta a közelmúltban. M. Pucci Appianus használatát mutatta ki Rufinus *Historia ecclesiastica*-jában. Aurelius Victor ugyancsak visszhangra talált Sulpitius Severus *Chronicon*-jában (l. erről L. Bessone: RFIC, 108, 1980, 431–441). A catói ideológia jelentőségét Florus történeti munkájában nemrég G. Brizzi valószínűsítette (Imitari coepit Annibalem / Flor., I 22, 55) Apportí catoniani alla concezione storiografica di Floro? Latomus, 43, 1984, 424–431). A *Historia Augusta* középkori fortleben-jének egyes fejezeteit C. Bertrand dolgozta ki (L'*Historia Augusta* et son influence sur quelques auteurs du moyen age, Entretiens ..., Univ. de Liège, 1982). M. von Albrecht a liviusi hagyomány jobb megismeréséhez járult hozzá egyik tanulmányával (*Fides* u. Völkerrecht. Von Livius zu H. Grotius, in: Livius, Festschr. E. Burck, 295–299), kimutatva a *historicus* egyik helyének hatását Grotiusra. Külön tudományos tanácskozáson volt szó Tacitus utóéletéről: La fortuna di Tacito (Atti del Colloquio).

A történelmi közgondolkodás szempontjából fontos római művek nemcsak a korai időkben, de a későbbiekben is napvilágot láttak görögül, politikai és propagandisztikus okokból. Így szükségképpen fölmerül a latin művek *görög nyelvű tolmácsolásának* problémája. A téma utóbbi időben oly gazdag irodalmából itt csak néhány Augustusra vonatkozó kérdést érintünk. A *Res gestae divi Augusti* görög szövegének rekonstruálása, ill. propagandahatérének feltárása szempontjából fontos az alábbi két tanulmány, vö. J. Humphrey – M. Reinhold: *Res gestae* 4, 1 and the ovations of Augustus, ZPE, 47, 1984; valamint D. N. Wigtíl: The ideology of the Greek *Res gestae*, ANRW, II 30, 1 (1982), 624–638.

Míg kezdetben a latin történetírók alkottak görögül, később már a görög ajkúak kezdtek latinul írni, mintegy ezzel is kifejezve a római latin historiográfia rangját és súlyát. Minderre a legjobb példa Ammianus Marcellinus. Vele kapcsolatban P. Mattheus arra hívta fel a figyelmet, hogy bár írás- és gondolkodásmódja messzemenően görög meghatározottságú, azért a latin nyelv és kul-

túra sokkal mélyebb hatást gyakorolt erre az auctorra, mint ahogy gyakran fel szokták tételezni (Ammianus' historical evolution, in: History and Historians, 30–41).

Azért persze a klasszikus görög historiográfia az egész késői római történetírásban is jelen volt, ugyanúgy, ahogy Bizánc szellemét is áthatotta. Mint B. Baldwin áttekintéséből is kiderül az i. sz. 238 és 565 közti periódusban a görög nyelvű irodalomban a hagyományos historiográfiának valamennyi fontosabb ága megtalálható volt; ám ezekhez társult még az egyháztörténet is, s az egykorú szerzők mindenekeelőtt a kortárs történelem iránt érdeklődnek, méghozzá úgy, hogy a bizánciak számára gyakran a Nyugat-Római Birodalom is fontos (Greek historiography in late Rome and early Byzantium, Hellenica, 33, 1981, 51–65).

A római historiográfia korszakai

Már az eddigiekből is kitűnhetett: bármennyire is megvannak a római történetírás általános jellemzői, sajátos vonásai, azért a maga több évszázada alatt számos változáson is keresztülment, aminek következtében a szakkutatás hajlamos külön-külön is elemezni egy-egy periódus római historiográfiáját.

Különösen nagy figyelmet szentel a modern kutatás a *római történetírás kezdeteinek*, amely téma ráadásul külön módszert is igényel, minthogy erre az időszakra vonatkozólag vagy csak szerény s gyakran megbízhatatlan töredékekkel rendelkezünk, vagy mindössze meglehetősen problematikus utalásokkal. Így szigorú kritikára van szükség, de még ez sem veszi elejét a meglehetősen nagy véleménykülönbségnek, egymás mellett létező eltérő hipotéziseknek. Önálló monográfiát szentelt pl. az *Annales maximi* vizsgálatának B. W. Frier (Libri Annales pontificum maximorum. The origins of the annalistic tradition, I. róla Kierdorf recenzióját: Gymn., 90, 1983, 344–46). A legtöbb vitára azonban kétségkívül a Fabius Pictor-kérdés ad okot, akit Alföldi A. a korai időkre vonatkozó egész annalisztikus anyag meghamisításáért tett felelőssé. Lévén, hogy a téma szakembere nálunk Ferenczy E., e problémába nem kívánok belebonyolódni, csupán azokra az újabb vizsgálatokra utalok, melyek – mint legutóbb nálunk Borzsák I. tette – Fabius Pictor nyomait próbálják meg föllelni Cato, Dionysius Halicarnassensis, Livius vagy éppen Plutarchos műveiben. A Luisi az idősebb Catót Fabius ideológiájának örököséként fogja fel (IuvLuc., 3–4, 1981–1982, 161–186). Verbrugge részben Dionysius Halicarnassensis és még inkább Plutarchos alapján próbál meg visszakövetkeztetni Fabiusra (Fabius Pictor's Romulus and Remus, Hist., 30, 1981, 236–238). Ugyancsak sok kérdést vet fel a történetíró Cincius Alimentus elveszett munkássága is. Helyét a római historiográfiában G. P. Verbrugge igyekezett kijelölni (Phil., 126, 1982, 316–323), Cassius Dionál kimutatható nyomaival pedig V. La Bua foglalkozott. Ugyanakkor J. G. Wolfnak a *Fasti*-val kapcsolatos vizsgálatai (Die literarische Überlieferung der Publikation durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980) már átvezetnek bennünket az i. e. 2.–1. sz.-i annalisztikához, mivel a *Fasti* és a *Leges actionis* publikálásával összefüggő, Gn. Flaviusszal kapcsolatos hagyomány megítélése szerint Calpurnius Pisóra vezethető vissza, akinek az előadását Livius kontaminálta Macer közlésével. A római historiográfia korai szakaszával jól összekapcsolható R. A. Laroche munkája is: Early Roman chronology. Its schematic nature, in: Stud. in Latin Lit., III, 5–25.

A valóban szépirodalmi színvonalú római történetírás, a *historia ornata* a köztársaság alkonyán és a principátus hajnalán született meg, s tulajdonképp ekkor formálódtak végleges érvényűvé a római történelmi gondolkodás fentebb már részben érintett jellemzői. E periódus tehát döntő jelentőségű az antik historiográfia szempontjából, mégsem született – ismereteim szerint – az utóbbi időben olyan munka, amely átfogóan épp e korszak történetírását elemezte volna. Annál számosabbak viszont az ekkori historicusokra vonatkozó kutatások, ahogy arról az eddigiekben már számot adtunk.

Van viszont átfogó értékelésünk az Antoninusok időszakára G. Zecchini tollából (L. már fentebb), s különösen jó áttekintést kapunk a későantik történetírásról abban a tanulmánykötetben, amelyet B. Croke és A. M. Emmett állítottak össze egy 1981-es Sidneyben megtartott konferencia alapján. History and Historians in Late Antiquity, Sidney – Oxford – New York – Toronto – Paris – Frankfurt aM, 1983. A kiadvány készítői jól összegzik az antik történetírásban a 4–7. sz. folyamán bekövetkező változásokat, melyek olyan tényezőkkel állnak összefüggésben, mint a kereszt-

ténység győzelme, ill. a germán népek megtelepedése a Római Birodalom területén. A szerzők rámutatnak, hogyan élt tovább a klasszikus hagyomány, mindenekelőtt a Keleten (vö. Prokópiosz, Agathias), s nemcsak stilisztikai szempontból, hanem eszmetörténeti vonatkozásban is. E. A. Judge szerint ezek a tradicionális keretek esetenként akadályai lehettek annak, hogy a valóságos folyamatokat igazán helyesen fogják fel és mutassák be, így pl. Ammianus Marcellinus és Eusebios esetében. A keresztény múltinterpretációnak olyan adekvát formája is kínálkozik persze, mint a keresztény világkrónika, amely először a Keleten jelenik meg. Míg azonban itt: Bizáncban keresztény szellemben értelmezik át a világot, miközben magukat rómaiaknak tartják, ugyanakkor azonban Nyugat-Európában megfigyelhető a római kultúrával való szakítás egyfajta tudata; s a barbárok is hozzálátnak a maguk időben és térben való, vagyis történeti megjelenítéséhez.

Róma keresztény történeti irodalma

A császárkori történelmi gondolkodás egyik jellegzetes és részben új formája a keresztény szellemiségű historiográfia, még akkor is, ha ez semmiképp sem választható le magáról a klasszikus antikvitásról, úgy, ahogy ezt főképp régebben sokan megtették.

A kereszténység bizonyos mértékig a historiográfia új formáit is magával hozta, mint amilyen a világkrónika, az egyháztörténet, a *martyriumok* s némiképp a szentek élete is. Az elsővel újabban B. Croke foglalkozott, főleg Eusebiosszal összefüggésben (*The origins of the Christian world chronicle*, in: *History and Historians*, 116–131), az egyháztörténetet pedig egy külön kötet taglalta: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, I. róla Ceressa-Gastaldo kritikáját in: *Maia*, 34, 1982, 318.

A maga Róma-ideológiája is megvolt a keresztény történetírásnak, ahogy erre Orosius – és részben Prudentius – kapcsán nemrég K. Schoendorf mutatott rá, vö. tanulmányával: *Von der augusteischen zur christlichen Romideologie, Anregung*, 28, 1982, 305–311.

M. Sordi színvonalas tanulmánya igen alaposan taglalja az ún. klasszikus antik és a keresztény történetírás viszonyát (*Dalla storiografia classica alla storiografia cristiana*, CCC, 3, 1982, 7–29). Szerinte – a hagyományos felfogással ellentétben – a keresztény történetírás elsősorban nem abban különbözik a klasszikus ókoritól, hogy elutasítja a történelem ciklikus menetét, hiszen ez az utóbbi felfogás nem volt jellemző a „pogány” történeleminterpretáció egészére. Valójában az a megkülönböztetés sem abszolút érvényű, hogy a tradicionális antik nézettel szemben a kereszténység sokkal határozottabban képviselte volna az emberi cselekvés szabadságának összebékítését az isteni irányítással. A keresztény történelemkoncepció alapvetően abban mutatkozik újnak, hogy főképp a történelmen túli élet, vagyis az örökkévalóság iránt érdeklődik, s ennél fogva gyökeresen más perspektívában emeli ki az emberi értékeket.

A historia fogalma az antik Rómában

Már az eddig elmondottak is nyilvánvalóvá tehetik, hogy a klasszikus antikvitás folyamán s magában Rómában is időben változott a történelem értelme és értelmezése. Kikerülhetetlen volt tehát, hogy a szakkutatás ki ne térjen e fogalom változó interpretációjára. Ezzel összefüggésben a legutóbbi időben külön monográfia is készült, vö. G. Press: *The development of the idea of history in antiquity*, Montreal, 1982. A Demandt hasonló jellegű vizsgálatai e téren bár az antikvitás egészére kiterjednek, mégis mindenekelőtt az ókor késői szakaszát veszik célba. Egyik idevágó cikkében például öt aspektusból közelítette meg a *historia* változó kategóriáját a Diocletianustól Theodorichig terjedő időszakban (*Geschichte in der spätantiken Gesellschaft*, Gymn., 89, 1982, 255–272). Vizsgálta, kik voltak a történelmi tudat hordozói, s hogy mi volt ennek tartalma, mik voltak funkciói, kifejezési formái, valamint azt, hogy a korabeli *historia* milyen jövőképet vázolt fel a birodalom felbomlásának ideje előtt, ill. az alatt. A *historia* változó jelentéstartalmát terjedelmes műben elemezte J. van Selers is, akinek figyelme nemcsak a klasszikus antikvitásra, hanem a bibliai előzményekre is kiterjedt (*In search of history. Historiography in the ancient world and the origins of Biblical history*, New Haven, 1983).

A történelem menetének értelmezései

A történelem értelmezésével szoros összefüggésben áll a történelem mechanizmusának, alakulása jellegének és irányának meghatározása. Mint már korábban is láttuk, az ókorban ugyanúgy megtaláljuk a történelem lineáris menetének s ezzel együtt a progresszióknak a gondolatát mint a ciklikus megújulás, vagyis a szakaszos elhalás és megújulás elképzelését. Ez utóbbi az élő szervezet törvényszerűségének a benyomását kelti, s így természetes, hogy az ókor történelemszemléletét gyakran erőteljes *biologizmus* hatja át.

Magától értetődő tehát, hogy az utóbbi időben több olyan munka is született, amely az ókori Róma organikus történelemfelfogását elemzi. Alkalmazta ezt a nézőpontot az a Cicero is, aki egyébként egyfajta társadalmi értékrend alapján magát az *ars medica*-t meglehetősen lebecsülte (vö. F. Stok: *L'ars medica e il suo esercizio nell'ideologia ciceroniana*, Index, 11, 1982, 27–36). A biologikus szemlélet különösen fontos szerepet játszik annál a Florusnál, aki elsőként alkalmazta igazán átgondoltan a római néptörténelem periodizálására az emberi életkorokat. Ennek megfelelően ez a *historicus* azt a nézetet hangoztatta, hogy az *imperium Romanum* valóságos *corpus*, test, amelynek *animaja* és *mens-e*, vagyis lelke és értelme a *princeps*, úgy ahogy az a gondolat már Tacitusnál is felülkéri. Florusnak az volt a meggyőződése, hogy az egész *genus humanum*-nak, az emberiségnek ebben az *imperii corpus*-ban kell egyesülnie (vö. J. Straub idézett tanulmányával in: JRGZ, 25, 1978, 173–195). Florus organikus történelemértelmezésének létrejöttében feltehetőleg a rhétor Senecának is szerepe volt, így a problémakör megértése szempontjából nagyon fontos R. Häusslernek a budapesti FIEC kongresszuson elhangzott s aztán ennek *Actáiban* megjelenő előadása (Neues zum spätrömischen Lebensaltervergleich, in: Actes VIIe Congr. FIEC, II 183–191), amely az idősebb Senecának tulajdonítja azt a pesszimista kicsengésű életkor hasonlatot, amelyet aztán Lactantius is alkalmazott a római történelemre. Megtalálható ez a felfogás Ammianus Marcellinusnál is, de az ő gondolatára mindenekelőtt kora és Róma-felfogása nyomja rá a bélyegét. Az apcianosi biologizmus köztársaságkori gyökereit ezen összefoglalás készítője Asinius Pollióban vélte föllelni (Asinius Pollio and the fall of the Roman Republic, ACD, 16, 1980, 25–36). Ugyanakkor A. Dihle azt emelte ki, miként hatott az antik organikus történelemfelfogásra a görög biográfia (l. fentebb már idézett tanulmányát).

Ez a kérdés két irányba is továbbvisz bennünket. A biologikus történeleminterpretáció többnyire *metaforikus* jelleget ölt, másfelől szorosan összefonódik az ókori *anthropológiával*. Ennek megfelelően érthető, hogy a közelmúlt kutatásai mindkét kérdést behatóan vizsgálták. Az előbbi vonatkozásában korszakos jelentőségű A. Demandt terjedelmes munkája: *Metaphern für Geschichte*, amely abból a helyes álláspontból indul ki, hogy minden egyes szerző metafora-világa egyfajta történelemszemléletet tükröz, tehát mintegy képi úton rekonstruálható egy-egy *historicus* történelemfilozófiája, anélkül, hogy azt bárhol is tételesen kifejtjené. Bár a klasszikus antikvitásnak több olyan metaforája van, amellyel az események menetét jól meg tudja világítani, mégis néhánynak különös jelentősége van, mint pl. azoknak, amelyek a *spectaculumokkal* ill. a színházzal stb. kapcsolatosak. Nem lehet véletlen az sem, hogy kiemelkedő jelentősége van az organikus metaforáknak, mert ez a tény megfelel az antikvitás oly karakterisztikus biológiai jellegű társadalom- és államértelmezésnek. Különösen fontos szerepe van az „életkor”-hasonlatnak, amelynek Demandton kívül R. Häussler is nem egy gondos tanulmányt szentelt, így azt is, amelyre már korábban hivatkoztam. Ez a felfogás szorosan összefügg a klasszikus ókor általános antropologikus világmagyarázatával, l. erről előbb A. Dihle kétszer is említett tanulmányát. Az antropológia azonban – nagyrészt „pogány” örökségképpen – magát a kereszténységet is áthatotta, s jól megmutatkozik akár Augustinus, akár Lactantius történelemszemléletében.

Hanyatlástudat – Revonatio – Translatio imperii (Az új Róma)

Az organikus társadalom- és állambelfogás természetesen együtt jár a születés és a növekedés után a társadalom és az állam hanyatlásának ill. elhalálzásának feltételezésével, amit az élet rendje szerint valamiféle újjászületés kísér, magában foglalva a hatalom átruházásának, továbbvitelének elengedhetetlenségét. Bár az elmúlás rendjével már a köztársasági történetírás is magától értetődően számolt (vö. pl. Polybios, Cicero stb.), mégis Sallustius követőleg (l. erről: D. F. Conley: *The stages*

of Rome's decline in Sallust's historical theory, *Herm.*, 109, 1981, 379–381) a császárkori historiográfia lesz az, amely számot ad az antik Róma mélységes hanyatlástudatáról. K. P. Johné azt a kérdést feszegette, hogy a *Historia Augusta*-ban rendkívül nagy szerepet kap az a krízis, amelyet a germán fenyegetés vált ki. Ennek ellensúlyozására csak egy valami szolgálhatott: a *Roma aeterna*-ba vetett hit (Zur Widerspiegelung der Krise des Römischen Reiches in der *Historia Augusta*, *Klio*, 63, 1981, 615–622). Sok tinta elfolyt már a híres tacitusi *urgentibus imperii fatis* értelmezése kapcsán is (Germ., 33), hol optimistább, hol pesszimistább kicsengést hallva ki belőle (vö. N. Santos Yan-guas: Tácito y la decadencia del imperio, *Emerita*, 50, 1982, 17–32; L. még R. Urban: *Urgentibus imperii fatis*. Die Lage des Römischen Reiches nach Tacitus, *Germania* 33,2, *Chiron*, 12, 1982, 145–162).

A római *imperium*nak ez a tényleges hanyatlása és bukása, valamint szubjektív hanyatlástu-data az elmúlt évszázad folyamán megannyi interpretációra és magyarázatra adott lehetőséget, ahogy korábban is szinte mindig kedvelt téma maradt. Minderről roppant anyagot egybehordva ad tájékoztatást és értékelést A. Demandt nagylélegzetű és részben nagyhorderejű műve: *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984, s ehhez újabb kiegészítéseket fűzött a *Historische Zeitschrift* hasábjain (*Neuere Literatur zum Dekadenz-problem*, *HZ*, 241, 1985, 105 kk.). Arról pedig, hogy Demandt idevágó nézetei és eredményei helyenként mennyire vitathatóak, arról K. Christnek a *Der Fall ...-ról* írt terjedelmes bírálata adhat képet („Decline and Fall ...”, 240, 1985, 641 kk.).

Az organikus és ciklikus antik történelemfelfogás e válságból a *renovatio* ill. a *regeneratio* gondolatával is kereste a kiutat, úgy állítva be pl. az új fővárost: Byzantiumot mint új Rómát a *Translatio imperii* eredményeképpen. E bonyolult kérdéshez L. újabban J. Irmscher dolgozatát, aki úgy véli, hogy a hatalom tényleges áthelyeződése a valóságban igen hosszú, több évszázadra kiterjedő folyamat volt („Neurom” oder „zweites Rom” – *Renovatio* oder *Translatio*).

Földrajzi-klimatikus determinizmus

Az e címben jelzett kérdéskör valójában nagyon szervesen kapcsolódik a fentebbiekben taglalt biológikus megalapozottságú történelemmagyarázathoz. Római gyökerei a görög filozófiáig (pl. Aristotelés) nyúlnak vissza, s Strabónnál csakúgy fölfedezhető, mint pl. Sallustiusnál. E szempontból az utóbbi években többek közt Liviust (vö. M. R. Girod: *La géographie de Tite-Live*, *ANRW* II, 30, 2 (1982), 1190–1229) ill. Pompeiust Trogust és Iustinust elemezték (vö. G. Cipriani: *I Galli fra stupidità e acume. Spunti di determinismo geografico in Trogo-Giustino, Servio e Isidoro*, *QuadFoggia*, 2–3, 1982–83, 131–141).

A ius naturale problémája

Ez az állam- és jogfilozófiai kérdés szintén kapcsolódik az organikus történelemkoncepció nagy egészéhez. Ha ugyanis a törvény az isten és a természet lényegét fejezi ki, akkor az őt megtestesítő állam maga is a természet rendje szerint fejlődik és változik. E problémát Cicero vonatkozásában újabban P. Weber-Schaefer vizsgálta meg (vö. *Ciceros Staatstheorie u. ihre Bedeutung für die moderne Politikwissenschaft*, *Gymn.*, 90, 1983, 478–493), de beható elemzést adott e problémáról H. T. Johann is (vö. *Gerechtigkeit u. Nutzen, Studien zur ciceronischen u. hellenistischen Naturrechts- u. Staatslehre*, Heidelberg, 1981).

A natura és az államiság

Az eddigiekből következik e két tényező gyakori egybecsengése a klasszikus, görög-római történeti gondolkodásban, úgy, hogy azt pl. Polybios vonatkozásában H. Eisenberg elemezte (*Die Natur u. die römische Politeia* in 6. Buch des Polybios, *Phil*, 126, 1982, 44–58).

Az agresszió-elmélet megfogalmazása

E tétel kialakítása ugyancsak nem érthető meg a társadalomnak élő, természeti jelenségeként való kezelése nélkül. Nem lehet véletlen, hogy e gondolat római képviselőjeként azt a filozófus Senecát

tarthatják számon, akinek organikus történelemlátása annyira nyilvánvaló (vö. A. Bäumer: Die Bestie Mensch. Senecas Agressionstheorie).

Az idő kérdése

A historia fogalmának és a mögötte meghúzódó erőknek a problémája nem választható el magának a történeti időnek a problémájától. Az elmúlt években a figyelem erre a tárgykörre is kiterjedt, így mindenképp meg kell említenünk egy R. Chevalier által szerkesztett kötetet: *AIÓN, Le temps chez les Romains*, P., 1976 (Caesaronum X bis), mely számos részkérdést elemez, többek közt a történeti és a mitológiai vagy legendás idő összefüggését (im., 145 kk.). E köteten túlmenőleg egyéb idevágó témájú írások is megjelentek, közejük tartozik G. Focardié: *Seneca e il problema del tempo. Contributo filologico ed esegetico a Epist. 1, 3–4, Orph., 4*, 1983, 370–383. Ebben az összefüggésben, az ún. mitológiai idő kapcsán kell megemlítenünk a historiográfiai művekben is jelentkező „aranykor”-kategóriát, amelyet egyesek összekapcsoltak a filozófia által kidolgozott bölcsek uralmával, vö. E. Bertoli: *L'età dell'oro in Posidonio e Seneca*, Quad. di Lingue e Letterature (Verona), 7, 1982, 151–179. Ezzel Seneca az ep. 90-ben morális irányban módosította azt a tudományos és filozófiai perspektívát, amellyel az „aranykor” fogalma még Poseidóniosnál bírt. Megvan az „aranykor” jelentősége a keresztény történelemfelfogás számára is, l. erről A. L. Fisher fentebb már más vonatkozásban említett cikkét (JHI, 43, 1982, 355–377).

Módszerek az antik történetírásban

A *historia* különféle értelmezése egyfelől kihat magukra, a történetírás által alkalmazott módszerekre is, ám ugyanakkor az egyes eltérő metódusok is befolyásolhatják a történelem fogalmának definiálását. Ezért a mai kutatók sűrűn vizsgálják részben az egyes auctorok feltárási és elemző módszerét, részben pedig az antik történetírás metódusának a későbbi korokétól, így a modern történeti kutatástól is eltérő jellegét.

Ebben a tekintetben példamutató jelentőségű G. Sabbah könyve (*La méthode d'Ammien Marcellin*), de megemlíthetjük még L.L. Gunderson dolgozatát is, aki a következőre mutatott rá: Q. Curtius Rufusnak az az eljárása, hogy a szereplő személyek felvonultatásával igyekszik nyilvánvalóvá tenni Alexandros elfajzását s azt a terroruralmat, mely tevékenysége utolsó éveire kialakult (Q. Curtius Rufus. *On his historical methods in the Historiae Alexandri*, in: Philip II, Alexander the Great, 1982, 177–196).

Az összehasonlításnak az ókori historiográfiában is alapvető jelentősége volt. Ez azonban akkor és ott elsősorban a történetírás rétorikus jellegével állt összefüggésben, mert az *ars oratoria* a közönség figyelmé felkeltése céljából kedvelte a *comparatiót*, a párhuzamba állítással ugyanis akár pozitív, akár negatív módon jól lehetett jellemezni mind egyes személyeket, mind pedig egyes helyzeteket (l. erről S. Bonani: *Sulla tecnica comparativistica di Ammiano Marcellino*, QC, 4, 1982, 415–426). Az egész antik történetírásról ebben az összefüggésben érdekes gondolatok találhatók H. Drexler következő tanulmányában: *Historiographia comparata*, in: *Letteratura comparata, Problemi e metodo*. Studi in onore di E. Paratore, Bologna, 1981, 125–138.

Az antik historiográfiának a későbbi korok történeti irodalmával való egybevetése szempontjából tanulságos E. Breisach terjedelmes munkája: *Historiography. Ancient, medieval, and modern*, Chicago, 1983.

A historiográfia műfajának formái Rómában

A történelem-interpretációjában mutatkozó különbségek szerepet játszottak abban is, hogy Rómában a *historia* mint műfaj igen tág gyűjtőfogalom volt, amelybe valójában meglehetősen eltérő műformák tartoztak bele; másfelől az egymástól eltérő irodalmi formák maguk is megkövetelték a történelem kategóriájának különféle értelmezéseit. E bonyolult problémával az elmúlt években főképp E. Cizek foglalkozott behatóbban, aki már a FIEC budapesti kongresszusán arról beszélt, hogy a római történetírás valójában „une fédération de genres”. Egy újabban publikált cikkében (*Les genres de l'historiographie latine*, Faventia, 7/2, 1985, 15–33) pedig azt feszegeti, hogy a *his-*

*tor*a kategóriájába tartozó *annales*, *res gestae*, *historia universalis* a történelem folyamatosságával számol, s ennek megfelelően egy *continuo* előadásmódot valósít meg, szemben a történelem tagoltságát valló és a *carptim* bemutatást választó *epitoméval*, történelmi kronológiai táblázzal, az emlékirattal, az életrajzzal ill. az *exitusszal*. Továbbá, míg e három utóbbi forma kifejezetten személyhez kötöten állítja eléln a történelmet, addig az összes többi egy nép vagy népek sorsát eleventi meg. Az említett szerző – tudomásom szerint – egy terjedelmes összefoglalást kíván megjelentetni „Histoire de l’historiographie à Rome” címmel, mely nyilván még jobban dokumentálni fogja ezt az alapvetően helyesnek tartható koncepciót. Addig is, amíg ez a mű megjelenik, rendelkezésre állnak bizonyos speciális munkák az antik historiográfia egyes formáiról, mint pl. G. Hinojo Andrés: *Consagración de la monografía como género histórico*, in: *Unidad y pluralidad*, II, 213–221, mely írás főképp Sallustiuszhoz kapcsolódóan ad tájékoztatást az ókori történelmi monográfiáról.

Mitológia és történetírás

Ez a kérdéskör mind az antik időfelfogással, mind a historiográfia módszertanával összefüggésben áll. Ezért a kutatás egyik fontos területe, úgyhogy e témában számos munkára tudnánk hivatkozni a legutóbbi időkből is. Én itt rövidség céljából mindössze két írásra utalok. Az egyik M. Piérart-é (*L’histoire ancienne face aux mythes et aux légendes*, LEC, 51, 1983, 47–62 és 105–115), aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a rómaiak nem csupán racionalizálás céljából vonták be a mitológiát történelmükbe, hanem messzemenően ideológiai és politikai törekvések jegyében is. A másik dolgozat egy részprobléma érdekes megvilágítása, vö. A. Mastrocinque: *La cacciata di Tarquinio il Superbo. Tradizione romana e letteratura greca*, II, Athen., 62, 1984, 210–229. A szerző szerint a köztársaságalapító Brutus történetének eredeti magja egy olyan legenda, mely szerint az ifj. Tarquinius elhanyagolta a Servius Tulliusztól bevezetett Lares kultuszát. Emiatt mindaddig szörnyű csapások érik a rómaiakat, mígnem Tarquinius elűzésével Brutus helyre nem állította a Lares tiszteletét, anyjukéval Maniával és Cerna istennővel együtt.

Az antik historiográfia filozófiai-ideológiai háttere

A történelem értelmezését természetesen erősen meghatározzák a filozófiai és az ideológiai öszszetevők is. Rómában a politikai gondolkodásra kétségkívül a sztóicizmus volt a legnagyobb hatással, így kézenfekvő, hogy ez az áramlat volt a legnagyobb befolyással a *historia* koncepciójára is Rómában. A politikai elmélet ezen forrásvidéke olyan gazdag, hogy be kell érnünk néhány kiragadott illusztrációval. Egyik tanulmányában O. Gigon (*Poseidonios u. die Geschichte der stoischen Philosophie*, *Archaiogonosia*, 1, 1980, 261–299) kiemelte Poseidónios történelmi és geográfiai munkáinak érdekességét, hangoztatva, hogy elméleti szinten a római gondolkodást oly nagy mértékben meghatározó görög szerző a három szókratikus iskola valamiféle szintézisére törekedett, sok elemet átvéve a praesókratikusoktól is, ami persze gátolta rendszerének koherenciáját. K. von Fritz (*Poseidonios als Historiker*, in: *Historiographia Antiqua, Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans ...*, Leuven, 1977, 163 kk) ugyancsak Poseidóniosz antropológiai-etnográfiai megalapozottságú történetfilozófiájának esetenként a sztóicizmustól el is térő szintetizáló jellegét emelte ki. Az id. Plinius szintén a sztóikus morál elfogadása jellemezte, bár ugyanakkor kritizálta is ezen iskola azon képviselőit, akik elhanyagolandónak tartották az ember fizikai szükségleteit. Plinius szemében az ember úgy, ahogy a természet megteremti: nyomorúságos és fegyvertelen lény, *flens animal*, nem pedig *divinum animal*. Ezért válik művének, a *Naturalis historia*-nak központi eszméjévé a *iuvare mortales* (S. Citroni Marchetti: *Iuvare mortalem, l’ideale programmatico della Naturalis Historia* di Plinio nei rapporti con il moralismo stoico-diatribico, *AeR*, 27, 1982, 124–148). Plinius bírálata részben az ellen a felfogás ellen irányult, melyet az ifj. Seneca képviselt, akiknek *Epistulae morales*-a igazi sztóikus erkölcsfilozófiát képviselnek, megmutatva, milyen magatartást kell tanúsítania az embernek a politikától való visszavonulás után (vö. E. Lefèvre: *Der Mensch u. das Schicksal in stoischer Sicht*, *Senecas 51 u. 107. Brief*, *AU*, 26, 3, 1983, 61–73). A sztóikusok *ekpyrós*- és újjászületés-elméletének történetfilozófiai jelentőségét már korábban is érintettem, ezt az eszmét valamint az e tárgykörrel ugyancsak összefüggő tér-idő-mozgás problé-

máját vizsgálja a filozófus Senecánál J. Ossberger és R. Gleiss közös dolgozata (Seneca u. Naturphilosophie. Ein Versuch einer Betrachtung aus philosophischer u. naturwissenschaftlicher Sicht, Anregung, 28, 1982, 361–371). G. Aujac (Strabon et le stoïcisme, Diotima, 11, 1983, 17–29) arra a következtetésre jutott Strabón tanulmányozása közben, hogy ez a történetíróként is tevékenykedő geográfus meg volt győződve a világ egységéről, miként azt a sztóikusok tették, s hozzájuk hasonlóan azt hirdette, hogy az embernek, de különösen a bölcsnek a legjobb társadalmat kell megteremtenie. A földrajzra is azért van szükség, hogy az államok minél jobban teljesíthessék feladatukat, mert minden ország életének, szokásainak, kultúrájának és eredetének meghatározója a geográfiai környezet.

A platóni államelmélet jelenlétéről Cicero és Sallustius politikai eszméiben már régebben is nagyon sokat írtak, akárcsak újabban. E viszonylag jól ismert mozzanat helyett vizsgáljuk meg itt, hogy milyen szerepe volt az újplatonizmusnak más antik auctorok politikai gondolkodásában. Bár Ammianus Marcellinus többször hivatkozik Porphyriosra és Macrobiusra, mégis valószínűleg csak florilegiumok révén ismerkedett meg alaposabban az újplatonizmussal (így véli J. Szidat: Der Neuplatonismus u. die Gebildeten im Westen des Reiches, MH, 39, 1982, 132–145). Augustinus útja a neoplatonizmustól vezetett a kereszténységhez, s az eszmény és a konkrétum megkülönböztetésére épülő egész államteóriája mindenképp sokat köszönhet Plátón iskolájának.

Az epikureizmus nem egyszer járt együtt egyfajta Róma-ellenességgel, miként azt Lukianos esetében megfigyelhetjük, l. erről G. Zecchini fentebb már említett munkáját (CS, 20, 1983, 3–31). Ezzel szemben a sztóicizmus általában a római világbirodalom elfogadása mellett foglalt állást, miként Arrianos is tette, de ugyanez a gondolat olvasható ki Liviusból és Florusból is, az utóbbinál teljesen és egyértelműen sztóikus megfogalmazásban, vö. J. L. Riestra Rodríguez előzőleg már idézett tanulmányával (HAnt., 8, 1978, 215–227).

A. I. Szidorov a következő tárgyról írt részletes tanulmányt: „A gnoszticizmus problémái és a késő antik kultúra szinkretizmusa a historiográfiában”, in: Aktual'nüye problemü klasszicsnoj filologii, Moszkva, 1982, 91–148.

Esetenként nem elhanyagolható az antik történetírásban egyfajta rabbinikus-farizeus háttér sem, amellyel természetesen elsősorban Iosephus Flaviusnál kell számolnunk. M. Hadas-Label összevetve Iosephus *De bello Iudaico*-ját a rabbinikus forrásokkal, arra az eredményre jutott, hogy bár a zsidó történetíró Titus mellett foglalt állást, szemléletében alapvetően megmaradt farizeusnak (La tradition rabbinique sur la première révolte contre Rome à la lumière du *De bello Iudaico* de Flavius Iosephe).

Ezenkívül mind a „pogány”, mind a keresztény ókori történeti gondolkodás megannyi filozófiai részproblémát fölvet, mint pl. az isteni igazság és az emberi szabadság összefüggésének a kérdését, l. erről J. Alvarez tanulmányát: Augustine's interpretation of Romans (A. D. 394–396), AugStud., 10, 1979, 55–74.

Fölvetődik persze a modern értelemben vett „materialista” történelemszemlélet jelentősége is. Újabban P. J. Cuff is leszögezte, hogy Appianos történeti látásmódja meglehetősen egységes, és valóban abban az értelemben materialistának lehet minősíteni, ahogy már Marx megfigyelte (Appian's Romaica. A note, Athen., 61, 1983, 148–164).

A római történeti gondolkodás egyéb elméleti-ideológiai jelentőségű kérdésfeltevései

A kimondottan filozófiai jellegű problémákon kívül, mint amilyen az „alkotmány” értelmezése is volt (vö. J. Guillének a cicerói *De re publica* és *De legibus* egyes helyeit elemző cikkével: La constitution romaine según Ciceron, Humanitas, 33–34, 1981–1982, 147–212), az antik *historicusok* számos olyan témát is érintettek, amelyek számukra nem vagy nem elsőrendűen filozófiai kérdések voltak, de amelyeket mi ma – legalábbis bizonyos mértékig – annak érzünk.

Napjainkban központi jelentőségű kategóriák a nép és a nemzet fogalma. Ennek antik ill. koraközépkori jelentkezését újabban nem egy tanulmány vizsgálja, hogy csak két, a közelmúltban megjelent írásra utaljak. Az egyik G. Perlé, aki a *gens, natio, populus, civitas* és *principes* megjelölések tacitusi használatát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a római történetíró egyfelől különféle etnikai egységekre is alkalmazta ugyanazokat a latin elnevezéseket, másfelől esetenként

ugyanazt a mozzanatot több római terminusszal is illette (Die gesellschaftliche Terminologie in Tacitus Germania, in: Festschr. W. Hartke, Rom u. Germanien, Brl., 1982, 56–66). A másik S. Teillet nagyléleketű és Cassiodorust behatóan elemző munkája: Des Goths à la nation gothique, Les origines de l'idée de nation en Occident du Ve au VIIe siècle, P., 1984.

A klasszikus ókor gondolkodásában mindvégig fontos szerepet játszott a „barbárok” ill. a „barbárság” megítélése. Ez a probléma különösen alapvetővé válik a császárkor folyamán, amikor mind erőteljesebbé lesz az *imperium Romanum*-ot fenyegető külső veszély. Illusztrációképpen hadd utaljak e helyen csak azokra a vizsgálatokra, amelyek Ammianus Marcellinusnak a barbárokhoz való viszonyát taglalták az utóbbi időben. S. Bonanni szerint a *historicus* nem volt tárgyilagos irányukban, s ennek az az oka, hogy erősen ragaszkodott a hagyományos római ideálokhoz (Ammiano e i barbari, RCCM, 23, 1981, 125–142). Ennek megfelelően tehát Ammianus azt a julianusi álláspontot tette volna a magáévá, amely a történetíró bemutatása szerint – így mutatta ki. E. Frézouls – a múlt tradicionális értékeire hivatkozva elutasította a barbár világot, szemben azzal a constantinusi nézőponttal, amely figyelembe vette az egykorú stratégiai helyzetet és az etnikai realitásokat, megértést tanúsítva az idegenek irányában, sőt meg is nyitva előttük a birodalom kapuit, vö. Les deux politiques de Rome face aux barbares d'après Ammien Marcellin, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire (milieu du IIIe – milieu du IVe siècle ap. J. C.), Actes du colloque de Strasbourg (déc. 1981), Strasbourg, 1983, 175–197. A téma szempontjából érdekes, bár inkább kifejezetten történeti kérdéseket elemez U. B. Dittrich munkája (Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten u. Quaden im vierten Jhrt. n. Chr., (Diss.), Bonn, 1984.

Részben e kérdéskörhöz kapcsolódik az antikok „antiszemizmusának” kérdése is. M. Pucci (La rivolta ebraica in Egitto (115–117 d. C.) nella storiografia antica, Aegyptus, 62, 1982, 195–217) egy konkrét történeti esemény historiográfiai hagyományát vizsgálva, azt a következtetést vonja le, hogy általában véve mind a görög, egyiptomi és keresztény, mind pedig a zsidó hagyomány kész volt a rómaikat ama isteni akarat eszközeként felfogni, amely egyfelől azért bünteti meg a zsidókat mert harcoltak Róma ellen, másfelől azért, mert megszegték a tóra rendelkezéseit. Nincs szó azonban általános antiszemizmusról, mert Eusebios sem említi az *anthropophagia*-nak azt a vádját, amelyet Cassius Dio hozott fel a zsidók ellen. Így e keresztény szerző forrása talán az az Appianus és Arrianus lehet, akik kevésbé antiszemita kútfőket követtek, mint Dio. Nem beszélhetünk igazi antiszemizmusról Augustinus esetében sem, aki ugyanúgy bírálja a donatistákat, a manicheusokat és a pelagiánusokat, mint a zsidókat. Szt. Ágoston álláspontját az „apostoli” hitterjesztés igénye határozza meg, személy szerint nem ellensége a zsidóknak (vö. J. Alvarez: El antisemitismo de san Agustín, Augustinus, 26, 1981, 103–104, 5–16).

A praefatiók, excursusok és digressiók történetfilozófiai szerepe a római historiográfiában

Közismert, hogy a klasszikus ókor *historicusai* a maguk elméleti álláspontját többnyire munkáik előszavában ill. kitérőiben rögzítették. A sallustiusi *praefatio*-k ilyen vonatkozású roppant alapos és körültekintő, filozófiailag elmélyült tanulmányozását végezte el monográfiájában E. Tiffou: Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues, P., 1974. De nem hiányoznak a hasonló jellegű, más szerzőket és műveket vizsgáló elemzések sem. A. Emmet pl. arra hívta fel a figyelmet Ammianus Marcellinus *excursusai* kapcsán, hogy ezek – azon túlmenőleg, hogy szoros összefüggésben állnak a mű egész szerkezetével – jól feltárják a szerző történelmi ideáljait (The digressions in the lost books of Ammianus Marcellinus, in: History and Historians, 42–53; Introductions and conclusions to digression in Ammianus Marcellinus, MPhL, 5, 1981, 15–33). Tiffou Sallustius-könyvéhez hasonlóan ugyancsak külön kötetet szentelt e tárgynak a *Historia Augusta* vonatkozásában D. den Hengst (The prefaces in the *Historia Augusta*). A. Sz. Krjukov dolgozata azt a kérdést boncolgatta, hogy Tacitus az *Annales prologusában* a *libertas* és a *dominatio* szembeállításával miként indít újtárra egy új, polemikus jellegű történetírást.

A római historiográfia politikai, gazdasági háttere

A klasszikus antikvitásban sem csak filozófiai-ideológiai meghatározói voltak a politikai gondolkodásnak, hanem – ha áttételesebben is, mint napjainkban – akkor is hatottak az egykorú politikai,

gazdasági faktorok is, amelyek valamilyen mértékig azért az antik történetírás alkotásaiban is viszsztatüközödnek. A modern kutatások – néha talán túl aktualizáló módon is – arra irányulnak, hogy feltárják egy-egy *historia* kapcsolatait a politikai propagandával. Így Rambaud azt hangsúlyozza, miképp kívánta csökkenteni Caesar a *bellum civile* III. könyvével a pompeiusi propaganda erejét (L fentebb idézett tanulmányát: VL, 1983, no. 89, 25–32). De már Claudius Quadrigarius is úgy igyekezett kialakítani történeti műve optikáját, hogy az kedvezzen Sullának, s ezért szentel nagy figyelmet olyan hadvezéreknek, mint Alexandros, Pyrrhos és Hannibál, akik törvényessé tudták tenni hatalmukat (vö. S. Laconi Bastian: Significato del frg. 64a P. di Claudio Quadrigario nel quadro della sua propaganda politica, AFMC, 4, 1980, 283–306). Már Alföldi A. az egész annalista hagyomány propagandisztikus meghamisításával vádolta Fabius Pictort. Újabbán M. Sordj is ilyen torzításként igyekszik magyarázni azt a hagyományt, hogy a gallok állítólag nem foglalták el Rómát (II Campidoglio e l'invasione gallica del 386 a. C.). A milánói professzornő szerint Fabius Pictor itt Hérodotosnak azt az előadását vette alapul, hogy az ókori történelmi mű: *opus oratorium maxime*. A római annalsztika kiszínezettségét emelte ki T. P. Wiseman is (Clio's cosmetics; L továbbá válaszá T. Cornell e munkáról írt recenziójára: The credibility of the Roman annalists, LCM, 8, 1983, 20–22). A szexuális erkölcs (pontosabban erkölcstelenség) szerepét húzta alá a suetoniusi életrajzokban és a *Historia Augustá*ban W. A. Krenkel, hangsúlyozva, hogy itt a politikai élet egy olyan propaganda-toposáról van szó, amelyet nem kell feltétlenül készpénznek venni (Sex u. politische Biographie, WZ Rostock, 29, 5, 1980, 65–76).

Esetenként az egészen konkrét politikai eseményekre, vonatkozásokra való gyors reagálásokkal is találkozunk, vagy éppenséggel az általános politikai helyzet megkérdőjelezésével. Augustinus például a vallás szemszögéből ezért helyezi egészében véve rossz megvilágításba a világi kormányzást (vö. J. Boler: Augustine, an ideologue in politics, PACPhA, 56, 1982, 50–60; L még P. D. Bathory: The social and political thought of St. Augustine of Hippo, New Brunswick and London, 1981; G. J. Lavare: The political realism of Saint Augustine, AugStud., 11, 1980, 135–144). Vagy vegyünk egy másik összefüggést! B. R. Katz-ot az foglalkoztatta, miért tanúsít Sallustius szinte rögeszmés ellenségességet Pompeius ellen, s arra a következtetésre jut, hogy így próbálta meg kritizálni Octavianust, kevésbé téve ki magát veszélynek (Sallust and Pompey, RSA, 12, 1982, 75–83).

Az antik római historigráfia értékelése kapcsán igen fontos szempont a császárkor folyamán a politikai hatalomhoz, előbb a *principatus*-hoz, majd a *dominatus*-hoz való viszony, amikor esetenként egyes szerzők akár sajátos *principatus*-eszményt is megfogalmazhattak. E. Gabba nagyon érdekes tanulmányban firtatta olyan történetírók álláspontját és magatartását az augustusi *principatus* irányában, mint Nicolaus Damascenus, Dionysius Halicarnassensis, Aelius Aristides, Appianus, Cassius Dio és Tacitus (The historians and Augustus, in: Caesar Augustus, Seven aspects, ed. by F. Millar and E. Segal, Oxford, 1984, 61–88). Jó kiegészítést ad e tanulmányhoz G. Mancinetti-Santamaria (Strabone e l'ideologia augustea, AFLPer., 16–17, 1, 1978–1980, 127–142), aki azt mutatja ki, milyen nagy hatással volt Strabón ideológiai átfómálódására az augustusi *principatus*. E problémához L még B. Manuwald monográfiáját: Cassius Dio u. Augustus. E. S. Ramage a *panegyricusra* jellemző szokással magyarázza Velleius Paterculusnak Augustusszal szembeni bírálátát, hiszen a Traianust magasztaló ifj. Pliniusnak is voltak fenntartásai az előd, Nerva iránt (Velleius Paterculus 2,126,2–3 and the panegyric tradition, CIAnt., 1, 1982, 266–271). Határozottan Augustus-ellenes hangok szólnak meg viszont annál az id. Pliniusnál, aki a korábbi ellenzéki hagyományt is fölhasználva veti egybe a *domus Flavia*-t, első tagját, Vespasianust és utódát: Titust a Iulius-Claudius dinasztiával (vö. E. Noe: Echi di polemica antiaugustea in Plinio, Nat. Hist., 7, 147–150, RIL, 113, 1979, 391–407). Ehhez az Augustus-ellenes a köztársasággal szimpatizáló tradícióhoz tartozott D. M. Tsitsikli szerint Pompeius Trogus is (vö. P. T. u. die römische Tradition).

Esetenként persze bizonyos negatívumokon keresztül is kirajzolódhat egy-egy történetíró *principatus*-eszméje, mint pl. Suetonius esetében is, l. erről U. Lambrecht disszertációját: Herrscherbild u. Principatsidee in Suetons Kaiserbiographien. Untersuchungen zur Caesar- u. Augustus-Vita, Bonn, 1984.

Ami pedig a későantikvitást illeti, Orosiusnak a császári hatalomhoz való viszonyát újszerű megvilágításba helyezte F. Martelli (Reazione antiagostiniana nelle *Historiae* di Orosio?, RSA, 12, 1982, 217–239), aki szerint ez a kersztény történetíró teljesen azonosult a császári ideológiával, elutasítva a köztársaságot. Meggyőződése ellenére a barbárokat is mint a hatalom éber szövetségeseit magasztalta.

Alkalmanként egy-egy historiográfiai jelentőségű szerzőnek mind politikai tevékenységét, mind ezzel összefüggő politikai gondolkodását megismerhetjük. Ez a helyzet Plutarkhos esetében, akiről e témában G. J. D. Aalders jelentetett meg néhány éve kismonográfiát (Plutarch; Political Thought, Amsterdam – Oxford – New York, 1982). A monográfus szerint Plutarkhos politikai elméletének kidolgozásához személyes tapasztalata volt az alap, mégha ez nem lépte is igazából túl a görög városállam kereteit. Ezért hangoztatja a görög *auctor*, hogy a kis helyi politikus számára nélkülözhetetlen Róma tekintélye. Pozitívabban is viszonyul tehát az *imperium Romanum*-hoz, mint ahogy azt néhány évtizeddel korábban Tacitus tette. Ugyanakkor Plutarkhos eszménye a platóni vagy a platóni jellegű filozófus-király hagyományából (Lykurgos, Numa) is merített, kamatoztatva azonban Aristotelést is. Elfogadva a hagyományos kormányzati formákat azok eltorzulásaival együtt, közülük az első helyre egyértelműleg a monarchiát állítja. Részben Aalderstől eltérő eredményre jutott H. Pavis d'Escurac (Périls et changes du régime civique selon Plutarque, Ktéma, 6, 1981, 287–300), aki szerint Plutarkhos konkrét politikai tanácsokkal igyekezett volna segíteni a görög városállamok meggyengülésén, hangsúlyozva, hogy a görögök maguk felelősek autonómiájuk elvesztéséért, s azért, hogy kialakult a császári beavatkozás.

Megfelelő vizsgálati módszerrel arra is lehetőség van, hogy egy-egy antik *historicus* társadalmi-politikai gondolatrendszerét a maga teljes egészében megpróbáljuk felderíteni, természetesen a rendelkezésünkre álló anyag természete és hézagossága miatt nem zárva ki bizonyos pontokon a tévedés eshetőségét. (vö. J. M. Alonso-Núñez: Die politische u. soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus, Bonn, 1983.)

Mindez szabályos politikai filozófiává is terebélyesedhet, főképp azoknál a szerzőknél, akik valójában nem történetírók, csak munkásságuknak van historiográfiai kisugárzása is. E kérdéskör behatóbb tanulmányozása céljából hadd hívjam fel a figyelmet az olyan írásokra, mint a következők: L. Caranci Alfano: Politica e filosofia in Seneca, Marco Aurelio e Boezio, in: Studia humanitatis, Napoli, 1981 47–56; P. Courcelle: Le tyran et le philosophe d'après la Consolation de Boèce, in: Passaggio dal mondo antico ad medio evo, 195–224; L. Cracco Ruggini: Nobilità romana e potere nell'età di Boezio, in: Atti del Congresso internazionale di Studi Boeziani, Pavia 5–8 ottobre, 1980, a cura di L. Obertello, Roma, 1981.

A történetírásban gyakran ott munkál az állam- és a politikai eszmény, mely időnként valódi történeti személyiség alakját ölti. B. R. Katz szerint Sallustius számára ilyen Sertorius, aki még annak a Caesarnak is fölötte áll, aki mint *princeps novus* a kortársak által Alexandros szintjére emelt Pompeius helyére lépett. A magát Odysseusszal azonosító Sallustius szemében Sertorius még a mítikus Akhilleust is felülmúlja (Sertorius, Caesar, and Sallust, AAntHung., 29, 1981, 285–313). Velleius Paterculus úgy érezte, hogy Tiberius az ő számára az igaz *princeps* megtestesülése, aki garantálja a birodalom számára a *salus*-t és a *pax*-ot, – ezt fejezik ki a történetíró votum-ai (vö. E. Noè: Il votum in Velleio Peterculo, Athen., 61, 1983, 272–275). Az eszményi uralkodóval kapcsolatos ammianusi elvárásokat újabban V. Neri vizsgálta meg (Constanzo, Giuliano e l'ideale del *civilis princeps* nelle Storie di Ammiano Marcellino, in: Studi biz. e slavi I Quad. della Riv. di Studi biz. e slavi, Roma, 1984.

A római történetírók optikáját legtöbbször Róma világoralmának perspektívája határozza meg. Ez már a liviusi felfogásnak is lényeges eleme (vö. K. E. Petzold: Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkungen zum *bellum iustum* bei Livius, in: Livius, Festschr. E. Burck, 241–263). Az id. Plinius is azért veszi az ember nagy tettekre való képességének példáit a római történelemből, hogy ezzel is megerősítse az olvasók hitét Róma nagy-

ságában. Ugyanakkor a szerző szemében az emberi természet ambivalens, mert egyszeresmind rendkívül gyenge is (L. erről Kádár Z. – Berényiné Révész Mária: *Die Anthropologie des Älteren Plinius*, ACD, 19, 1983, 75–77).

Akad persze olyan történetíró is, akinek politikai elkötelezettsége helyett épp pártok feletti ségét kívánja a kutatás hangsúlyozni, mint pl. az utóbbi időben az egykor caesarianusnak tartott Sallustius esetében. Így O. S. Due amellett érvel, hogy a történetíró sem az erőszak áldozataival nem ért egyet, sem azokkal, akik erőszakhoz folyamodnak; de a pártok fölé helyezkedve nem tud igazi pozitív programot megfogalmazni (La position politique de Salluste, *CetM*, 34, 1983, 113–139).

Ha lényegesen ritkábban is, mint a mai történeti felfogásban azért az antik historiográfiában is felbukkant a szociál- ill. a *gazdaságpolitikai szempont*. L. ebben az összefüggésben W. Breil munkáját: *Republik ohne Demagogie. Ein Vergleich der sozialpolitischen Anschauungen von Polybios, Cicero u. A. Hamilton*, Bochum, 1983. Cassiodorus bizonyos elképzeléseinek feltűnően modern voltát tárta fel G. Barbieri (La concezione politico-economica di Aurelio Cassiodoro – sec. VI).

Egy társadalom képe

A historiográfia állandó politikai, gazdasági és filozófiai meghatározottsága teszi, hogy a történeti vagy történeti jelentőségű munkákban, életművekben mindig feltárul egy társadalom akár valóságos egykorú, akár múltba vetített képe. Az ilyen szempontú kutatási módszer jó képviselője a Sorbonne elismert professzora P. Grimal, aki Senecában a császárság öntudatának kifejezőjét, megfogalmazóját látta (*Sénèque ou la conscience de l'Empire*). De ebben az összefüggésben említést érdemel E. Conde Guerri munkája is: *La sociedad en Séneca*.

A művelődéstörténeti aspektus

Az antik Rómának a történelemhez való közelítésétől ugyancsak nem idegen a ma oly divatos művelődéstörténettel rokon felfogás sem. Ezt emelte ki nemrég Cicero szemléletében E. Andreoni Fontecedro: *Il dibattito su vita e cultura nel De re publica di Cicerone* (l. róla Borle recenzióját in: *MH*, 40, 1983, 265).

Vallás- és eszmetörténeti megközelítés

Ez a nézőpont szorosan összefügg az antik pogány világfelfogással. Sok különösnek tartott híradását a római historiográfiának így lehet igazolni, kiküszöbölve pl. az indokolatlan és anakronisztikus szövegjavításokat (vö. J. Ceška: *Julians Nichtbeachtung der bösen Vorzeichen bei Ammianus Marcellinus*, LF, 106, 169–173).

Pszichoanalitikus interpretáció

Egyes mai kutatók azzal is megpróbálkoznak, hogy meglehetősen modern nézetek, metódusok segítségével közelítsenek az antik historiográfiához. R. F. Newbold Suetonius szorongásaira, nyugtalanságára, önbizalmának hiányára következtet, s szerinte a biográfus ezért mutatta be a Iulius-Claudius dinasztia *princeps*eknek gyengeségét, mintegy tudattalanul azonosítva velük önmagát (vö. *Suetonius'boundaries*, *Latomus*, 43, 1984, 118–132). Hasonló vizsgálati módszert alkalmazott Tacitus esetében B. Cardauns (*Mechanismen der Angst, Das Verhältnis von Macht u. Schrecken in der Geschichtsdarstellung des Tacitus*, in: *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981).

A historiográfia írásművészete

A klasszikus ókorban a történetírás elsőrendűen nem tudománynak, hanem mai értelemben vett „szépirodalomnak” számított. Ennek megfelelően a vezető műfaj, a rétorika jegyében igen magas-

fokú stilisztikai, szerkesztési elvárásoknak kellett elget tennie, úgy, ahogy ezt a bonyolult kérdést közel húsz évvel ezelőtt J. P. Chausserie-Laprée világította meg impozáns nagydoktori értekezésében (*L'expression narrative chez les historiens latins, Histoire d'un style*, P., 1969).

A szépirodalmi jelleg kapcsán szintén szólnunk kellene a történelmi művek metafora-rendszeréről. Beérjük azonban azzal, hogy egyfelől visszautalunk az erről korábban már elmondottakra, másfelől kiegészítésképpen regisztrálok egy olyan képpel, a hajó-metaforával kapcsolatos újabb kutatásokat, mely az államra vonatkozólag gyakran bukkan fel a historiográfiai vagy az azokhoz közelálló művekben. Vö. J. M. May: *The image of the ship of state in Cicero's Pro Sestio*, *Maia*, 32, 1980, 259–264.

Tragikus ábrázolás a történetírásban

Nyilván az antik historiográfia alapvetően irodalmi jellegéből következik az is, hogy a színes megelevenítés érdekében a történelmi művek megjelenítő eljárása gyakran közelít a tragédiához. Igaz, ezt a Duris és mások által kezdeményezett módszert már Polybios bírálta, mégis éltek vele a római szerzők is, köztük Tacitus, aki azonban feltehetőleg nem annyira a hellénisztikus hagyományból indult ki, mint inkább a római történelmi valóság tragikus jellegéből (l. erről V.B. Csernigovszkij tanulmányát in: *VMU (filológia)*, 1984, no. 1, 25–31).

A római historiográfia és közönsége

Az a tény, hogy az antik történetírás erősen épült arra a rétorikára, mely mindenekelőtt hatást kívánt gyakorolni, jelzi, hogy a *historicusok* már csak a „szépirodalmi jelleg” miatt is mindig szem előtt tartottak egyfajta közönséget ill. közönségigényt. Az utóbbi években ez a probléma is mind gyakrabban fölmerül az idevágó kutatásokban, bár nemegyszer beérik azzal a sommás megfogalmazással, hogy a historiográfia „senatori műfaj” volt. Valójában azonban ez a kérdés sokkal bonyolultabb lehet, ha nemcsak arra vagyunk tekintettel, hogy kik írták a történelmet Rómában, hanem arra is, hogy kiknek:

D. Slabocková Polybios és Livius Abydos ostromára vonatkozó leírásait hasonlította össze. Megállapította, hogy bár Livius Polybiosot fordítja, mégis számottevőek az eltérések, aminek az az alapvető oka, hogy a római történetíró egy más közönségizlésnek igyekszik eleget tenni, mint a görög szerző. Ezért fordítja Livius figyelmét az egyes személyek és csoportok pszichológiai vonatkozásaira, érzelmi reagálásaira (vö. Tite-Live traducteur et adaptateur de Polybe, *GLP*, 8, 1980, 24–40). Velleius Paterculus azért írt rövid egyetemes történetet – R. J. Starr szerint –, hogy eleget tegyen azon emberek elvárásának, akiknek nem volt türelmük elolvasni olyan terjedelmes műveket, mint amilyenek Liviusé vagy Nicolaus Damascenusé (*The scope and genre of Velleius' history*, *C1Q*, 31, 1981, 162–174). Hasonló igény szülte volt az *Epitomé* műformája is, ahogy erre E. Resson is rámutat (*La tradizione epitomaria liviana in età imperiale*, *ANRW*, II 30,2 (1982), 1230–1263). Fontos tényező a közönségigénynek való megfelelés olyan népszerű szerzőknél is, mint Diodorus Siculus, Iustinus és Curtius Rufus, l. erről N. G. L. Hammond: *Three historians of Alexander the Great, the so-called vulgate authors*. Diodorus, Iustin, Curtius, Cambridge, 1983. A téma vizsgálata a késő antikvitás tanulmányozása során is haszonnal jár, mert H. Kirby így véli többek közt azt is megmagyarázhatónak, miért fonódott össze a 6. sz.-i szellemi életben Cassiodorus és Boethius esetében egyaránt a közeleti és a tudósi pálya (*The scholar and his public*, in: Boethius, ed. by M. Gibson, Oxford, 1981, 44–69).

Műveltség és ízlés

Az újabb művészetszociológiai vizsgálatok természetszerűleg azt is a vizsgálat tárgyává teszik, hogy milyen volt az egyes *historicusok* olvasottsága, tájékozottsága, ill. művészi ízlése. Augustinus széles körű tájékozottságát, idézetei megbízhatóságát emelte ki J. J. Donnell (*Augustine's classical readings*, *RecAug.*, 15, 1980, 144–175). H. Szelest szerint a *Historia Augustának* egyetlen szerzője volt, olyan, aki ragaszkodott a hajdani görög-latin irodalomhoz, amelyből – mint idézetei bizo-

nyitják: bőkezűen merít (*Historia Augusta* u. die frühere antike Literatur, Eos, 71, 1983, 35–42). R. M. Ogilvie kutatásai szintén számot vetettek Lactantius gazdag ismeretanyagával (*The library of Lactantius*).

G. Calboli a kor irodalmi törekvései viszonylatában igyekezett tisztázni Ammianus irodalmi ízlését (Ammian u. die Geschichtsschreibung seiner Zeit, in: Festschr. R. Muth, 33–53). Ugyanakkor L. Ceccarelli stilisztikai eszközök tanulmányozása révén szeretett volna fényt deríteni Sallustius törekvéseire és ízlésére, pl. archaizáló szándékára (*L'alliterazione a vocale interposta variabile in Sallustio. De coniuratione Catilinae, Bellum Iugurthinum*, RCCM, 23, 1981, 43–61).

Összegzés

A történeti gondolkodás valójában széleskörűen áthatotta az antik irodalmat, s így vizsgálni kell ennek egészének kapcsolatát a tulajdonképpeni római historiográfiával. Ez mindenképp elemzés tárgyává avatja a történetírásnak más műfajokkal fennálló összefüggéseit. A historiográfiai kutatás ma már hatalmas méretű segédanyagra támaszkodhat, amelynek beszerzése csak szisztematikus módon oldható meg, hazánkban főképp az MTA Könyvtárára koncentráltan. Különösen nagyjelentőségű a modern forráskritikai eljárással készült auctorkiadások beszerzése, illetve a kommentárok, szótárak, lexikonok és az egy-egy *historicus*-t vagy nagyobb historiográfiai periódust bemutató monográfiák állományba vétele. Alapvető jelentőségű a gépi technika bevonása is, például a történeti fragmentumok azonosítása tekintetében vagy más egyéb szempontból. A töredékek modern módszerekkel történő feldolgozása egyébként is számos, korábban homályos kérdésre deríthet fényt. Megannyi finom eljárás került továbbá kidolgozásra a fennmaradt történeti művek elvesztett forrásainak kinyomozására is. Sok vonatkozásban egyedülálló módon vetődik fel az ókorban a történeti objektivitás, ill. az ún. *art de la déformation historique* kérdése, összefonódva az antik moralizálással és az *exemplum*-ok felmutatására való törekvéssel, de magával a propagandával is. A római történetírás elsősorban nem tudomány volt a szó mai értelmében, hanem rhétorikai műalkotás, amely racionalizmusán túlmenően erős érzelmi-erkölcsi töltéssel is rendelkezett. Ennek megfelelően alkalmaz megannyi *topos*-t, ám bennünket esetenként épp e korábban gyakran figyelmen kívül hagyott közhelyek összehasonlító vizsgálata vezethet el az egyes szerzők valóban egyedi látásmódjának a tisztázásához. A kereszténység is sok antik *locus communis*-t továbbvizsgál és továbbörökít, bár érték kategóriái mélyreható változásokat jeleznek, s ugyanúgy sok újat hoz a történeti idő értelmezésében valamint a történeti mozgatórugók tekintetében, annak ellenére, hogy a keresztény történelemfelfogás – bennegyükerezeve az antikvitásban – sokkal nagyobbfokú kontinuitást mutat a klasszikus ókori elképzelésekkel, mint azzal korábban általában számoltak. Az újabb kutatások igen lelkiismeretesen veszik számba azokat a kulcsfogalmakat, melyeket az antik történelemformáló erőként tartottak számon. Döntő fontosságú annak tisztázása is, hogy a klasszikus ókor nemcsak egyfajta körmozgást, önismétlődést látott a történelemben, hanem tudatában volt a progressiónak is. Ugyancsak van ókori egyetemes történet, mely végül mintegy beletorkollik a kereszténység ún. megváltás történetébe. Az antik Róma egyik legsajátabb szellemi öröksége a római világhatalomnak az az eszméje, mely napjainkig érzeteti hatását az európai történelemszemléletben. Az e hatalomhoz való viszony a görög ideológiában és történeleminterpretációban is figyelemreméltó módosulásokat, törekvéseket eredményezett, befolyásolva az ókori államelméletek alakulását is. A római történetírás ugyan alapvetően a birodalom integritását tükrözi, mégis időnként változó erővel az elkülönülés tendenciái is megmutatkoznak benne.

A modern historiográfiai vizsgálatok egyik központi témája az egyes történetírók felfogásának kialakulása, nézeteik kölcsönhatása, s e problémakör elválaszthatatlan az antik filozófiai iskoláknak a történelem interpretációjára, az államelméletekre gyakorolt hatásától. Az antik historiográfia történetfilozófiai aspektusai főképp a *praefatió*kban és az *excursus*okban mutatkoznak meg, melyek így külön vizsgálatot igényelnek.

Jól dokumentálható, mint változik Rómában korszakonként a történelem fogalma és menetének értelmezése, nem utolsósorban a kereszténységgel összefüggésben. A történetírásnak szinte általános jellemzője azonban, hogy csaknem az egész antikvitást áthatja a társadalom és az állam

egyfajta organikus-biológikus, naturalista elvű, antropológikus megközelítése. Mind az ilyen-, mind a más jellegű történelemszemléletek feltárásához jó segítséget, módszert kínálnak többek közt az újabb metaforakutatások, melyek a birodalom krízisével kapcsolatos felfogások elemzéséhez is segítségül hívhatók. Manapság ugyanis – ki tudja hányadjára – az antik Róma dekadenciája és hanyatlástudata ismét népszerű, nem minden aktualizálástól mentes, szinte már divatos téma, gazdagon taglalva e tárgykör kiterjedt utóéletét is.

Mind az antik historiográfia hátterében rejlő különféle iskolák, mind a *historia ornata* követelményei odahatnak, hogy Rómában a történetírásnak a maitól gyökeresen eltérő módszerei voltak, amelyek tisztázása érdekében szintén sok történt az utóbbi évek kutatásaiban, lebontva az egyes szerzők speciális, rájuk jellemző módszereire. A mitológikus szemlélet azonban mindenképp szerepet játszik az antik történeti megközelítésben.

Ugyancsak rendkívül sokszínű magának az ókori római historiográfiának a műfaja, mely olyan különféle kategóriákat foglal magába – korszakonként eltérő jelentőséggel –, mint az *annales*, a *historiae*, a *res gestae*, a *historia universalis*, az *epitoma* stb.

A római ideológia megismerése szempontjából egyáltalán nem közömbös a historiográfia viszonyulása a barbárokhoz, a különféle *nationes*hez, s úgyszintén számolnunk kell vele kapcsolatban esetenként egyfajta antiszemitizmussal, amelyet azonban nagy hiba lenne anakronisztikusan felfogni. Az utóbbi időben e területről igen árnyalt tanulmányok láttak napvilágot.

Hagyományos, ám szinte kimeríthetetlen kutatási témának mutatkozik a római historiográfia politikai-gazdasági háttere, ahol azonban a vizsgálati eljárások főképp a szocialista országokban sokat finomodtak. Ma e téren vulgarizáló, leegyszerűsítő törekvésekkel többnyire a más államok szocialista-kommunista beállítottságú szerzői részéről találkozunk.

Sok érdekességet kínál az elemzés számára a római történetírók kultúrafelfogása, művelődés-történeti jellegű szemlélete is, ahogy azt megannyi részlettanulmány, de összefoglaló jellegű munka is bizonyítja.

Mint hogy az antik *historia* csaknem mindig szépirodalmi alkotás, ezért elengedhetetlenül tárgya a műelemzéseknek, valamint az irodalomtörténeti és elméleti vizsgálatoknak. E gazdag és szerteágazó kutatási terület elemzése azonban már meghaladja a jelen, részben a L'Année Philologique anyagára épülő áttekintés kereteit, annak ellenére, hogy sok tekintetben számolnunk kell egy sajátos, különálló történetírói stílussal is, különösen ha hozzájárul az eredeti történeti szövegek minél megbízhatóbb rekonstrukciójához. Rómában a történetírás csak szerzőit tekintve volt alapvetően senatusi műfaj, mert hatása egy sokkal szélesebb olvasóközönségre terjedt ki.

EGY MEGKÉSETT VÉLEMÉNY MAYER MÁRIA KÖNYVÉRŐL

(Mayer Mária: *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 255.)

Ivan Kovač és Vasilij Kovač (Košice) levele Mayer Máriához

Nagy érdeklődéssel és örömmel olvastuk az Ön tudományos művét: „Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910, Akadémiai Kiadó, Budapest”, amelyet a kárpátaljai oroszok múltjának, pontosabban a múlt század második felében és a 20. század elején a volt Osztrák-Magyar Monarchia keretei között végbement kárpátorosz nemzeti újjászületésnek szentelt.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az Ön monográfiája bestseller lett a kárpátorosz társadalomban, kézzől kézre jár mindenki olvassa, akinek a mi múltunk, a Kárpátalja múltja drága. Nemcsak hazánkban, hanem annak határain jóval túl, mint például az USA-ban és a távoli Ausztráliában szétszórtan élő kárpátaljaiak között is nagy érdeklődést váltott ki az Ön monográfiája.

Mind arra kérnek bennünket, hogy köszöntsük Önt és fejezzük ki halás köszönetünket és elismerésünket az Ön sok erőfeszítést kívánó és fáradtságos munkájáért, amelyet a poros és több évtizede elfekvő levéltári anyagok között végzett.

Az Ön könyve azért különösen értékes, mert először érint és világít meg olyan kérdéseket, amely minden kárpátoroszt érdekel: népünk harcát a nemzeti önállóságért, a nemzeti jellegének megőrzéséért, a nyelvért, az ábécéjéért és a Julian naptárért stb. Politikusainknak gyakran harcot kellett folytatniuk a nagyhatalmú rendszerrel, amely magyarosítani akart és az egységes magyar népbe akarta beolvasztani népünket. Ez a tendencia és az asszimiláció folyamata kerül bemutatásra az Ön könyvében miniszterelnökségi és belügyminisztériumi levéltár anyagai alapján. Ezek az anyagok mint szigorúan titkosak, az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása idején és a Horthy-rendszerben nem voltak az egyszerű földi halandó számára hozzáférhetőek, de az Ön kutatómunkájának köszönhetően most már mindenki számára elérhetőek. Ön a könyvében népünk egyik legcsodálatosabb korszakát, az 1848 utáni kulturális-nemzeti újjászületés történetét mutatja be.

Ön már a bevezetőben Kárpátalja korabeli társadalmi-politikai és kulturális helyzetének rövid és finom elemzését adja: ezzel Ön felvázolja a könyv tartalmát, felkelti az érdeklődést és a kíváncsiságot a kárpát-orosz nép politikai és társadalmi törekvései iránt.

Ezen a helyen szeretnék („földijeim” kérésére) egy kisebb kritikai megjegyzést tenni magára a könyv címére vonatkozóan: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910”. Véleményünk szerint a könyv tartalmának jobban megfelelne ez a cím: „Kárpátorosz politikai és társadalmi törekvések”. Hiszen a könyv az 1860-tól 1910-ig terjedő időszakot, következésképpen azt a korszakot foglalja magába, amikor nemcsak a Kárpátalján hanem magában Ukrajnában sem használták ukránt az elnevezésekben és népünk magát oroszoknak nevezte. Mint ismeretes, a Russzkaja Pravdában, Jaroszlav Mudrij kijevi fejedelem törvénygyűjteményében is gyakran említik a „ruszin” elnevezést az orosz törzs megjelöléseként. A magyarok Kárpát-medencébe való bejövetele után, a Rurik-dinasztia birodalmának, az ún. Kijevi Nagyfejedelemségnek a szétesése után népünk mint orosz törzs továbbra is a Kárpátokban maradt, a déli völgyekben, a Magyar Királyság majd az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között, ezer éven keresztül megőrizve nevét – ruszin, rusznak, orosz. Ezért érthetetlen, miért kellett egy ilyen értékes munkában népünk történelmi nevét eltorzítani és átkeresztelni ukránra – ezzel eltávolodni a történelmi igazságtól. Ugyanígy nem tartjuk pontosnak a „ruszofil” terminust sem a ruszinokra vonatkozóan, ők évszázadok óta orosz törzsek, ezért nincs értelme ehhez hozzátenni, hogy „ruszofil”. Ők lehetnek pl. magyarofilek, csehfilek, germanofilek stb, de semmi esetre sem ruszofilek. Számunkra érthető, hogy szerző a „ruszofil” szóval orientációt, irányultságot akart kifejezni, ahogy magyarul mondják – irány (irányzat): vagyis hogy a ruszinok szemüket Keletre vetették, hogy a nehéz évek alatt a segítséget Keletről várták, idősebb testvérükre számítottak, de hangjuk pusztába kiáltó szó maradt, mint pl. A. I. Dobrzenszky autonómia terve Kárpátalja számára. Dobrzenszky a magyar trónt a 18 éves „secszópó” Ferenc József számára megmentő orosz csapatok egyik komisszára volt 1848–49-ben. Ez az orosz (cári) diplomácia hibája volt a múltban, amely nem használta ki befolyását a kárpát-

orosz nép javára, és az olyan kedvező helyzeteket, amelyek pl. Lengyelország felosztásakor, a Napóleon feletti győzelemkor és 1848 után adódtak, amikor könnyen el lehetett volna érni az autonómiát az oroszok számára a Kárpátalján. De ez már egy másik kérdés, olyan, amelyik nem érinti a könyv tartalmát.

A könyv címében nagy hiba van, amely némileg csökkenti a könyv érdemeit és jelentőségét. Ezt mi magyarul kifejezve – „csak egy nagy szépséghibának” tartjuk.

A későbbi fejezetek megerősítik, hogy a szerző nagy erudícióval, a téma jó ismerőjeként írta meg a könyvét titkos és Kárpátalja történelmére vonatkozó ismeretlen, eddig fel nem használt anyagokat feldolgozva. Így pl. nagyon jó a Szent Bazil és a Keresztelő Szent János Társaságok szervezetének és munkájának bemutatása, a kiemelkedő politikusok tevékenységének rövid jellemzése, mint pl. Dobraszky, Duhovics, Rakovszky, Fencik, Kralickij, Mitrak, Szilvay, Kimak, Szabó stb., ill. az általuk irányított sajtótermékek a Vesztnik díja ruszinov avstrijszkój gyerzsvai, a Szvet, a Szlovo, a Karpat stb. bemutatása, de utalás történt népünk renegátjaira is mint pl. Romanecz Árpádra [recte Aladár] és Pankovics püspökre, aki hajszát kezdett népünk hajthatatlan és kompromisszumot nem ismerő politikusai; Szabó és Kimak és mások ellen. Nagyon finoman és jól van bemutatva politikusaink történelmi harca, ezek közül is különösen kiemelkedik Adolf Ivanovics Dobrzanszky politikai tevékenysége. Saját népe számára autonómiát követelt, egyenjogúságot a többi nemzeti kisebbség számára, ami nélkül nem tudta elképzelni Ausztria fennmaradását. Zseniális meglátása beteljesült és az Osztrák-Magyar Monarchia – amelyben a lakosság többségét nemzeti-ségek alkották – törvényszerűen szétessett – egy sor nemzetállamra.

Érdekesen világítja meg a könyv a parlamenti képviselőválasztásokat a Kárpátalján, amikor beindultak mindenféle machinációk: külső nyomás, terror, hamisítások stb. Mindennek ellenére a nép a szavazatát a saját képviselőire adta, de a magyar hatóságoknak volt bátorságuk Dobrzanszky parlamenti képviselővé való megválasztását megsemmisíteni. A könyvből kirajzolódik a múlt század végén és századunk elején a két irányzat kegyetlen harca – a kormány magyarosító politikája (gróf Apponyi törvényei) és az orosz népi értelmiség hazafias tevékenysége, ill. harca a renegátokkal szemben; akik a már említett Pankovics püspök Romanecz Árpád és a hasonzorúek: – Pásztyéyi, Rabar, Demjanovich, Roskovics, Kecskóczy, Prodan, Kutkafalvi, Melles és más budapesti értelmiségi voltak.

Részletesen tárgyalja a szerző a görögkatolikusok (unitusok) újraegyesülésének, visszatérésének kérdését az ősi pravoszláv egyház kebelébe (Iza; Nagylucska falvakban) és jól állapítja meg, hogy ezt nemcsak vallási, szertartásbeli okok (harc az egyháziszláv liturgiáért, a Julián naptárért) váltották ki, hanem mindenekelőtt társadalmi kérdések (harc az egyházi adó ellen, az egyházi földdek szétosztásáért). Mi személyesen is szemtanúi voltunk egy ilyen esetnek, mikor az egész Kapor község és Valovec lakosságának fele áttért a pravoszlávjára a 20-as évek elején, amikor Fankovics görögkatolikus pap nem akart eltemetni egy halottat, mert az nem fizetett a papnak egyházi adót. Akkor a nép felkérte a pravoszláv papot, aki ingyen eltemette szegény megboldogultat. Ez után a falu pravoszláv lett. Ezt a példát csak azért hoztuk fel, hogy megerősítsük a szerző azon megállapítását, miszerint a görögkatolikus egyházból a pravoszlávra való áttérésben szociális okok is szerepet játszottak. Az, hogy a szociális okokon kívül voltak politikai okok – az sem titok.

Különös köszönetet érdemel a szerző a „Ruszinok az USA-ban a századfordulón” c. fejezetért. Ez a fejezet a statisztikai adataival különös figyelmet és tanulmányozást érdemel. Sajnos, ebben a fejezetben megint találkozunk a megrögzött renegát Hodobay Andorral – aki a magyar kormány ügynöke volt –, az ő intrikáival az amerikai ruszinok között, és a cinkosával Korotnoki Jánossal és Gábor Mátyákov Gáborral. A ruszinok azonban Zsatkovics Pállal az élen határozott ellenállást fejtettek ki a magyar kormány által felbérelt ügynökökkel szemben tömegszervezeteikben – a Szójegyinyenyije grekokatoliceszkih ruszskih bratszvtv-ban (Görögkatolikus Orosz Egyletek Szövetsége) és sajtótermékükben, az Amerikanszkij ruszskij vesztnikben. (Amerikai Orosz Közlöny) – és ezzel ellenállást fejtette ki azon kísérletek ellen, hogy az amerikai ruszinokat a magyar érdekeknek vessék alá. Az amerikai ruszinok nagymértékben elősegítették, hogy vidékünket a Saint-Germain-i békeszerződés alapján mint autonóm Kárpátalja a szláv, a demokratikus Csehszlóvák Köztársasághoz csatolják, élen egy amerikai ruszinnal, Zsatkovicssal.

A könyv végi jegyzetekben található, egy széles körű bibliográfia, azoknak a könyveknek a felsorolása, amelyekből a szerző az egyes kérdésekre vonatkozó szükséges kiegészítő információ-

kat merítette. A gazdag irodalom annak az ékes bizonyítéka, hogy a szerzőnek – a már említett titkos anyagokon kívül – széles körű irodalmat kellett tanulmányoznia. Meg kell azonban jegyezni, hogy a névmutatóban nem találtunk olyan neveket mint pl. A. L. Petrov akadémikus, G. I. Gervovszkij professzor, E. L. Nedzelszkij, Ju. A. Javorszkij, A. V. Florovszkij, A. N. Fateev, D. N. Vergun, N. A. Beszsid és még sokan mások, akik történelmünknek és irodalmunknak értékes és kitűnő munkákat szenteltek. Viszont találunk egy sor olyan nevet, akiket népünk köpönyegforgatónak és alkalmazkodónak tart, akik – bár legyenek ruszinok – sosem írtak volna olyan objektív alapos és igaz könyvet, mint ahogyan ezt tette Mayer Mária a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa (Budapest), amiért mély köszönetünket elismerésünket és jókívánságainkat fejezzük ki. *(Megjelent Szvobodnoje szlovo Ruszi – Free Word, (Mount Vernon, USA) vol. 29, 1987 : 3–4.)*

Mayer Mária válasza

1989 május közepén történt, hogy egyik reggel korán megszólalt a telefon londoni lakásunkban. Réti Ervin, gyermekkori barátom, a nemzetközi ügyekben járatos budapesti újságíró hívott fel, elmondván, hogy a „Magyarország” című helyi politikai hetilapban (1989. május 19. 20. 1.) olvasható volt egy olvasói levél, melyben egy bizonyos Ivan Kovač Csehszlovákiából nagy elismeréssel említette könyvem, melyet tizenkét évvel ezelőtt írtam a 19. századi Ausztria-Magyarország egy kis népének, a ruszinoknak a történetéről.

A szóban forgó periódus az 1860–1910 közötti időszak volt, olyan korszak, melyben kialakult a ruszinok nemzeti identitása, akik 1918-at követően az újonnan létrehozott Csehszlovákia részévé váltak. 1945, a második világháború vége ismét nagy politikai változást jelentett a Csehszlovákiában élő ruszinok számára, mikoris többségüket a Szovjetunióhoz, a Kárpátokon túli Ukrajnához csatolták.

Az olvasói levél említette azt a tényt, hogy a fent említett Kovač Ivan úr ismertetést írt a könyvről, amely az Egyesült Államokban látott napvilágot a „Fres World” c. folyóiratban.

Mivel sohasem hallottam erről az ismertetésről, természetesen feltett szándékom volt, hogy megszerezsem ezt, lehetőleg a londoni amerikai nagykövetségen keresztül, ill. kulturális szolgálatának szives segítségével. Elment a levelem és hetek teltek el, de válasz nem érkezett. Akkor elhatároztam, hogy kapcsolatba lépek a fent említett budapesti magyar hetilappal, kérve őket arra, hogy legyenek szívesek megküldeni számomra I. Kovač csehszlovákiai címét, s így megkaphatnám ismertetésének egy másolatát. Hamarosan választ kaptam, melyben közölték, hogy az ismertetés valójában egy 12 évvel ezelőtti, hozzám intézett személyes levél. Kovač emlékirataival és irataival együtt az Egyesült Államokban helyezték letétbe a híres orosz írónál és emigránsnál, Alexander Szolzsenyicinnél. Ott helyezték letétbe könyvemnek egy példányát is. Kovač úr állítólag levelet küldött nekem.

Közismert, hogy 1977 szeptemberében Szolzsenyicin bejelentette az „All Russian Memoir Library” megalapítását, melyet maga finanszírozott és saját birtokán helyezte el. Az Orosz Szociális Alap kibővítéséről volt szó és célja feltehetően az összes fellelhető anyag összegyűjtése volt, de főleg a személyes jellegű, a 20. századi orosz történelmet érintő emlékiratoké.

Az ok, amiért I. Kovač úr, a Kárpátaljai orosz gimnázium egykori tanulója, jelenleg ügyvéd, kéziratait Szolzsenyicinnel küldte el – úgy tűnik – az volt, hogy ő maga is – hasonlóan Szolzsenyicinhez – megjárta a második világháború után a Gulag táborait. Szolzsenyicinhez elküldött, lepecsételt csomagjának tetején egy üzenet állt: „Őrizze meg jól, és kérem emlékezzék arra, hogy az ember nem keverhet össze két olyan dolgot mint emberek és rendszerek, mivel a rendszerek kelő időben jönnek és elmúlnak, elfelejtik őket, de az emberek örökké itt maradnak ...”

Kovač úr hozzám eljuttatott leveléből (1989. július 14.) megtudtam, hogy Szolzsenyicin mint az „All Russian Memoir Library” igazgatója igazolta, hogy megkapta az iratokat, de Kovač úr meglepetéssel értesült arról, hogy hozzám intézett személyes levelét, melyet az iratokhoz csatolt, Szolzsenyicin közölte az ottani orosz nyelvű „Free World” c. folyóiratban.

Időközben választ kaptam a londoni amerikai követségről, melyben értesítettek arról, hogy nincs tudomásuk egy az Egyesült Államokban „Free Word” címmel megjelenő folyóiratról. Most

már rajtam volt a sor, hogy elsőnek közöljem a hírt, miszerint nekem már sikerült megszereznem a címet: Mount Vernon, N. Y. USA és hogy a folyóirat orosz címmel „Szvobodnoje Szlovo Ruszi” és orosz nyelven jelenik meg, mi több már 30 éve rendszeresen. A tény, hogy egy folyóiratnak, melyet 30 éve publikálnak, sikerült elkerülnie az egész amerikai kontinens figyelmét, furcsának tűnt, de mindazonáltal elhatároztam, hogy teljesítem feladatomat és kértem az ismertetésről egy másolatot.

* * *

Időközben, május és április között, volt egy kevés szabad időm és régi kedvtelémnek, az olvasásomnak hódolva s mivel az érdeklődésemet is felkeltette, elhatároztam, hogy olvasok valamit Alexander Szolzsenyicinről ill. tőle. Természetesen olvastam „Iván Gyeniszovics egy napja” c. művét, de ez sok évvel ezelőtt történt, és nem lévén politikus lény, megelégedtem azzal az egyszerű ténnyel, hogy a fent említett úriember egy jól ismert politikai emigráns volt, aki első „The First Circle” (Az első kör) címmel nyugaton kiadott könyvével Nobel-díjas, de ez volt valószínűleg minden ...

„Mit csinált Szolzsenyicin az Egyesült Államokban, amióta oda érkezett?” – érdeklődött olvasott férjem és felhúzza a szemöldökét, és megvonta a vállát.

Mindamellet olvastam Olga Carlisle „Solzhenitsyn and the Secret Circle” (Szolzsenyicin és a titkos kör”, New York, 1978) c. könyvét, melyből megismertem az egész történetet arról, hogyan csempészték ki titokban Szolzsenyicin kéziratát a Szovjetunióból és készítették elő azt nyomtatásra Olga Carlisle és barátai. Izgalmas volt ezt olvasni, de az utolsó oldalak a csalódottság érzetét kellették számomra, mert utolsó szavai a kiábrándultság szavai voltak Szolzsenyicint illetően, amikor is 6 év kemény munka után őt és barátait Szolzsenyicin „nyilvánvalóan üdvözlő szavak nélkül, legkevesebb köszönetet mondva bocsátotta el.”

Miután ennek a könyvnek az olvasását befejeztem, leültem, hogy befejezzem Szolzsenyicin „The First Circle” c. könyvét, egy moszkvai munkabörtön politikai disszidenseiről szóló legfigyelemreméltóbb történetet.

* * *

Újra eltelet egy kis idő és augusztus 17-én egy nagy, Mount Vernon-ban (N. Y. USA) postára adott bélelt boríték érkezett, melyet a „Free Word” küldött nekem a kiadó legszívélyesebb üdvözlésével és Isten áldásával. Kinyitottam a csomagot és az égszínkék borítékban „Free Word” néhány másolatát találtam, melyeket xeroxon állítottak elő és szép régi orosz nyelven voltak írva.

Szükségtelen mondanom, hogy első reakálásom az volt, hogy megtaláljam könyvemnek ismertetését, melyet meg is leltem az 1987. 3–4. sz. 20–23. oldalán. Nagy volt a lelkesedésem a méltatás (elismerés) sorait olvasva, melyeket Ivan Kovač és (egy számomra ismeretlen) Vaszilij Kovač írtak. Miután minden tőlem telhetőt megtettem, amikor ezt a könyvet írtam, természetesen nem volt idegen tőlem, hogy elismerést kapjak érte. Végülis valóban örömet leltem abban, hogy felelevenítettem a múlt századi ruszinok, tanárok, ügyvédek, írók, újságírók stb. harcait, melyeket főleg tollukkal és a parlamenti választásokon vívtak saját nemzeti nyelvükért, nemzeti identitásukért, saját újságaikért, saját kiadó vállalataikért. Meg kell mondanom azonban, hogy a nemzeti identitásért folytatott küzdelmet bonyolulttá tette az a tény, hogy az értelmiség a korszak legnagyobb részében bizonytalan maradt abban a vonatkozásban, hogy valójában milyen identitással kellene rendelkezniük. Néhányan úgy érezték, hogy a ruszinoknak magyarokká kell válniuk ez a fejlődés legjobb útja. Mások az orosz vagy az ukrán identitást részesítették előnyben, míg nagy részük a független ruszin nyelvet és nemzetet kívánta látni. Ennek a harcnak a folyamán mind magukkal, mind az őket kormányzó hatalmakkal konfliktusba kerültek. Valójában mind a csehszlovákiai, mind a szovjetunióbeli ruszinok körében végbement nagy történelmi fejlődés ellenére Ivan Kovač úr magát – úgy tűnik – még mindig russzofilnek tartja, azaz ő ruszinokat még mindig az orosz nemzet részének tartja és talán ez a másik oka annak, hogy elküldte emlékiratait és iratait az USA-ba Alexander Szolzsenyicinnek azzal a céllal, hogy őrizze meg azokat az „All Russian Memoir Library”-ban.

Ebben a kérdésben meglevő eltérő nézeteink ellenére azonban nagyon örültem annak, hogy megismertem: művem bestseller lett, kézről-kézre járva nemcsak a csehszlovákiai ruszinok között, de a 19. századi ruszinok az USA-ban és Ausztráliában élő kései leszármazottjai között is; és hogy könyvem mint az 1860–1910 közötti években a nemzeti identitásukért folytatott harcuk hű tükreként tartják számon.

* * *

Itt, talán be is lehetne fejezni az emberi életben előforduló érdekes véletlenekről szóló rövid történetünket, kifejezve megkésétt köszönetemet Kovač és Kovač uraknak kedves levelükért és természetesen Réti úrnak is kora reggeli telefonhívásáért, ha a múlt napokban meg nem jelent volna egy cikk a lapban, amely rám nagyon furcsán hatott (bár ennek semmi köze nem volt az én ruszinokról szóló történetemhez) a következő címmel: „Ők és mi” (15–18. l.). A szerző, egy bizonyos „N.N.” az 1917. évi és azt megelőző időszak orosz történelmének főbb vonásairól fejtette ki nézeteit, főleg az 1917. évi februári orosz forradalomra és az így nevezett 1917. októberi államsínyre koncentrálna, amit az elmúlt 60 év orosz irodalmában októberi forradalomnak neveztek.

Az egyik cikk a múlt századi Oroszország régi szlavofil antiszemita nézeteire emlékeztetett engem, és akkor hirtelen eszembe jutott egy Alexander Szolzsenyicinnel készített, a „Time” magazinban 1989 júliusában (30. sz.) publikált nagyon kiváló interjú, melyben ő arról beszélt, milyen nagy érdeklődést tanúsított a két hatalmas történelmi regényében, az „1914 augusztus”-ban és a „Vörös kerék”-ben Oroszország 1917 előtti történelmének újraindítása iránt. Hirtelen emlékeztem az interjút készítőnek arra a kérdésére, hogy mindazok, akik ismerték Alexander Szolzsenyicint legutóbbi műveit, a múlt századi orosz szlavofil antiszemita sovinszta hagyományok, a nacionalizmus bizonyos mértékű felelevenítésével vádolták meg őt, és mennyire gyűlöl mindent, ami kapcsolódik a nyugathoz, idegengyűlölő lévén.

Az N. N. által írott cikkben hasonló szellemmel találkoztam, és nem ezt volt az egyetlen ilyen jellegű cikk abban a kiadványban a 3–4. oldalon. Amikor V. Kološov és L. Kolesnyikova a szovjetunióbeli évtizedes és tagadhatatlan élelmiszerhiányról írnak, ugyanezeket a koncepciókat követik, például minden, a Szovjetunióban 1917 óta meglevő bajoknak a gyökereit kizárólag a kozmopolita szabadkőművesség és a zsidók jelenlétében, a gonosz tevékenységében látják, mind belsőleg, mind helyi szinten.

* * *

Napjainkban közismert, hogy Oroszország és a Szovjetunió elmúlt 80–90 évének története nagyon is rászorul az újraindításra, de amit az ominózus cikkek tesznek, Alexander Szolzsenyicin nézeteit tükrözve valamiféle komoly és felelős történettudomány nevében — kérdezem én, vajon Kovač és Kovač urak örültek-e, midőn levelüket abban a folyóiratban publikálva látták.

Ami engem illet, az ember természetesen nem választhatja meg azt a lapot, melyben róla írnak, de nagyon szeretném, hogy a levél, ha azt egyáltalán publikálni kell, akkor az valahol másutt jelenjen meg. Nem ismerve teljes egészében a folyóirat történetét, természetesen elhamarkodott lenne általánosítani, de úgy gondolom, hogy nem véletlen, hogy a folyóirat 30 éves fennállása után sem szerzett magának hírnevet, és neve ismeretlenül a homályban maradt. Bár a nevem meg sem jelent volna abban, ha azon az „N.N.” szelleme uralkodott.

E számunk szerzői:

A. R. H. Baker, tanszékvezető professzor, Department of Geography University of Cambridge

Robin Butlin, tanszékvezető professzor, Department of Geography Loughborough University of Technology

Mark Billinge, egyetemi docens, Department of Geography University of Cambridge

Richard Dennis, egyetemi docens, University College of London

Havas László, a történettudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, KLTE Debrecen

Mayer Mária, a történettudomány kandidátusa, (London)

Tímár Lajos, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja

Ára: 30,- Ft